

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT
VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ**

İRADƏ RƏSULİ

**KİTABXANAŞÜNASLIĞIN,
BİBLİOQRAFIYAŞÜNASLIĞIN
VƏ KİTABŞÜNASLIĞIN
ƏSASLARI**

(Qeyri-ixtisas təhsili alanlar üçün dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
17 mart 2014-cü il tarixli 318 №-li əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

- 14405 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – Mütərcim – 2014

78.3 + 78.3/5A21 + 76.10

R 55

Elmi redaktor: **Aybəniz Əliyeva-Kəngərli**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçilər: **Asif Rüstəmli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Pərviz Kazımi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İradə Rəsuli. Kitabxanaşünaslığın, bibliografiyaşünaslığın və kitabşünaslığın əsasları (*Qeyri-ixtisas təhsili alanlar üçün dərs vəsaiti*).

– Bakı: Mütərcim, 2014. – 256 səh.

R 4310020000 113-14
026

© İ.Rəsuli, 2014

FƏSİL I. **KİTABXANAŞÜNASLIQ**

KİTABXANA İŞİ ANLAYIŞI

Bəşər sivilizasiyasının yaranmasında xüsusi xidmətləri olan kitabxanaların sosial institut kimi formalaşmasında və inkişafında kitabxana işi mühüm rol oynamışdır.

Məlumdur ki, kitabxana fəaliyyət göstərdiyi məkan daxilində sosial vasitə kimi həmişə sosial mühitdən asılı olaraq formalaşmışdır. Kitabxanalar tarixi inkişaf prosesində öz hamisi olan cəmiyyətə xidmət etmiş, onun tələbatını ödəmiş, sifarişini yerinə yetirmişdir. Beləliklə, kitabxanaların yaranması, formalaşması, inkişafı, fəaliyyəti və cəmiyyətdə tutduğu mövqe bilavasitə onu yaradan cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyət necədirsə, onun kitabxanası da özünə məxsus olmalı, ona xidmət etməlidir. Cəmiyyətin tələbatına xidmət etmək bilavasitə kitabxananın fəaliyyətində, bu fəaliyyətin təzahür forması olan kitabxana işində özünü göstərir.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün misallara keçək. Ailə sosial instituta aid misallardan biridir. Başqa misal kimi, dini, qanunu, təhsil və biliyi, kitabxanayı göstərək. İnstitutlar öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün tarixi inkişaf prosesində yaranıb, təkmilləşən orqanları yaradır. İnstitutun yaratmış olduğu orqan bilavasitə onun xeyrinə fəaliyyət göstərməklə, onun qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirir. Beləliklə, orqan institutun xeyrinə yaranmış sosial vasitədir. Məhz orqanın vasitəsilə institutun hərəkəti meydana çıxır. Misallara müraciət edək: əgər hüquq institutdursa, məhkəmə onun orqanıdır. Din institutdursa, kilsə onun orqanıdır. Təhsil və bilik institutdursa, məktəb, universitet onun orqanıdır.

Bu misalları kitabxanalara da aid etmək olar. Əgər kitabxana institutdursa, kitabxana işi onun orqanıdır. Məlumdur ki, kitabxana

iş i olmadan kitabxanalar cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu vəzifələri: kitabla insanlar arasında əlaqə yaratmaq, kitabı təbliğ etmək, cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəmək, insanların mədəni, intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində, tərbiyə prosesinin təşkilində yaxından iştirak etmək vəzifələrini həyata keçirə bilməz. Kitabxana iş i o zaman geniş fəaliyyət sahəsinə çevrilir ki, o, ictimai əhəmiyyət kəsb etsin, cəmiyyətin mədəni həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilsin, cəmiyyət üzvlərinin, tərbiyə və təhsilində yaxından iştirak etsin. Bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi, kitabxanaların ictimai rolunun artmasına, kitabxanaların fəaliyyətində, əhaliyə xidmət iş i sahəsində ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə, beləliklə, kitabxana iş inin ictimai xarakter almasına gətirib çıxardı. Cəmiyyətdə kitabxana iş i anlayışı ayrı-ayrı kitabxanaların dar çərçivəsindən çıxaraq ümumi region, ümumölkə xarakteri almağa başladı.

KİTABXANAŞÜNASLIĞIN PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

“Kitabxanaşünaslığa giriş” kursu ümumi, elmi və xüsusi kitabxanaların əsas funksiyalarını həyata keçirməyə qabil olan, kitabxana iş inin cəmiyyət üzvlərinin təhsil və tərbiyəsinə, mədəni, intellektual və peşə səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldə bilən, kitabxana iş inin perspektiv inkişafını görən, geniş profilli kitabxanaşünas-biblioqrafların əsaslı peşə hazırlığını təmin edən mühüm ixtisas fənnidir.

“Kitabxanaşünaslığa” fənni kitabxanaşünaslıq fikrinin meydana gəlməsi və inkişafı tarixini, kitabxanaşünaslığın bir elmi fənn kimi təşəkkülü və formalaşması problemlərini, kitabxana iş inin inkişaf qanunauyğunluqlarını, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkilini, kitabxana iş inin idarə edilməsinin ümumnəzəri problemlərini, kitabxana sistemi və kitabxana şəbəkələrinin formalaşması, yerləşdirilməsi və mərkəzləşdirilməsi məsələlərini tədqiq edib öyrənir.

Beləliklə, “Kitabxanaşünaslığa giriş” fənninin əsas məzmununu kitabxana proseslərini və ümumi xassələrini aşkara çıxarıb öyrənmək, elmlər qrupu üçün ümumi olan universal kateqoriyaları tədqiq etmək, kitabxanalarda cəmiyyətin istifadəsi üçün saxlanılan kitab sərvətinin və digər informasiya mənbələrinin müxtəlif formalarını öyrənmək məsələləri təşkil edir.

“Kitabxanaşünaslığa giriş” fənni üç hissədən ibarətdir:

1. Kitabxanaşünaslığın nəzəri əsasları;
2. Kitabxana haqqında təlim;
3. kitabxana iş i haqqında təlim.

“Kitabxanaşünaslığa giriş” fənnində “Kitabxana iş i haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun, kitabxana iş i haqqında dövlət qərarlarının, sərəncamlarının öyrənilməsinə, həmçinin beynəlxalq və ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kitabxanaçılıq cəmiyyətinin, birliklərinin, assosiasiyalarının fəaliyyətinin təhlilinə geniş yer verilmişdir.

Beləliklə, “Kitabxanaşünaslığa giriş” fənninin metodoloji və ümumnəzəri əsas kimi mövcudluğu, həmçinin onun integrasiya amilinin olması kitabxanaşünaslığın bütöv elm kimi inkişafını təmin edir, kitabxanaşünaslığın fəlsəfəsini yaradır.

KİTABXANAŞÜNASLIQ FİKRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

Kitabxanaşünaslıq bir elmi bilik kimi qədim zamanlardan təşəkkül tapdığından, onun yaranma və inkişaf tarixi çox qədimdir. Kitabxanaşünaslıq fikrinin elmi araşdırılması bilavasitə dünya kitabxanalarının meydana gəlməsi ilə bağlıdır.

Belə bir həqiqəti demək lazımdır ki, dünya kitabxanaşünaslığının tarixi hələlik müstəqil tədqiqat obyektı olmamış, hər bir ölkənin kitabxanaşünaslıq tarixinin ayrılıqda öyrənilməsinə səy göstərilmişdir.

Qədim dövr kitabxanaları orta əsr kitabxanalarına nisbətən daha mütərəqqi xarakter daşıyırdılar.

Orta əsrlərdə dini kitabxanalar sahəsində aparılan siyasət kitabxanaçılıq fikrinin formalaşmasına da öz təsirini göstərmiş, kilsənin və məscidlərin inhisarçılıq fəaliyyəti nəticəsində kitabxana işi dini istiqamət almağa, dini müəssisələrə çevrilməyə meyllənmişdir.

Dünya kitabxanaçılıq fikri artıq XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində daha böyük inkişaf yolu keçmiş, ardıcıl olaraq aparılan dərin ümumiləşdirmələr sayəsində elmi biliklərə çevrilmiş, kitabxanaşünaslığın bir elm kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Məhz bu dövrdən kitabxanaşünaslığın inkişafı tarixində yeni elmi mərhələ başlanmışdır ki, bu mərhələni kitabxanaşünaslığın elmi inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar.

Cəmiyyətdə kitabxana işinin təcrübəsi əsasında yaranıb formalaşan, zaman keçdikcə sistemləşən kitabxanaçılıq bilikləri tədricən müəyyən elmi sistem əsasında formalaşaraq kitabxanaçılıq nəzəriyyəsi olan «Kitabxanaşünaslığa çevrildi. Məhz bu dövrdən dünya kitabxanaşünaslığının inkişafında yeni mərhələ – elmi mərhələ başlandı. Bu mərhələni kitabxanaşünaslar şərti olaraq 2 yerə ayırırlar:

1. Kitabxanaşünaslığın bir elm və fənn kimi təşəkkülü və inkişafı;

2. Kitabxanaşünaslığın daha da inkişaf etdirilməsi, elmi məktəblərin yaranması;

AZƏRBAYCANDA KİTABXANAŞÜNASLIQ FİKRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ

Dünyanın ən qədim və zəngin mədəniyyətə malik xalqlarından biri kimi Azərbaycan xalqının izləri çox – çox dərinliklərə gedib çıxan özünəməxsus kitab və kitabxana nəzəriyyəsi olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi araşdırmalardan məlum olduğu kimi

Azərbaycanda kitabxanaçılıq fikri çox qədim zamanlardan meydana gəlsə də, əsasən XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində sistemləşdirilmiş elmi fikir kimi formalaşmağa başlamışdır. XX əsrin 30-50-ci illərindən etibarən isə kitabxanaşünaslıq sahəsində elmi əsərlər, araşdırmalar, tədqiqatlar meydana gəlmiş, kitabxanaşünaslıq müstəqil elm kimi təşəkkül tapıb inkişaf etməyə başlamışdır.

Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığı tarixinin ətraflı tədqiq edilib öyrənilməsinə əsaslanaraq belə fikir ifadə etmək olar ki, onun inkişaf tarixi 2 mərhələdən ibarətdir:

1. Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının təşəkkülü və formalaşması mərhələsi (1920-1950-ci illər)

2. Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının müstəqil bir elm kimi inkişafı mərhələsi (1950-1992)

Bu dövrlərdən etibarən Azərbaycan sovet kitabxanaşünaslığının bünövrəsinə ilk daşlar qoyulmağa başlamışdır. İlk kitabxanaçı kadrların hazırlanması, kitabxana işinin ayrı-ayrı sahələrinin öyrənilməsinə dair ilk elmi konfransların keçirilməsi, kitabxanaşünaslığa dair ilk elmi məruzələrin təşkili, kiçik araşdırmaların aparılması, kitabxanalarda təsnifat cədvəllərinin tətbiqi məhz bu dövrə təsadüf edir. Respublikamızda sovet hakimiyyətinin ilk illərindən yeni kitabxanalar təşkil etmək, onların fondunu yaratmaq, bütünlükdə kitabxana texnologiyasını qaydaya salmaq, yüksək ixtisaslı kadr hazırlamaq vəzifəsi qarşıya çıxmışdı. Yaxın müddətdə bu işi həll etməyin mümkün olmamasını nəzərə alaraq Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Rusiyanın iş təcrübəsindən istifadə etməyi, həmçinin oradan kadrlar dəvət etməyi məsləhət bildi. Tezliklə Rusiyadan kitabxanaşünaslığın nəzəri və təcrübi məsələlərinə dair ədəbiyyat alındı və yerlərdə bu işin həyata keçirilməsinə kömək etmək üçün mütəxəssislər göndərildi. Kitabxanalarda Onluq təsnifat və İkirəqəmli cədvəli tətbiq etmək üçün işçilərlə metodik müşavirələr, konfranslar və kurslar aparılırdı.

KİTABXANAŞÜNASLIQ HUMANİTAR ELMDİR

Kitabxana «kitab» (ərəbcə) və «xana» (farsca) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, hərfi mənası «kitab evi», «kitab saxlanılan yer» deməkdir. İlk kitabxanaların harda və necə yaranması məlum deyildi. Qeyd edək ki, kitabxanalar həmişə müəyyən sosial tələbatı ödəmək üçün yaradılıb. Kitabxanalar sosial vasitə olduqlarından hər zaman fəaliyyət göstərdikləri sosial mühitlə bağlı formalaşmışlar. Amerika kitabxanaşünası C.Şiranın dediği kimi, «Cəmiyyət kitabxanaların hamisidir. Buna görə də onlar öz fəaliyyəti ilə cəmiyyət qarşısında cavab verməli, onun tələbatını ödəməlidir.» göründüyü kimi cəmiyyət özü də kitabxanalara möhtacdır. Kitabxanalar olmasaydı bəşəriyyətin yaratdığı elmi, mədəni, fəlsəfi və ədəbi-bədii sərvətlərin ən güclü informasiya daşıyıcıları sayılan kitabları qorumaq və zamanəməizə gətirib çıxarmaq mümkün olmazdı. Kitabxanalar olmasaydı mədəni inkişaf, tərəqqi baş verməzdi, cəmiyyət yerində sayardı, öyrənilmiş, ümumiləşdirilmiş, sistemləşdirilmiş insan fəaliyyətinin nəticəsi olan bilikləri və kəşfləri yenidən kəşf etmək lazım gələrdi.

XIX-XX əsrlərdə kitabxanalar daha da böyük inkişaf yolu keçmiş və əsas etibarilə cəmiyyətdə mütaliənin sosial tələbatına çevrilməsi prosesi baş vermişdir. Bəşəriyyətin XXI əsrin, informasiya əsrinin astanasında dayandığı bir dövrdə cəmiyyətin informasiya təminatında böyük rola malik olan kitabxanaların işi yenidən qurulmalı, strukturu, mahiyyəti və funksiyaları müəyyənləşdirilməlidir.

Kitabxanaşünaslığın humanitar elm olması, kitabxanaların mühüm sosial müəssisə kimi cəmiyyətin mədəni həyatına əsaslı təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Kitabxana tarixinə nəzər saldıqda görmək olar ki, əsrlər boyu böyük və zəngin fondlar yaradan, onları qoruyub saxlayan, bəşəriyyətin bilik və təcrübəsini nəsildən-nəslə çatdıran kitabxanalar qiymətli humanitar sərvətlər formalaşdırmış və onların inkişafına düzgün istiqamət vermişlər. Kitabxana kitab və insanın birgə fəaliyyətində təzahür etdiyindən humanitar müəssisə kimi xarakterizə olunur. Sonrakı dövrlərdə kitabxana işinə

texniki vasitələrin tətbiqinə, onun fəaliyyət istiqamətinin texniki elmlərə yaxınlaşdırılmasına baxmayaraq kitabxana işinin humanitar məzmunu dəyişməz qalmışdır. Məhz kitabxana işinin humanitar xarakter daşması kitabxanaşünaslığın humanitar elm kimi formalaşmasını əsaslandırırmışdır.

KİTABXANANIN STRUKTUR XARAKTERİSTİKASI VƏ ƏSAS ELEMENTLƏRİ

Son zamanlar dünya kitabxanaşünaslığında «kitabxana» ayrı-ayrı hissələrdən təşkil olunmuş sistem kimi tədqiq edilir. Kitabxana məfhumunun tam (bütöv) onun hissələrinin cəmindən çoxdur. Prinsipi əsasında tədqiqi kitabxananın strukturunun elmi əsaslar üzərində öyrənilməsinə, onun ayrı-ayrı hissələrinin, elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə böyük aydınlıq gətirir. Kitabxananın sistem halında tədqiqi onun müxtəlif elementlərinin müəyyənləşdirilməsini, bu elementlər arasında əlaqələrin meydana çıxarılmasını təmin edir. Bu baxımdan kitabxana strukturunun tədqiqi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

«Struktur» latın sözüdür, hərfi mənası «quruluş» deməkdir. Struktur obyektlərin və sistemlərin ayrılmaz atributudur. Deməli obyektlərin öyrənilməsi mütləq struktur təhlilindən başlanmalıdır. Struktur kitabxananın sistem kimi möhkəmliyini, stabilliyini və xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa kömək edir. Kitabxanani hərtərəfli dərk etmək, mahiyyətini açmaq üçün öncə onun daxili quruluşunu, hansı tərkib hissələrindən yarandığını, hansı keyfiyyətlərə malik olduğunu öyrənmək zəruridir.

Dünya kitabxanaşünaslığı genetik təhlil metoduna əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kitabxana quruluşca dörd elementdən ibarətdir. Bu elementlərsiz heç bir kitabxananın mövcudluğu və fəaliyyəti mümkün deyildir. Bu elementlər aşağıdakılardır:

- 1) Sənəd (kitab, digər nəşrlər)
- 2) Oxucu (istifadəçi)

3) Kitabxanaçı

4) Maddi-texniki baza.

Sənəd – (Dokimetum) latın sözü olub «sübut», «şahid» mənasını ifadə edir. Sənəd dar mənada müəyyən edilmiş qaydada, tərtib olunan fakt və hadisələri hüquqi cəhətdən sübut edən, yazılı qeyddir, mənbədir. Geniş mənada o, bilik faktları maddi əks etdirən, bu və ya digər məlumatları əldə etmək, öyrənmək üçün şərait yaradan, müəyyən faktların sübutunu təmin edən vasitədir. Beləliklə sənəd insanların istifadəsi üçün müxtəlif informasiya daşıyıcılarında geniş əksini tapmış sosial informasiyadır.

Müasir dövrdə «sənəd» məfhumu daha geniş anlayış kimi xarakterizə edilir və cəmiyyətin inkişafında daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən informasiya vasitəsi kimi formalaşmışdır. Bütün əlyazmaları, çap əsərləri, qrafik və audiovizual vasitələr, təsviri əsərlər, predmetlərin toplusu və s. sənəd anlayışı ilə ifadə olunur. Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu tələbata müvafiq olaraq informasiyanın zaman və məkan etibarilə mühafizə edilməsi, iqtisadiyyatı, mədəniyyətin, elm və texnikanın bütün sahələrində başlıca informasiya vasitələri kimi istifadə edilməsi sənədin funksiyalarına daxildir.

«Sənəd» elementi kitabxananın strukturunda mühüm yer tutmaqla yanaşı o, kitabxananın digər elementləri: oxucu, kitabxanaçı və maddi-texniki baza ilə sıx surətdə əlaqədardır və onlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Oxucu – kitabxananın ikinci əsas elementidir. Müasir kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarında oxucu məfhumu birmənalı qarşılanmır. Bəzi tədqiqatçılar bunu «tələbatçı», bəziləri isə «istifadəçi» kimi qəbul etməyi məsləhət görürlər. Xüsusilə informatiklər bu istilahın yeniləşdirilməsini zəruri hesab edirlər. Lakin, kitabxana xidməti sahəsində oxucu istilahının dəyişdirilməsinə o qədər də ehtiyac duyulmur. Belə ki, oxucu sözü öz məzmununda kitaba təkcə bir günlük tələbatı olan adamı ifadə etmir, əksinə, kitaba daimi ehtiyacı olan, öz professional səviyyəsini və mənəvi zənginliyini həmişə təkmilləşdirən, kitabxananın daimi abonenti olan, kitabxananın ictimai fəaliyyətində ardıcıl iştirak edən, sistemli qaydada biliklərə

yiylənmək istəyən, kitabxana mühiti yaradan ziyalı şəxslər oxucu tituluna sahib ola bilərlər. Oxucu dedikdə kitabxanaçılıq aləmində ziyalı, kitabı sevən, qiymətləndirməyi bacara bilən adam başa düşülür. Həm istifadəçi, həm də tələbatçı oxucu səviyyəsinə yüksələ bilmir. Hər informasiya tələbatçısını bizim başa düşdüyümüz mənada «oxucu» hesab etmək olmaz.

Kitabxanaçı – kitabxananın əsas elementlərindən biri kimi ən qədim dövrlərdən başlamış zamanəmizə qədər hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın ən qədim ali peşəsi olan kitabxanaçılıq peşəsi bəşəriyyətin tərəqqi və inkişafında, ümumbəşəri sərvətlərin qorunub saxlanılmasında, bəşəri varislik prinsipinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış, humanist, xeyirxah bir sənət kimi formalaşmış inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, cəmiyyətin informasiya təminatında mühüm rol oynamışdır.

Maddi-texniki baza – güclü maddi-texniki bazaya malik olmayan müasir kitabxananın müvəffəqiyyətlərindən danışmaq olmaz. Maddi-texniki bazanın kitabxananın əsas struktur elementlərindən biri olması haqqında elmi fikir son zamanlar formalaşmışdır. Məlum olduğu kimi dünya kitabxanaşünaslığında bu fikir birmənalı qarşılanmır. Bu yaxınlara qədər Amerika kitabxanaşünasları, o cümlədən kitabxanaşünaslıq sahəsində bir çox qiymətli monoqrafiya və nəzəri fikirləri olan C.X.Şira kitabxananın struktur quruluşunda üç elementin - sənədin, oxucunun və kitabxanaçının olduğunu qeyd etmi və bu quruluşu üçbucaqla müqayisə etmişdir.

KİTABXANA SİSTEMLƏRİ VƏ ŞƏBƏKƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının kitabxana sistemi dedikdə bu-raya respublika ərazisində fəaliyyət göstərən, əhaliyə xidmət edən, tipindən, növündən, formasından, şəbəkəsindən, tabeçiliyindən, mənsubiyyətindən, formasından asılı olmayaraq bütün kitabxana sistemləri və şəbəkələri daxildir.

Dövlətin, ayrı-ayrı nazirliklərin, idarə və müəssisələrin və s. əhaliyə xidmət etmək məqsədi ilə təşkil etdiyi müxtəlif kitabxanalar həmin nazirliyin, idarə və müəssisələrin, təşkilatların sistemi hesab edilir. Kitabxana sistemi isə öz növbəsində ayrı-ayrı kitabxanaları birləşdirən şəbəkələrdən və kiçik birləşmələrdən ibarət ola bilər.

Respublikamızda ən böyük kitabxana sistemi Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana sistemidir. Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana şəbəkəsi dövlət kitabxana şəbəkəsi hesab edilir. Çünki, bu şəbəkə bilavasitə dövlət tərəfindən təşkil edilir, maliyyələşdirilir, idarə edilir. Bu şəbəkənin əsas vəzifəsi ölkədə dövlətin kitabxana siyasətini həyata keçirərkən bütün vətəndaşlara kitabxana xidmətini təşkil etməkdən ibarətdir.

Bu şəbəkəyə daxil olan kitabxanalar dövlət kitabxanalarıdır və onların bütün əmlakı dövlət əmlakı hesab edilir. Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana şəbəkəsinə Respublika Milli Kitabxanası, sahəvi respublika kitabxanaları şəbəkəsi, kütləvi kitabxana şəbəkəsi, uşaq kitabxanaları şəbəkəsi daxildir.

İndi isə fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana şəbəkəsinin sistemini nəzərdən keçirək.

Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana sistemində bunlar daxildir:

1. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası;
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Kitabxanası;
3. Respublika əhəmiyyətli sahəvi kitabxana şəbəkəsi:
 - a) C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası;
 - b) F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası;
4. Kütləvi kitabxana şəbəkəsi:
 - a) Mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemləri;
 - b) Rayon mərkəzi kitabxanaları şəbəkəsi;
 - c) Rayon uşaq kitabxanaları şəbəkəsi;
 - ç) Kənd kitabxanaları şəbəkəsi (*filial kitabxanaları*);
 - d) Müstəqil şəhər kitabxanaları şəbəkələri;
 - e) Müstəqil uşaq kitabxanaları şəbəkələri.

Göstərdiyimiz bütün kitabxana şəbəkələri Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana sistemini təşkil edir.

Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana sistemi ilə yanaşı respublikamızda əhaliyə kitabxana xidmətini təşkil edən ayrı-ayrı nazirliklərin, idarə və müəssisələrin, təşkilatların və s. geniş kitabxana sistemi və şəbəkəsi fəaliyyət göstərir.

Bunlardan ən böyükləri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin kitabxana sistemi;
2. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin kitabxana sistemi;
3. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin kitabxana sistemi;
4. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin kitabxana sistemi;
5. Elmi-texniki kitabxanalar şəbəkəsi;
6. Həmkarlar İttifaqının kitabxana şəbəkəsi;
7. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxana şəbəkəsi və s.

Göstərdiyimiz kitabxana sistemləri ilə yanaşı olaraq digər nazirliklərin, idarə və müəssisələrin, cəmiyyətlərin, birliklərin və s. kitabxana şəbəkələri də mövcuddur.

KİTABXANALARIN ELMİ VƏ İNFORMASIYA FUNKSIYALARI

Kitabxanalar elmi tədqiqat işinə xidmət etməyi respublikamızın elmi potensialını möhkəmləndirməyi qarşılarına mühüm vəzifə kimi qoyduqlarından onlarda oxucuya xidmət işinin təşkili bilavasitə elmi müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir, elmi kitabxanalarda müəssisənin apardığı elmi tədqiqatlara müvafiq kitab fondlarının yaradılmasına, məlumat-bibliografiya və informasiya işinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir. Elmi kitabxanalarda aparılan işi bilavasitə diqqət mərkəzində saxlayan sahə elmi müəssisələrin kitabxanalarda apardığı informasiya işi ilə müntəzəm olaraq

maraqlanmaqla onun istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə, müasir elmi məlumatlarla təchiz edilməsinə bilavasitə nəzarət edir. Müasir elmi kitabxanalarda aparılan informasiya işinin keyfiyyətli təşkilində informasiya daşıyıcılarının müasir formalarından, audiovizual materiallardan, disklərdən, kinolentlərindən və s. istifadə onların işinə çeviklik, dinamiklik gətirmiş, elmiliyini və səmərəsini daha da artırmışdır.

Müasir dövrdə kitabxanaların informasiya funksiyası daha böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bunun əsas səbəbi XX əsrin axırlarından başlayaraq XXI əsrin informasiya əsri kimi formalaşmasıdır. Belə ki, son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda informasiyalaşdırılmış cəmiyyət anlayışı daha geniş işıqlandırılmaqdadır. Əgər dünya alimləri XXI əsrin informasiya əsri adlandırırlarsa, heç şübhəsiz, onda müasir cəmiyyətimiz də informasiyalaşdırılmış cəmiyyət kimi fəaliyyət göstərməlidir.

Bu baxımdan müasir dövrdə informasiya sistemlərinin, o cümlədən kommunikasiya vasitəsi kimi şöhrət tapmış kitabxanaların qarşısında daha mühüm, kitabxana işinin informasiyanın avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsi, informasiya xidmətinin elmi əsaslarla daha da təkmilləşdirilməsi kimi çox mühüm vəzifələr durur. Cəmiyyətdə elmi-texniki tərəqqi baş verdikcə, sivilizasiya mürəkkəbləşdikcə sənəd informasiyasına olan tələbat daha da çoxalmış, müxtəlif formalar kəsb etmiş, daha geniş istifadəçi dairəsinə xidmət etməyə başlamışdır.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ MİLLİ KİTABXANAŞÜNASLIĞIN FORMALAŞMASI

Azərbaycanda kitabxanaşünaslığın meydana gəlib formalaşması, təşəkkülü və inkişafı uzun bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yolu üç mərhələyə bölmək olar:

1. Qədim dövrlərdən başlamış XX əsrin əvvəllərinə qədər kitabxanaşünaslıq;

2. XX əsrin 20-90-cı illərində (SSRİ dövründə) kitabxanaşünaslıq.

3. XX əsrin axırı - XXI əsrin əvvəllərində (müstəqillik illərində) kitabxanaşünaslıq.

1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan müstəqillik əldə etdi. Azərbaycan xalqı illərdən bəri ürəyində bəslədiyi arzusuna çatdı. Dövlət müstəqilliyini əldə edib saxlamaq xalqımıza olduqca bəha başa gəlsə də Azərbaycan xalqının böyük oğlu, bütün türk dünyasının ulduzu, böyük dövlət xadimi, ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasəti sayəsində müstəqillik qorunub saxlandı. XX əsrin ikinci yarısında Heydər Əliyev Azərbaycanda iki dəfə (1969 və 1993) hakimiyyətə gəlmişdir. Birinci gəlişdə Azərbaycanda dirçəliş baş vermiş, ikinci gəlişdə isə qurtuluş qələbə çalmış Azərbaycan bütün xata və bəlalardan qurtarmışdır. Heydər Əliyev dediyi kimi, müstəqilliyimiz möhkəmlənib dönməz olmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən azərbaycançılıq milli ideologiyasının, azərbaycançılıq fəlsəfi konsepsiyasının yaradılması azərbaycanşünaslıq elminin inkişafına böyük təkan verdi, istiqamətləndirici rol oynadı. Bu ideologiyanın elmi işığında humanitar elmlər sahəsində böyük araşdırmalar aparılmaqla, fundamental tədqiqatların meydana çıxmasına zəmin yarandı. Bu dövrdə Azərbaycan milli kitabxanaşünaslığının elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanmasında da əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Müstəqillik şəraitində respublikamızda milli kitabxanaşünaslığın əldə etmiş olduğu nailiyyətləri dərk etmək və qiymətləndirmək üçün kitabxanaşünaslığın Sovet dövrü vəziyyətinə ötəri də olsa nəzər salmaq yerinə düşər.

Konstitusiyamızda təsbit edilmiş bu hüquqi normaları, ideyaları həyata keçirmək üçün 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ölkəmizin tarixində ilk dəfə olaraq "Kitabxana işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nu qəbul etdi. Qanunda kitabxana və kitabxana işinə dair əsas anlayışlar; Kitabxana işi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi; Dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və dövlətin vəzifələri; kitabxana

fəaliyyətinin əsas istiqamətləri; kitabxana sisteminin təşkilinin əsasları; kitabxana sisteminin tərkibi; Milli kitabxana; respublika əhəmiyyətli elmi sahəvi kitabxanalar; kitabxanaların digər informasiya orqanları ilə əlaqələri; kitabxanaların yaradılması və yenidən təşkili; kitabxana fondu; kitabxana fondunun təchizi; məcburi nüsxələrin alınması; əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili; kitabxanaların və oxucuların hüquq və vəzifələri; kitabxana işinin idarə olunması; kitabxana işinin elmi-metodik və kadr təminatı; kitabxanaların maliyyələşdirilməsi; dövlət kitabxanalarının büdcədən kənar fəaliyyəti; kitabxanaların maddi-texniki təchizatı; kitabxana işçilərinin sosial müdafiəsi; kitabxana işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və s. məsələlər öz geniş həllini tapmışdır.

Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq tədqiqatları M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada, böyük elmi kitabxanalarda və Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin kollektivi tərəfindən aparılırdı. Nə Milli kitabxanada, nə də böyük elmi kitabxanalarda kitabxanaşünaslığa dair ciddi elmi-tədqiqatlar aparan kadr potensialı olmadığından bu mühüm işin ağırlığı bilavasitə Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsi kollektivinin üzünə düşürdü. Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin kollektivi keçid dövrünün hər bir çətinliklərinə baxmayaraq, yüksək ixtisaslı kitabxanaçı kadrların hazırlığını müvəffəqiyyətlə davam etdirərək kitabxanaşünaslıq sahəsində də elmi-tədqiqat işini uğurla davam etdirmiş, müstəqilliyin tələbinə uyğun Azərbaycan milli kitabxanaşünaslığının formalaşması və inkişafı üçün xeyli işlər görülməkdədir.

KİTABXANA İŞİ SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Müstəqil, suveren, demokratik Azərbaycan dövlətinin digər sahələrdə olduğu kimi kitabxana işi sahəsində də özünəməxsus siyasəti vardır. Bu siyasətin yeni-yeni formalaşmasına və təkmilləşməsinə baxmayaraq, bir sıra ciddi problemlər həll edilmiş, dünya

dövlətlərinin təcrübəsindən bəhrələnərək olduqca demokratik kitabxana siyasətinin əsası qoyulmuş, onun bünövrəsi yaradılmışdır.

Bu siyasətin əsasında dünya şöhrətli dövlət xadimi, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin: «Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyat, bilik, zəka mənbəyidir. Ona görə də kitabxanaya daimi hörmət xalqımızın mənəviyyatını nümayiş etdirən amillərdən biridir» kəlamı durur.

Hər hansı bir sahəyə dair siyasətin formalaşması çox mürəkkəb bir proses olmaqla cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə, onların təhlili və yeni ideyaların, fikirlərin ümumiləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

İctimai həyatın müxtəlif sahələrinə uyğun olaraq siyasət iqtisadi, sosial, milli, aqrar, təhsil, din, kitabxana və s. ola bilər.

Beləliklə, hər hansı bir sahədə, məsələn, kitabxana işi sahəsində dövlət siyasəti təxminən aşağıdakı əsas əlamətləri özündə əks etdirməlidir:

1. Cəmiyyətin inkişaf istiqamətindən doğan prinsipial və vaxtı çatmış məsələləri irəli sürmək, nəzərdə tutulmuş zaman kəsiyində əldə ediləcək perspektiv və yaxın məqsədləri aydın müəyyənləşdirmək;

2. Qarşıdakı məqsədlərə ən optimal və ən tez nail olmağı təmin edən fəaliyyət və təşkilat metodları, vasitələri və formalarını işləyib hazırlamaq;

3. Qarşıya qoyulmuş vəzifələri mərhələlərlə yerinə yetirməyi bacaran kadr seçib yetişdirmək.

Beləliklə, siyasət müasir şəraiti və yaxın gələcəyi müəyyənləşdirmək üçün qəbul edilən qərarın bir çox alternativ, müxtəlif fikirlər və ideyalar içərisindən seçilmiş, formalaşdırılmış və düşünülmüş fikirdir, ideyadır.

Kitabxana işi kompleks sosial-mədəni sistem olduğundan bu sistem haqqında dövlət siyasəti hazırlanarkən cəmiyyətdə baş verən bütün proseslərə, inkişaf istiqamətlərinə, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına ciddi fikir verilməli, informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Həmçinin müasir şəraitdə kitabxana işi sahəsində dövlət siyasəti hazırlanarkən cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, ilk növbədə ziyalıların, peşəkar elitanın fikirlərinin öyrənilib ümumiləşdirilməsinə diqqət yetirmək zəruridir. Kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətinin hazırlanmasında kitabxana işinin keçdiyi yola, kitabxanaların əldə etdiyi təcrübələrə, kitabxana işinin müasir vəziyyətinə də fikir vermək, onların öyrənilməsi və təhlili əsasında yeni siyasət hazırlamaq lazımdır.

Əlbəttə, keçmiş Azərbaycan sovet respublikasından müstəqil Azərbaycan dövlətinə pis miras qalmamışdı. Azərbaycan kitabxana şəbəkələrinin genişliyinə, kitabxana fondlarının zənginliyinə, əhaliyə kitabxana xidmətinin təşkili səviyyəsinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələri ilə müqayisə oluna bilərdi. Respublikada 1990-cı ildə 120 milyon kitab fonduna malik 10 minə qədər kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Ən böyük kitabxana şəbəkəsi Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana şəbəkəsi idi. Kütləvi kitabxanalar adlanan bu şəbəkə həm də dövlət kitabxana şəbəkəsi adlandırılırdı. Ərazi prinsipi əsasında təşkil edilən bu şəbəkə demək olar ki, respublikanın bütün yaşayış məntəqələrini əhatə edirdi. Rayon mərkəzlərində, böyük şəhərlərdə mərkəzi kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin rayon mərkəzlərində, böyük şəhərlərdə və böyük yaşayış məntəqələrində müstəqil uşaq kitabxanaları da yaradılmışdı.

KİTABXANAŞÜNASLIĞIN TƏDQİQAT METODLARI

Kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının təşkilində XX əsrdə, xüsusilə əsrin ikinci yarısında böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Elmi tədqiqatın müxtəlif elementləri vardır. Bunlardan elmi tədqiqatlar zamanı ən çox istifadə ediləni *problem* və onun həllidir. Bu sxemə görə elmi tədqiqatlar iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə uzunmüddətli elmi təhlildən sonra və praktikanın tələbatına müvafiq problem müəyyənləşdirilir, ikinci mərhələdə isə həmin

problem həll olunur və nəticədə elmi meyarlara cavab verən yeni biliklər əldə edilir.

Beləliklə, üçmərhələli sistem tətbiq edilir: *Tədqiqat – işləyib hazırlamaq – tətbiq etmək*.

Bu sxemə görə, əvvəlcə tədqiqat aparılır, əldə edilmiş nəticə praktikada tətbiq etmək üçün ciddi işlənilib hazırlanma prosesindən keçir və sonrakı mərhələdə praktikaya tətbiq edilir. Kitabxana praktikasında bir çox hallarda daha genişləndirilmiş variantlardan istifadə edilir. Elmi tədqiqat prosesi ümumiləşdirilmiş alqoritm şəklində verilir: *problem-hipotez-hipotezin sübut edilməsi-nəzəriyyənin qurulması-nəticələr və praktik tövsiyələrdir*.

Bu cür variant elmi yaradıcılığın mahiyyətini daha konkret açmaq imkanı verməklə yeni biliklər və nəticələr əldə etmək üçün əlverişli şərait yaradır. Əvvəlcə problem formalaşdırılır, sonra bu problemin həlli ilə əlaqədar hipotez irəli sürülür. Elmi problemin aşkara çıxarılması və formalaşdırılması;

1. Texniki məsələlərin işlənilib hazırlanması və təsdiqi;
2. Elmi tədqiqat planının işlənilib hazırlanması;
3. Elmi tədqiqatın nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi;
4. Elmi tədqiqatın nəticələrinin praktikaya tətbiq edilməsi;

İndi də elmi tədqiqat işlərinin əsas mərhələlərini nəzərdən keçirək:

Problem – elmi tədqiqatın mühüm formalarından biridir. Elmi tədqiqat bir-birini əvəz edən problemlər silsiləsi, problem isə biliyin forması, köhnə bilikdən yenisinə keçid formasıdır. Məhz buna görədir ki, hər hansı bir tədqiqat üçün problem, onun müəyyənləşdirilməsi və düzgün formalaşdırılması mühüm və həlledici əhəmiyyətə malikdir. Elmdə problemlər adətən köhnə biliyin kifayət etmədiyi, yeni biliyin isə hələ tam inkişaf etmədiyi zaman meydana çıxır. Bu isə əsasən elmin faktlara malik olduğu, lakin onların nəzəri cəhətdən izah edə bilmədiyi hallarda baş verir. Problemin həll edilməsi faktların nəzəri cəhətdən izah edilməsi deməkdir. Həll edilmiş problem artıq problem deyil, o nəzəri bilikdir.

Texniki tapşırıq – kitabxanaşünaslıq tədqiqatlarının aparılması, hər şeydən əvvəl onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi bir sıra sənədlərin hazırlanmasını tələb edir. Bu iş bəzi hallarda texniki xarakter daşısa da, onun hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Məhz buna görə ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar, qrup və kollektivlər həll etməli olduqları problemin texniki tapşırıqlarını hazırlayırlar. Bu tapşırıqlara müəyyən sənədlərin toplanması zəruridir.

Elmi tədqiqatların proqramı – məlumdur ki, hərtərəfli işlənib hazırlanmış, elmi əsaslara söykənən proqram olmadan səmərəli elmi tədqiqatdan danışmaq olmaz. Tədqiqatın proqramını problemi, onun məqsədini, tədqiqatın konkret vəzifəsini, həlli metodlarını, gözlənilən nəticənin praktikaya tətbiqinin əsas yollarını və formalarını müəyyənləşdirir. Dərketmə prosesinin məntiqi inkişafına əsasən proqramda aşağıdakı mərhələlərin nəzərdə tutulması düzgün olar:

1. Hazırlıq mərhələsi;
2. Tədqiqatın aparılması mərhələsi;
3. İnformasiyanın işlənməsi mərhələsi;
4. Əldə edilmiş nəticələrin praktikaya tətbiqi mərhələsi.

Metodoloji hissənin əsasında tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin təyin edilməsi durur. Bu hissədə həmçinin bir qayda olaraq problemin obyektinin və predmetinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir, istifadə edilən anlayışlar dəqiqləşdirilir, tədqiqat obyektinə qabaqcadan təsvir olunur, işçi hipotezi formalaşdırılır və mövzunun aktuallığı əsaslandırılır.

Tədqiqatın əsas vəzifəsi – mövzunun meyarını, dəqiq formalaşmasını təmin etmək, məqsədə daha tez, asan yolla nail olmağa xidmət etməkdir.

Proqram tərtib olunandan sonra mütləq tədqiqat planı hazırlanmalıdır. Planda əsas təşkilati məsələlər: tədqiqatın nə vaxt, harada, kim tərəfindən, hansı elmi qüvvələrlə həyata keçirilməsi, müşahidəçi və anketləşdirmə keyfiyyətində kimlərdən istifadə edilməsi, ümumiyyətlə, tədqiqata, həmçinin onun hər bir formasına kimlərin məsuliyyət daşıyacağı, xərcin miqdarı və onun mənbələri göstərməlidir.

Elmi tədqiqat işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi – rəsmiləşdirmə tədqiqat işi aparən elmi işçilər tərəfindən həyata keçirilməli, sonra isə sifarişçi təşkilata təhvil verilməlidir. Mühüm nəticələri rəsmiləşdirib, kitabxanaşünaslıq biliklərinin ümumi sistemə daxil etmədən tədqiqat işini bitmiş hesab etmək olmaz. Bir qayda olaraq elmi tədqiqat işi başa çatdıqdan sonra tədqiqatı aparən şəxs və ya qrup tədqiqat işi haqqında geniş hesabat tərtib etməlidir. Hesabatda aparılan elmi tədqiqat işi, onun mahiyyəti və vəzifələri dərindən araşdırılmalı, əldə edilmiş nəticələr qruplaşdırılıb tətbiq edilmək üçün hazırlanmalıdır. Tədqiqatın nəticələri elmi hesabatlar, monoqrafiyalar, məqalələr və s. şəklində ümumiləşdirilməlidir.

İlk yoxlama tətbiqi müvəffəqiyyətlə başa çatdıqdan sonra elmi tədqiqat işinin nəticəsinin praktikaya tətbiqi planı tərtib edilir. Plan aşağıdakı bölmələri əhatə etməlidir:

1. Tədqiqatın tətbiqə aid olan nəticələrinə ad verilməsi;
2. Tətbiq üçün əsaslar;
3. Tətbiqin məqsədi;
4. Tətbiqin müddəti;
5. Tətbiqin obyekt;
6. Tətbiq üzrə təşkilati-metodik tədbirlər;
7. Yerinə yetirən məsul şəxs.

KİTABXANALARIN MUZEY FƏALİYYƏTİ

Kitabxana və muzey işinin inkişafı müasir dövrdə bütövlükdə cəmiyyətin ehtiyaclarının dinamikasıyla və mədəniyyət sahəsində baş verən transformasiya prosesləri ilə, sosial dəyişikliklərlə xarakterizə edilir. Hazırda bütün dünyada "informasiya mərkəzi", "kitabxana", "muzey", "arxiv", "xatirə mərkəzi" kimi anlayışların qarşılıqlı yaxınlaşması baş verir. Birlik, muzey, kitabxana və onun funksiyalarının inkişafı XX və XXI əsrin astanasında bir qurumun, bir mədəniyyət institutunun çərçivəsində cəmiyyətin inkişafının səciyyəvi cəhətidir. Bunun əsas səbəbi mədəniyyət sahəsinin, qlo-

ballaşma və integrasiya proseslərinin sürətli inkişaf ilə bağlı olduğu iddia edilir. Mürəkkəb müasir mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi müxtəlif təcrübələri mənimsəmək vasitəsi ilə sosial integrasiya proseslərini yaradır. Amma mədəni proseslərin qloballaşmasına görə hər mədəni institutun fəaliyyətinin çərçivələrinin genişlənməsi, onların hərəkətləri (qarşılıqlı təsirləri) tez-tez kəşif və qarşılıqlı obyektiv təsirlərə məruz qalır. Belə bir qarşılıqlı təsir və fəaliyyətin kəşfəsi kitabxanaların və muzeylərin fəaliyyəti ilə əlaqədar da baş verməkdədir.

Müasir dünyada kitabxanalar və muzeylər açmaq, onları qoruyub saxlamaqda əsas məqsəd insan cəmiyyətinin qazanmış olduğu elmi və mədəni nailiyyətlərin mühafizə olunmasına yönəlmişdir. Bu mədəniyyət ocaqları elm və mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi üçün müxtəlif baxışları və millətlər arası kommunikasiya, ünsiyyət üçün məkan, mürəkkəb məsələlərin həlli üçün, onlara cavab tapmaq üçün yaradılmış bir məkandır.

Müasir kitabxana, yalnız oxucunun və kitabın ünsiyyətinin ənənəvi yeri deyil, bu informasiya mərkəzi, mətbuat vasitələri ilə təchiz olunmuş ənənəvi və müasir informasiya daşıyıcıları olan müxtəlif növ kompüter proqramları sistemi tətbiq edilmiş müəssisə, elektron kataloq və internetlə təchiz edilmiş bir məkandır. Kitabxana həmçinin, mədəniyyət mərkəzi olub, əhalinin ünsiyyət etdiyi və asudə vaxtlarını məzmunlu keçirdiyi bir məkandır. Bununla yanaşı müxtəlif emosional təsir formaları və zamanın tələbatına uyğun olaraq oxucuların da dəyişilməsi prosesi baş verməkdədir. Məlumdur ki çox az müddət əvvəl kitab sərgilərinin ekspozisiyalarında yalnız bir qayda olaraq çap məhsulu istifadə edilirdi, lakin bu gün bu məqsədlə muzey xarakterli, maddi mədəniyyət əşyaları və müasir tədris vasitələrindən, komputer oyunları və CD-lərdən geniş şəkildə istifadə olunur. Müxtəlif mədəniyyət qurumlarının effektiv integrasiyası özünü muzey və kitabxanalarda təcrübəsində də məzmunlu şəkildə göstərməkdədi. Azərbaycanda son illər kitabxana təcrübəsində həyata keçirilən kitab sərgiləri və təqdimatları zamanı

sözün əsl mənasında muzey ekspozisiyaları yaradılır ki bu sahədə fəaliyyət ildən ilə genişlənir, əhatəli məzmun daşıyır.

Rusiya kitabxanalarının təcrübəsinin öyrənilməsi də bu istiqamətdə əhəmiyyətli bir addımdır.

Rusiyada geniş şöhrət qazanmış və ölkə həddləri xaricində kifayət qədər məşhur olan paytaxt muzeylərinin fəaliyyətinin yeni istiqaməti diqqəti cəlb edir. Hər il A. S. Puşkin adına incəsənət muzeyində mütəmadi olaraq "Dekabr axşamları" keçirilir. Peşəkarlar indiyə kimi "Azad roman"-sərgisini unutmayıblar. Bu sərgi Puşkinin yubileyinə və Yevgeni Oneginə həsr olunmuşdu. Mədəni mərkəzlərdə, Kitab yayım mərkəzlərində, A.S. Puşkin adına muzeydə bayramlar və ballar daim keçirilir. Bu tədbirlərdə ictimai kitabxanalar "qızıl əsrin mədəniyyət" vasitələrindən və öz arsenalından geniş istifadə edirlər.

Uzun illər "Lenin kitabxanasının" kitab muzeyində məşhur kitab həvəskarı və görkəmli artist N.P. Smirnova-Sokolskinin kabinetinin ekspozisiyası nümayiş açılmışdı. Burada yalnız yeganə nüsxədə olan unikal kitablar, həm də Puşkin dövrünün Peterburqu təsvir olunur, dövrün ümumi mənzərəsini yenidən yaradan çox gözəl predmetlər nümayiş olunur. RQB-nin (Rusiya Dövlət Kitabxanası) müasir kitab muzeyinin sərgi ekspozisiyalarının əksəriyyəti, həmçinin öz üslubu üzrə kitabda olduğu kimi əyani, predmet, interaktiv, müasir ekspozisiyaların gözəl nümunəsini təcəssüm edir. Hal-hazırda RQB də klassik şəkillər və şəkillərin müxtəlif tematik ekspozisiyalarının ənənəsi formalaşmışdı. İstifadəçilərə xidmət işinə mane olmayan, Dekorativ sənətin müxtəlif tematik predmetləri nümayiş etdirilir. Belə ekspozisiyalar oxuculara yeni estetik zövq və idraki rəngarənglik gətirir.

Müasir mədəniyyətin inkişafında integrativ meyillər ilə yanaşı, digər amillər də inkişaf edir. Bunlara kulturoloji xüsusiyyətlər, kitabxanaların və muzeylərin çoxalması və yayılması tendensiyalarını göstərmək olar. Kitabxanalarda diyarşunaslıq informasiyasının fəvqəladə artmış müasir dövrü xarakterizə edir və müasir kitabxana fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Son illərdə məlumat axtarışı,

arxiv işi, muzey fəaliyyəti sahəsində tədqiqat işləri ilə yanaşı ənənəvi diyarşünaslıq əsərlərinin toplanması, saxlanılması və təbliği sahəsində kitabxana tədqiqatları xeyli irəliləyərək tez-tez gündəmə gəlir. Nəşr edilmiş sənədlərin (hər şeydən əvvəl yerli sakinlərin şəxsi arxivləri hesabına) miqdarının artması, informasiya kütləsinin son dərəcə artması, kitabxanaçıların özləri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, Səlnamələr, tarixi hadisə və kənd sakinlərinin əhəmiyyətli hesab etdikləri təqvimlərlə əlaqədar materiallar, müharibə iştirakçıları, əmək veteranlarının lent yazıları, xatirələri əks olunmuş bütün materiallar kitabxanalarda təmərgüzləşir və burda zəngin diyarşünaslığın məlumat bazasını yaradır. Bu həmçinin kəndin və hər hansı bir regionun genoloji "ağacını", böyük ailələrin şəcərəsi, məntəqənin kiçik tarixçəsini əhatə edən bir muzey materiallarının ekspozisiyasını yaratmaq imkanı deməkdir.

Kitabxanalarda yalnız kitab və çap məhsulları ilə deyil, irəliləyən texnologiyanın imkanları ilə, məqalələr, eləcədə predmet realıqları ilə, məişət predmetləri, konkret dövrün bədii surətləri, ədəbi həyatın aksesuarları, nişanlar, kolleksiyalar, medallar, orden, rəsm əsərləri də hal hazırda kitabxanaların kolleksiyalarında toplanmaqdadır. Son illər bələdiyyə kitabxanaları şifahi informasiya mənbələrini toplayaraq maraqlı kolleksiyalar yaradır, fonə və qədimşal mahnıları, videoyazıları, beşik mahnıları, toy mərasimləri ənənələri, meyxanalar və digər folklor materiallarının toplanması ilə məşğul olmuşlar və bu gün də bu proses davam edir. Həmkarlarımızın regional mərkəzlərdən mütəxəssislərin iştirakı ilə tarixi etnoqrafiya tədqiqatları və ekspozisiyalarının təşkili, yerli tanınmış şəxslərin çap məhsulları və xatirə əşyalarının nümayişi, etnoqrafik ekspedisiyaların təşkil edilməsi, unikal nəşrlər, yerli və kəndli məişətinin predmeti ilə yanaşı qeyri-maddi mədəni irsin saxlanması (adətlər, yerli dialekt), toplanması təbliği kimi rəngarəng işlər görməkdədirlər. Yerli məktəblərlə birgə təşkil edilən və ictimai təşkilatların yardımları ilə regionun ekoloji ekspedisiyaları, onun

fauna və florası haqqında, təbii sərvətləri haqqında müxtəlif faktiki məlumatlar toplayır, mühafizə edir və təbliğini həyata keçirir.

Müasir dövr yeni-yeni texniki avadanlıq, kommunikasiya vasitələri, müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsi məqsədi ilə xüsusi texnologiyaların zəngin olması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman regional kitabxanaların ölkəşünaslıq resurs bazası gənc naturalistlərin (diyarşünasların, təbiətsevərlərin) gündəlik yazıları, video və sənədli fotoları ilə zənginləşir. Müasir muzeydə informasiya və kommunikasiya potensialı müəyyənləşir, onun əhəmiyyəti, kitabxananın vəziyyəti, əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalması baş verir. Muzey kitabxanası universal informasiya sistemi kimi bütün proseslərin mərkəzində durur, kommunikasiya funksiyalarını həyata keçirir, bu zaman sosial-mədəni funksiyalar daşıyan muzeylərin əsas funksiyalar ilə sıx əlaqələr qarşıya çıxır. Müasir kitabxana muzey üçün muzeyin tərkib hissələri kimi öz rolunu anlaması və həyata keçirməsi son dərəcə təbiidir, belə ki, regional yaddaşın unikal mərkəzi olmaqla kitab sərvətlərini əlçatan edən və ona tələb yaranan kitabxanalar tarixi missiyasını yerinə yetirməkdə həm milli, həm də qlobal miqyasda hələ ki yeganədir.

QLOBAL İNFORMASIYA MƏKANINDA KİTABXANAŞÜNASLIQ

Artıq hər birimizə məlumdur ki, dünya alimləri haqlı olaraq XXI əsri "informasiya əsri" adlandırmışlar. Yaşadığımız cəmiyyət isə informasiyalaşdırılmış cəmiyyət adlanır. Azərbaycan milli kitabxanaşünaslığının banisi, əməkdar elm xadimi, professor A.Xələfov qeyd edir ki, informasiyalaşdırılmış cəmiyyət informasiyanın, xüsusilə onun yüksək keyfiyyət səviyyəsi olan biliyin istehsalı, mühafizəsi, emalı və reallaşması ilə məşğul olan cəmiyyətdir: "Müasir informasiyalaşmış cəmiyyətin bir sıra müsbət keyfiyyət göstəriciləri, üstünlükləri, spesifik xüsusiyyətləri var ki, məhz bu xüsusiyyətlərdir."

yətlər onu özündən əvvəlki cəmiyyətdən fərqləndirir. Bu spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnformasiyalasdırılmış cəmiyyət yeni tipli cəmiyyətdir. Bu cəmiyyət özündə əvvəlki cəmiyyətdən öz texnologiyalarına (xüsusilə informasiya texnologiyalarına) görə fərqlənir.

- İnformasiyalasdırılmış cəmiyyət - bilik cəmiyyətidir. Bu cəmiyyət hər bir insanın, cəmiyyətin bilik almasını təmin edir. Onlara informasiya mənbələrindən maneəsiz istifadə etmək imkanı yaradır;

- İnformasiyalasdırılmış cəmiyyət – qlobal cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətdə informasiya mübadiləsinin nə vaxtı, nə məkanı, nə də siyasi sərhədləri var.

İnformasiyalasdırılmış cəmiyyətdə kitabxanalara yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi onların qarşısında çox geniş imkanlar açır, fondun, informasiya ehtiyatlarının mühafizə edilməsi və xidmət işində, oxucuların tələbatının ödənilməsində yaranan problemləri asanlaşdırmağa, onları həll etməyə imkan verir. Müasir kitabxanaşünaslığın təzahür forması yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar kitabxanalar oxuculara yeni on-lane xidmət növünü təklif edirlər ki, İnternet bu xidmət növünün həyata keçirilməsində əvəzsiz vasitədir. İnternet həm də kitabxanaların yeni informasiya resursları ilə zənginləşməsinə təmin edir. İnternet və on-lane xidməti kitabxanalara imkan verir ki, onların informasiya ehtiyatlarından və məlumat bazalarından ölkədən kənarda da istifadə olunsun.

FƏSİL II.

KİTABXANA-İNFORMASIYA XİDMƏTİ

KİTABXANA XİDMƏTİ FƏNNİNİN

PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

«Kitabxana xidməti» fənni kitabxanaşünaslığın tərkib hissəsi olub, kitabxanaşünas-biblioqraf ixtisası üzrə kadr hazırlanmasının nəzəri və təcrübi məsələlərində mühüm rol oynayır. Bu fənn kitabxana fondu və kataloqlarının təşkili, kitabxana işinin idarə edilməsi, Azərbaycanda və xarici ölkələrdə kitabxana işinin tarixi ilə sıx əlaqədardır. Kitabxana xidməti oxucu sorğusunun tam və dolğun ödənilməsi, müəllənin məzmununa, xarakterinə kitabxanaçının pedaqoji cəhətdən müdaxiləsi, planlı və sistemli müəllənin təşkili məsələləri bir çox cəhətdən fondun necə təşkilindən onun kataloq-kartoteka sistemində necə əks olunmasından asılıdır.

«Kitabxana xidməti» fənninin nəzəriyyəsi və təcrübəsi kitabxanaşünaslığın başqa sahələri ilə bərabər bir sıra qohum elmlərlə sıx əlaqədə inkişaf edir. Əlaqələr, elmlərin nailiyyətləri kitabxanaşünaslığın elmi axtarışlarında istifadə olunur.

«Kitabxana xidməti» fənninin nəzəri və təcrübi inkişafı üçün sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, biblioqrafiyaşünaslıq, informatika elmləri ilə əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə «Kitabxana xidməti»nin sosiologiya ilə əlaqəsi və nəhayət birləşməsi nəticəsində «mütaliə sosiologiyası» fənni yaranmışdır ki, burada insanın mənəvi dünyasının formalaşmasında kitabın rolu, müəllənin yayılması, kütləvi məlumat vasitələri içərisində kitabın və müəllənin yeri, əhalinin müəllə tələbatının xarakterik cəhətləri, oxucu marağının formalaşmasının ictimai şərtləri və sair problemlər təhlil edilir.

Oxucularla işin psixologiya elmi ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində «kitabxana psixologiyası» yaranmışdır. «Kitabxana xidməti»nin psixologiya ilə əlaqəsinin vacibliyi onunla izah edilir ki, oxucunu psixoloji cəhətdən ətraflı öyrənmədən, oxucu marağı, mütaliə psixologiyası və kitabın dərk edilməsinin psixoloji mahiyyəti haqqında biliklər əldə edilmədən oxucunun mütaliəsini istiqamətləndirməyin nəzəri və təcrübi problemlərinin həll edilməsi qeyri-mümkündür.

Kitabxana xidməti fəninin pedaqogika ilə əlaqəsi nəticəsində həm də mütaliə pedaqogikası yaranmışdır.

Əhalinin ümumi tərbiyəsi, elmi dünyagörüşünün formalaşması və hərtərəfli inkişaf etməsi məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər kitabxanaların kompleks fəaliyyətidir. Bu məqsədlə kitabxanaçılar oxucuları, kitab fondunu və mütaliənin mahiyyətini öyrənmək, mütaliəni istiqamətləndirmək və məlumat işi, kitab təbliğinin müxtəlif forma və üsullarından istifadə etməklə oxuculara xidmət göstərmək kimi pedaqoji vəzifələri icra edirlər. Məhz «Kitabxana xidməti» fənni bu vəzifələrin icrasının nəzəriyyəsi, tarixi, metodikası və təşkili məsələlərindən bəhs edir.

Kitabxanaların oxucularla işinin məzmunu və mahiyyətini araşdırarkən burada iki başlıca istiqamət nəzərə çarpır. Bunlar-mütaliəni istiqamətləndirmək və kitabxanaların məqsədyönlü məlumat fəaliyyətidir. Hər iki istiqamət xüsusi kitabxanaşünaslıq və bibliografiya termini olub, ayrı-ayrılıqda izahata ehtiyac duyur.

Kitabxanalar oxuculara kitabxana xidmətini həm abonement, həm də qiraət salonlarının köməyi ilə həyata keçirirlər. Kitabxanalarda oxuculara xidmət işini ən təcrübəli, savadlı və yüksək peşəkarlığı ilə seçilən kitabxanaçılara həvalə edirlər. Bu olduqca məqsədyönlü haldır. Çünki yalnız, yüksək peşəkarlığı ilə seçilən kitabxanaçılar, oxucuların gündəlik mütaliə sorğularını tam və dolğun ödəmək imkanına malikdirlər.

Kitabxanaya müraciət edən oxucuları burada **yüksək** ixtisaslı kitabxanaçılar qarşılayır. Yüksək ixtisaslı kitabxanaçılar oxucuların müxtəlif məzmunlu sorğularını dinləyir, bu sorğuların səbəb və

məqsədini öyrənir, bundan sonra isə sorğunu ödəmək üçün müvafiq məlumat aparatına müraciət edirlər.

Kitabxanaya müraciət edən oxucuların bir qismi abonement şöbəsinin, bir qismi isə qiraət zalının xidmətindən istifadə etməli olurlar. Elə hal da olur ki, oxucu bəzi kitabları abonementdən evdə oxumaq üçün ala bilər, bəzi kitabları isə yeganə nüsxə olduğundan, yaxud həmin kitab əldə-yəni, başqa oxucunun istifadəsində olduğu üçün ala bilmir. Belə olduqda oxucu həmin kitabı qiraət salonunda əldə edib, yalnız orada, yəni kitabxana şəraitində istifadə etməli olur. Odur ki, hər bir kitabxananın abonement və qiraət zalları bir-biri ilə sıx əlaqəli şəkildə işləməli olurlar.

Oxuculara xidmət məqsədilə təşkil edilən hər bir kitabxanada bina şəraiti imkanından asılı olmayaraq birinci növbədə abonement şöbəsi vacib sayılır.

Abonement kitabxananın müstəqil şöbəsi olub, kitabxana fondunda mövcud olan çap məhsullarının, kitabların və qeyri-kitab məhsullarının kitabxana divarlarından kənar, yəni ev şəraitində istifadə üçün oxucuların istifadəsinə verilməsini təşkil edir. Çap məhsullarının oxucuların istifadəsinə verilmə prosesi müəyyən müddətə və müəyyən miqdarda olması şərtləri nəzərə alınır.

«Abonement» sözünün mənası-müəyyən edilmiş vaxt ərzində hər hansı xidmət sahəsində hər hansı bir teatrın, futbol stadionunun, yaxud hər hansı müəssisədə silsilə məruzələr və silsilə konsertdən bir mövsüm ərzində istifadə hüququ nəzərdə tutulur.

Onu da qeyd etmək ki, bütün kütləvi kitabxanaların abonement şöbəsi olur. Kütləvi kitabxanalarda həm fondun məzmunu və həcmi etibarilə, həm də oxucunun miqdarına görə abonement şöbəsi əsas yer tutur.

Məlum olduğu kimi abonement şöbəsindən alınan kitabların həm miqdarı, həm də istifadə olunma müddəti baxımından müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Belə ki, kütləvi kitabxanalarda oxuculara evdə istifadə üçün beş kitab verilə bilər. Onlardan ikisi bədii ədəbiyyat olmalıdır ki, bunlar da 15 gün ərzində istifadə olunub kitabxanaya qaytarılmalıdır. Yeni jurnal nömrələri isə 5 gün müddətinə verilir.

KİTABXANA ETİKASI

Etika-əxlaq haqqında təlimdir. Etika yunanca «ethos» sözündən olub, azərbaycanca adət, xarakter mənasını verir. Etika ictimai şüurun ən qədim formalarından biri olan əxlaqı, insanların mənəvi simasını, onların mənəviyyatının mahiyyətini öyrənməklə məşğul olur. Etika məfhumu həm insanların davranış qaydalarını və əxlaq normalarını tənzim etmək mənasında, həm də mənəviyyatın nəzəriyyəsini öyrənmək, mənəvi prinsiplər haqqında təlim mənasında işlənir. Etik davranışlar cəmiyyətin tələbatından, insanların özlərini aparmaqda müəyyən qaydalara tabe olmaları tələbatından irəli gəlir. Etika öz tarixi boyu mənəviyyatın mənbəyi ilə, mənəvi baxışlar və hisslərlə, davranış qaydaları ilə, şər və xeyir kateqoriyaları ilə, bu kateqoriyaların meyarı ilə, mənəviyyətə qiymət vermək və mənəvi cavabdehliklə, şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi üsulu ilə məşğul olmuşdur.

Kitabxanaçıların fəaliyyətinin tarixi təcrübəsini araşdırarkən məlum olur ki, oxuculara xidmət etikasını kitabxanaçıların, eləcə də kitabxanaşünasların həmişə ciddi əhəmiyyət verdiyi bir məsələ olmuşdur.

Bu günün kitabxanaçısının qarşısında oxuculara xidmət etikasının mühüm tələblərinə əməl etmək kimi bir vəzifə durur. Oxucunun mənəvi tələbatının tam dolğun, rahat və etik normalar çərçivəsində ödənilməsi kitabxanaçının böyük məharəti, pedaqoji ustalığı kimi qiymətləndirilməlidir. Məhz bu cəhətdən öz fəaliyyətində etik normalara ciddi əməl edən kitabxanaçı əməyi yüksək hörmətə və qiymətə layiq görülür.

Kitabxanaçı əməyinin intellektual məzmunu, xeyirxahlıq xarakteri professor A.Xələfovun fikirlərində də öz əksini tapmışdır. O, yazır: «Kitabxanaçı elə əsaslı keyfiyyətlərə malik olmalıdır ki, kitabxananın başqa elementləri ilə mürəkkəb, qarşılıqlı köməyi sayəsində oxucu ilə dinamik canlı əlaqələr yaratsın, kitabxananın fasiləsiz fəaliyyət göstərməsini təmin etsin...».

Müasir kitabxanaşünaslıqda kitabxana xidmətinin etik problemlərinin işlənilib hazırlanması kitabxanaçıların peşə xüsusiyyətlərini tərtib etməyi nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar istehsalat amilləri ilə bərabər kitabxanaçı əməyinin şəxsi amilləri də nəzərdə tutulur. Eyni zamanda oxucuların və kitabxanaçıların fərdi xüsusiyyətləri, onların hər birinin təhsil və ixtisas biliklərinin, təcrübələrinin, maraqlarının, kitabxana mühiti qavrayışlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

OXUCU MARAĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Oxucu marağı məhz mənəvi maraq növünə aiddir. Oxucu marağı insanın ümumi marağından doğur və onun əmək fəaliyyəti, sosial və fərdi həyat şəraiti ilə, mənəvi tərbiyə sistemi ilə əlaqədardır. «Oxucunun marağı» termini ilə «Oxucu marağı» terminini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Birincidə insanın bütün marağı-yəni maddi, ictimai-siyasi, peşə-əmək, idrak (tədris, elmi) estetik, idman və s. üzrə marağı, ikincidə isə başqa maraqları ilə sıx əlaqədar olan yalnız mütləq marağı nəzərdə tutulur ki, onların əsasında əmələ gəlir və onlara təsir edə bilər.

Oxucu marağı insanın biliyə, informasiyaya və estetik qavrayışa olan mənəvi tələbatıdır. Əsas şərhedici qüvvə olaraq oxucu marağı oxucunu müəyyən obyektə, onu ətraflı dərk etməyə yönəldir. Onun marağının formalaşmış inkişaf etməsi əsasən mənəvi tələbatın inkişafı və bu tələbatın təmin edilmə dərəcələrindən asılıdır. İnsanın bir sıra mənəvi tələbatlarının ödənilməsində çap əsərlərinin böyük rolu vardır.

Bəs oxucu marağı nədir? Oxucu marağı kitabın, ayrı-ayrı çap məhsullarının emosional cazibədarlığı və həyatı əhəmiyyəti baxımından oxucunun ona olan seçmə müsbət münasibətidir. Məsələn, real həyatdan götürülmüş bir faktı xatırlayaq: oxucu kitabxanaya daxil olur və abonementə yaxınlaşır.

KİTAB MÜZAKİRƏSİ VƏ ONUN TƏŞKİLİ METODİKASI

Respublikamızın rayon və kənd kitabxanalarında, eyni zamanda bir çox şəhər kitabxanalarında kitabxanaçılar, hər hansı bir bədii əsərin müzakirəsini bəzən həmin kitaba həsr olunmuş disput kimi izah edirdilər. Halbuki, kitab müzakirəsi adından da məlum olduğu kimi hər hansı bir kitabın oxucular tərəfindən müzakirəsini əks etdirən kütləvi tədbir üsulu kimi disputla heç bir oxşarlıq təşkil etmir.

Başqa kütləvi tədbirlərlə müqayisədə kitab müzakirəsi yaşından, təhsilindən, ixtisas və peşəsindən asılı olmayaraq hər cür oxucu qrupu üçün maraq doğurur. Kitab müzakirəsinin ilk nümunələri hələ əsrimizin 20-ci illərində görkəmli yazıçıların sanballı əsərlərinin meydana gəlməsi və kitabxanaçıların təşəbbüsü ilə bu əsərlərin geniş xalq kütləsinin müzakirəsinə verilməsi dövrünə təsadüf edir. Kitabxanalarda kitab müzakirəsi ən çox bədii əsərlərə həsr olunur. Müxtəlif elm sahələrinə dair və istehsalat xarakterli kitabların müzakirəsində əsasən mütəxəssislərin iştirakı vacib olduğu üçün bu cür kitabların müzakirəsini kütləvi kitabxana şəraitində keçirmək istənilən nəticəni vermir.

Müzakirə üçün əsas ən yeni çapdan çıxmış və oxucuların marağını cəlb edən, tez-tez mübahisə obyektı olan kitablar seçilməlidir. Əlbəttə, bu cür kitabların müzakirəsi metodiki cəhətdən düzgün istiqamətləndirilməlidir.

Kitab müzakirələri və oxucu konfranslarına hazırlıq adətən ay yarım, iki ay çəkir. Bu müddətdə oxucularla fərdi iş daha çox diqqət yetirilməlidir. Fərdi işin əsas məqsədi oxucuda müzakirə olunan kitaba marağı gücləndirmək, onu neçə nəfərin oxuduğunu müəyyənləşdirmək, tədbirdə iştirak etmək həvəsi oyatmaq, bir çoxlarında müzakirədə çıxış etmək arzusu yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

KİTABXANADA OXUCULARI ÖYRƏNMƏK

Statistik üsul gerçəkliyi kəmiyyətə dərk etmək üsullarından olub, kitabxana praktikasında oxucuların öyrənilməsində tətbiq edilir.

Oxucuların öyrənilməsində kəmiyyət əlamətləri ilə bərabər keyfiyyət əlamətlərinin tətbiqi də xüsusi rol oynayır. Oxucuların kəmiyyət əlamətləri rəqəmlərlə ifadə olunur. Keyfiyyət əlamətlərini isə rəqəmlər müstəqil şəkildə izah edə bilmir. Ona görə də oxucuların keyfiyyət əlamətlərinə görə öyrənilməsi onların psixologiyasında, mütaliə marağında və ümumi maraqlarında müəyyən cəhətlərin və xüsusiyyətlərin olub olmamasının qeydini aparmaqla həyata keçirilir.

Kitabxanalarda oxucuların öyrənilməsində elmi-müşahidə üsullarından geniş istifadə edilir. Elmi müşahidə adi gündəlik müşahidələrdən fərqlənir. Belə ki, elmi müşahidə xüsusi tədqiqat məqsədi ilə, əvvəlcədən hazırlanmış proqram və metod əsasında müəyyən terminlər və anlayışlar sistemindən istifadə edilərək həyata keçirilir.

Tətbiq edilən müşahidə üsulları içərisində elmi müşahidə özünün bir sıra çətinlikləri ilə fərqlənir və müşahidəçidən xüsusi hazırlıq, bilik və bacarıq tələb olunur. Bu üsulun tətbiqinin uğurlu nəticələri həm kitab, həm də oxucu haqqında obyektiv təsəvvür yaradır.

Müşahidə prosesində kitabxanaçı oxucu ilə əlaqədar yalnız faktları və hadisələri deyil, eyni zamanda onları doğuran səbəbləri, məkan və şəraiti də izləməlidir.

Oxucuların əlamət və keyfiyyətləri haqqında faktlar əldə etmək məqsədi ilə aparılan müşahidələr vasitəsiz və vasitəli olur.

Vasitəsiz müşahidə dedikdə-oxucuya xidmət prosesində kitabxanacının gözü qarşısında baş verən faktların və hadisələrin izlənilməsi nəzərdə tutulur. Oxucu kitabxanaya yazılarkən, sorğusu ödənilərkən, oxunmuş kitablar geri qaytarılarkən aparılan söhbətlər zamanı, kütləvi tədbirlərin gedişi prosesində, oxucu açıq rəfdən kitab seçərkən, məlumat aparatına müraciət edərkən, oxucu salonunda məşğul olarkən müşahidə olunur və bu barədə dəqiq qeydlər aparılır.

Vasitəsiz müşahidə prosesində əldə edilmiş faktlardan alınan nəticələrin doğruluğunu bir daha yoxlamaq üçün oxucu ilə əlaqədar şəxslərdən alınan məlumatlara da müraciət etmək lazım gəlir. Bu isə vasitəli müşahidə hesab olunur. Lakin vasitəli müşahidədə subyektiv halların olduğunu nəzərə alaraq, həmin faktlara obyektiv nəzərlə yanaşmaq lazımdır.

Oxucuları öyrənmək üçün kitabxanaçıların istifadə etdiyi elmi müşahidə üsulu iki formada aparılır: a) kənardan izləməklə aparılan müşahidə; b) hadisələrin iştirakçısı rolunda (məsələn, müəyyən bir disputun gedişi prosesində oxucu rolunda iştirak etmək zamanı) aparılan müşahidə.

Müşahidələr həm də gizli və açıq xarakter daşıyır. Gizli müşahidədə oxucular özünün müşahidə obyektı olduqlarını hiss etmirlər, açıq halda isə müşahidənin başlıca məqsədi oxuculara məlum olmasa da hadisələrin gedişinin izləndiyindən xəbərdar olurlar.

Sorğu üsulu – oxucuları və mütaliəni öyrənmək məqsədilə tətbiq edilən ümumi elmi üsullardan biridir.

Sorğu iki formada: anket və müsahibə şəklində aparılır. Anket sorğusu-qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş konkret sualların qarşısında oxucuların rəsmi cavab yazmasıdır.

Anket oxucular tərəfindən doldurularkən orada ad və soyad göstərilmir. Lakin oxucunun yaşı, təhsili, ixtisası və peşəsi qeyd olunmalıdır. Anketdə verilən suallar aydın və konkret olmalıdır. Suallar eyni zamanda konkret cavablar tələb etməlidir. Anket müəyyən oxucu qrupu üzrə tətbiq olunur. Bu üsuldə əldə edilən cavabların gerçəkliyinə nail olmaq üçün daha çox oxucu əhatə etmək lazımdır.

Müsahibə zamanı müsahibə aparanın sualları ətrafında müsahibə götürülən şəxs müvafiq cavablar verir. Müsahibənin müvəffəqiyyəti müsahiblər arasında yaranan səmimiyyətdən çox asılıdır. Bu işdə müsahibə aparının bacarığı xüsusi rol oynayır.

Oxucuların və mütaliənin öyrənilməsində oxucu tərcümeyi-halının təhlilindən də istifadə olunur. Bu üsulla əsasən oxucuların marağı və idrak xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Oxucu tərcümeyi-halı dedikdə burada müəyyən bir oxucunun həyatında kitabxananın və kitabın oynadığı rol haqqında özünün yazılı məlumatı nəzərdə tutulur.

AZƏRBAYCAN ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT XADİMLƏRİ MÜTALİƏ HAQQINDA

Böyük mütəfəkkir şair N. Gəncəvinin əsərlərində mütaliənin əhəmiyyəti haqqında müdrik fikirləri ondan sonra gələn Azərbaycan mütəfəkkirlərinə böyük təsir göstərmişdir. İnsanın ucalığını onun elmi səviyyəsində axtaran böyük Nizami hər hansı bir insanın başqasına üstün gəlməsini qalibin elmi səviyyəsi ilə izah edir.

Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz!

Məhz geniş məzmunlu mütaliənin nəticəsidir ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin məzmununda müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssislərinin təfəkkürünün qidalanması üçün zəngin material vardır. Təsadüfi deyildir ki, Nizami yaradıcılığı təkcə ədəbiyyatşünaslığın deyil, eyni zamanda fəlsəfə, pedaqogika eləcə də bir çox təbiətşünaslıq elmlərinin ciddi tədqiqat obyektı olmuşdur. Bir cəhəti qeyd edək ki, Nizami Gəncəvinin kitaba mütaliəyə bu cür müsbət münasibəti heç də təsadüfi deyildir.

Əlbəttə Ə.H. Bəhmənyar hər cür kitabın deyil, onun təbirincə yaxşı kitabın mütaliəsini məqbul sayırdı. O, kitab və mütaliə ilə əlaqədar fikrini belə şərh edir: «Elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun, elə kitablar da axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin». Görkəmli alim yaxşı kitabın mütaliəsini alim filosofla söhbətlə müqayisə edir.

Belə tarixi şəxsiyyətlərdən biri də XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli alim Nəsirəddin Tusidir. Özünün zəngin mütaliəsi ilə, elmi təfəkkürünün məhsuldarlığı ilə seçilən Nəsirəddin Tusi zəngin, 400 min nüsxədən ibarət kitab fonduna malik şəxsi kitabxana yarat-

miş, onu özünün yaratdığı rəsədxananın kitabxanasına bağışlamışdır.

Görkəmli dövlət xadimi, gözəl şair Şah İsmayıl Xətəinin də mütaliyə, kitaba, kitabxanaya olan münasibəti xüsusi qeyd edilməlidir. Elmə, maarifə, böyük qayğı ilə yanaşan ədib möhtəşəm mədəni quruculuq işləri ilə bərabər, həm də kitabxanaların təşkilinə, müxtəlif ölkələrdən əlyazma kitablarının Təbriz saray kitabxanasına gətirilməsinə, onlardan ictimai istifadənin təşkilinə ciddi əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan dövlətçilik tarixində kitabxana işi haqqında ilk fərman verən hökmdar məhz Şah İsmayıl Xətəidir. Bunun nəticəsidir ki, Təbriz saray kitabxanası o dövrün ən zəngin kitabxanalarından biri kimi tanınır. Bütün bunlar Şah İsmayılın kitaba, kitabxanaya, xüsusilə mütaliənin vasitəsilə elmin inkişaf etdirilməsinə olan münasibətinin nəticəsi idi.

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli də elmi biliyə, təhsilə xüsusi əhəmiyyət verən şəxsiyyətlərimizdən biridir.

Elmsiz şeir, əsası yox divar olur və əsasız divar qiymətdə bətiyar olur-deyir.

Azərbaycanın elm, maarif və mədəniyyət xadimləri sırasında xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərdən biri Abbasqulu Ağa Bakıxanovdur. Azərbaycan xalqının ictimai-mədəni fikir tarixində çoxcəhətli, ensiklopedik bilik sahibi kimi tanınan Abbasqulu ağa Bakıxanov böyük mütaliəçi, həm də elm, bilik təbliğatçısı idi.

Kitab və mütaliə ilə əlaqədar zəngin fikirləri ilə öz xalqına müraciət edərək «qəflət yuxusundan oyan və zalımın atasına od vur» deyən böyük demokrat yazıçı Mirzə Fətəli Axundov xalqın oyanışında kitabı, mütaliəni ən münasib və kəskin silah hesab etmişdir.

M.F.Axundov çox gənc yaşlarından başlayaraq xalqın savadlanması üçün ciddi təşəbbüs göstərmiş, gəzdirdiyi müxtəlif şəhərlərdə mətbəələrlə, nəşriyyatlarla maraqlanmış, müxtəlif mürəttiblər və redaktorlarla fikir mübadiləsi edərək, doğma vətəninə mətbəə açıb kitab nəşr etmək üçün ciddi fəaliyyətdə olmuşdur. Böyük ədib bu təşəbbüsdə olarkən onun cəmi 29 yaşı var idi.

Azərbaycan xalqının ziyalı şəxsiyyətləri sırasında özünün elm, maarif və mətbuat sahəsindəki fədakarlığı ilə seçilən Həsən bəy Zərdabi kitab, mətbuat, xalqın savadlanmasının vacibliyi barədə ürək yangısı ilə danışmış, mütaliənin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir.

«Kitab bəşəriyyətin ən böyük kəşfidir» deyən ədib mütaliənin gücü ilə insanın təbiəti dərk edib onu özünə tabe etmək qüdrətinə malik ola bildiyini göstərmişdir. Çünki, «Yaxşı kitab çox böyük xəzinədir» deyən H.Zərdabi zəhmətkeş insanların xoşbəxtlik və tərəqqisini elmdə görmüş, elmin, təhsilin həyatla əlaqələndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

OXUCULARIN MÜTALİƏ (İNFORMASIYA) MƏDƏNİYYƏTİ

Mütaliə mədəniyyəti-kitabın yaranması zərurətini, bəşər mədəniyyətinin və elminin inkişafında onun rolunu, mütaliənin həyatı əhəmiyyətini dərk etmək; öz mütaliəsinin istiqamətini müəyyənləşdirmək, özünün mütaliə tələbatına uyğun kitab seçmək, bunun üçün kitabxananın müxtəlif forma və məzmunlu məlumat aparatından istifadə etmək bacarığı, nəhayət kitab üzərində işləmək vərdişidir.

Geniş oxucu kütləsinin kitabxanadan və kitabdan istifadə edə bilmək bacarığını və səriştəsini məhz kitabxanaçılar tərbiyə etməlidirlər. Kitabxanaçılar çalışmalıdırlar ki, kitabxanaya öz sorğusuna cavab olmaq üçün gələn hər bir oxucu kitabxanada davranış qaydalarından tutmuş, lazım olan ədəbiyyatın araşdırılması, seçilməsi, onun səmərəli mütaliəsi və qiymətləndirilməsi məsələsinə qədər hər şeydə sərbəst fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malik olsun.

Şəxsiyyətin ümumi tərbiyəsi sistemində, eləcə də özünütərbiyə işində mühüm yer tutan mütaliə mədəniyyəti şəxsiyyətin dünyagörüşünün, əxlaqi estetik baxışlarının, bədii zövqünün formalaşmasında böyük rol oynayır.

Bütün bunları nəzərə alaraq insanda mütaliə mədəniyyəti tərbiyəsi məktəbyaşlı dövründən başlanılır.

Kitabxana-biblioqrafiya, eləcə də informasiya bilikləri kitabşünaslıqla sıx surətdə əlaqədardır. Bu cəhətdən oxuculara kitabxana-biblioqrafiya biliklərini öyrətməzdən əvvəl kitabxanaçı oxucunun, məlumat mənbəyi olan kitab haqqında ümumi bilik səviyyəsini müəyyənləşdirir. Çünki, kitabxanaların gündəlik təcrübəsi göstərir ki, bu gün oxucuların, hətta ali təhsilə malik olanların böyük əksəriyyətinin kitabın vacib elementləri haqqında təsəvvürləri olduqca zəifdir. Müxtəlif elm sahələrinə dair kitabların nəşr növləri haqqında təsəvvürləri yox dərəcəsindədir. Bütün bu çatışmazlıqlar isə lazımi çap məhsulunun seçilməsində, dərk edilməsində və mənim-sənilməsində özünü aydın şəkildə hiss etdirir.

Məlum olduğu kimi müxtəlif kateqoriyaya daxil olan oxucular, xüsusilə məktəbli gənclər kitabla işləmək üsullarının səmərəli cəhətlərini, mütaliə texnikasını mənimsəməyə ciddi ehtiyac duyurlar. Bu cəhətdən kitabxanaçının iş planında və hesabatlarında qeyd edilir ki, gənc oxucuların və böyük məktəbyaşlı şagirdlərin əksəriyyəti çap məhsullarından səmərəli istifadə etmək baxımından çətinlik çəkirlər. Ona görə də kitabxanada vaxtaşırı oxşar imkanlı oxucu qrupları üçün müvafiq mövzular üzrə söhbətlər və təcrübə məşğələlər aparılmalıdır. Əlbəttə, bu cür tədbirlər oxucuların mütaliə mədəniyyətini yüksəltməklə bərabər, onların şəxsi təhsil marağının inkişafını stimullaşdırır.

Kitabxanalarda oxucuların mütaliə mədəniyyətinin yüksəldilməsi, kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaya dair biliklərin təbliği ilə əlaqədar aparılan işlərdə hər bir oxucuya fərqli yanaşılmalıdır. Çünki, uzun illərin kitabxana təcrübəsi təsdiq edir ki, müxtəlif oxucu qruplarına fərqli yanaşmaq və ayrı-ayrı oxucularla aparılan əsaslı fərdi iş mərkəzləşmiş kitabxana sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün ən mühüm və vacib şərtidir. Bu hal eyni zamanda oxucuların mütaliə mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində həlledici rol oynaya bilər.

KİTABXANADA ƏDƏBİYYATIN TƏBLİĞİ FORMALARI

Ədəbiyyatın əyani təbliği – tövsiyə olunması vacib sayılan çap məhsullarının müəyyən formada bilavasitə nümayiş etdirilməsidir.

Kitabxana şəraitində ədəbiyyatın əyani təbliği iki üsula əsaslanır. Belə ki, bir cəhətdən kitabların, çap məhsullarının bilavasitə özü nümayiş etdirilir, digər cəhətdən isə kitabların şəkli, müəyyən kitabların ayrı-ayrı səhifələri təsviri sənət vasitəsilə göstərilir.

Kitabların, ümumiyyətlə çap məhsullarının, bilavasitə özünü nümayiş etdirən ən kütləvi təbliğat üsulu kitab sərgiləri hesab olunur.

Ümumiyyətlə, kitabxanalarda məqsədinə və ümumi məzmununa görə iki növ kitab sərgiləri təşkil edilir. Bunlar: a) kitabxanaya yeni daxil olan kitablar haqqında məlumat xarakterli universal sərgilər, b) tövsiyə xarakterli tematik sərgilərdən ibarətdir.

Universal sərgilər dedikdə kitabxanaya yeni daxil olan, müxtəlif elm sahəsinə dair, rəngarəng məzmun kəsb edən kitabların bir başlıq altında nümayiş etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu cür sərgilərdə başlıca məqsəd kitabxanaya daxil olan yeni kitablar haqqında oxuculara məlumat verməkdən ibarətdir. Universal sərgilər kitabxanalarda təşkil olunan daimi sərgilər növünə aiddir. Lakin burada nümayiş etdirilən kitablar vaxtaşırı-ən azı on beş gündən bir dəyişdirilir.

Kitabxanalarda ədəbiyyatın əyani təbliğat formalarından biri də kitabxana plakatlarıdır. Plakat təsviri sənətin kütləvi növü olub, əyani təbliğatın təsiredici vasitələrindən biridir.

Məqsəd baxımından plakatlar üç növə bölünür:

- 1) təbliğat məqsədli plakatlar, 2) təşviqat məqsədli plakatlar, 3) təlimat məqsədli plakatlar.

Təbliğat məqsədli plakatlar adından da məlum olduğu kimi konkret mövzular üzrə lazımi ədəbiyyatı təbliğ etmək üçün tərtib edilir. Bu cür plakatlar tematik sərgilər kimi tövsiyə xarakteri daşıyır və tərtibatında tematik sərgilərin tərtibi qaydalarındakı prin-

siplər gözlənilir. Tematik məzmunlu plakatlarda əyanilik tematik sərgilərə nisbətən daha güclü olmalıdır.

Təşviqat məqsədli plakatlarda oxucunun, tamaşaçının diqqətini müəyyən bir anlayışa yönəldib, oradan nəticə çıxarmaq məqsədi güdülür.

KİTABXANA REKLAMLARI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Kitabxana şəraitində oxucuların, bütövlükdə istifadəçilərin kitabxana fondundan və soraq-bibliografiya aparatından istifadəsini asanlaşdıran istiqamətverici informasiya sırasında reklam informasiyasını-yəni reklamı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu məqsədə xidmət edən reklam kitabxana reklamı adlanır. Kitabxana reklamı-kitabxana haqqında, kitabxana xidməti barədə, eləcə də kitabxanadakı çap məhsullarının məzmunu, əhəmiyyəti barədə oxucuları məlumatlandırmaq, onlarda bu xidmətdən istifadə etməyə maraq yaratmaq məqsədinə xidmət edir. Kitabxana reklamı yalnız istifadəçiləri deyil, həm də kitabxanaçıları fəallaşdırmaq imkanına malikdir. Kitabxana reklamı xidmət barədə, çap məhsulları və onların məzmun istiqaməti üzrə istifadəçilərdə təsəvvür yaratmaqla bərabər, hər hansı çap məhsulu da, nə vaxt və hansı mövcud qayda ilə əldə etmək barədə də məlumat verir. Məlumdur ki, kitabxana reklamı oxuculara nəyin nə zaman, harada, necə və kim tərəfindən həyata keçiriləcəyi fikrini çatdırmaqla bərabər, həm də onları bu sahədə real fəaliyyətə həvəsləndirir. Belə ki, oxucu rast gəldiyi kitabxana reklamının təsiri ilə kitabxanalara müraciət edir, kitabxanalarda öz marağına uyğun olan kütləvi tədbirlərdə iştirak etməli olur, kitabxananın məlumat aparatına müraciət etməklə yeni-yeni müəllif sorğusu əldə edir. Kitabxana reklamı kitabxana şəraitində müəllif etməyin səmərəliliyi və burada xidmət prosesləri barədə özünəməxsus anlayış yaratmaq imkanına malikdir. Hər bir kitabxananın həyata keçirdiyi reklam işi həmin kitabxananın iş xüsusiyyətləri barədə

oxucularda aydın təsəvvür yaradır, başqa kitabxanalardan fərqli cəhətlərini göstərməklə onun obrazını yaratmış olur.

Kitabxana reklamı adətən, müxtəlif məzmunlu kitabxana xidməti barədə istiqamətləndirici rol oynamaq imkanına malikdir. Bu cəhətdən məqsədinə görə reklamlar iki növə bölünür. Birinci növ reklamlar-kitabxananın ümumi simasını açan, iş xüsusiyyətlərini şərh edən reklamlardır. İkinci növ reklamlar isə-kitabxana tərəfindən həyata keçirilən konkret tədbirlər, konkret xidmət növü haqqında məlumat verən reklamlardır.

Kitabxana reklamında adətən müxtəlif vasitələrdən və formalardan istifadə olunur. Bunlar əyani, mətbuat və şifahi vasitələrdir. Bundan başqa kitabxanalar öz xidmət üsulları və imkanları barədə oxucuları məlumatlandırmaq üçün radio və televiziya reklamından da istifadə edə bilirlər.

MÜTALİƏNİN İCTİMAİ MƏZMUNU VƏ SOSİAL XARAKTERİ

Kitabxana reklamında adətən müxtəlif vasitələrdən və formalardan istifadə olunur. Bunlar əyani, mətbuat və şifahi vasitələrdir. Bundan başqa kitabxanalar öz xidmət üsulları və imkanları barədə oxucuları məlumatlandırmaq üçün radio və televiziya reklamından da istifadə edə bilirlər.

Bununla bərabər müəllif nəzəriyyəsinin əsas tədqiqat istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır: a) Müəllif sosiologiyası; b) Müəllif psixologiyası; c) Müəllif pedaqogikası.

İctimai həyatda müəllif həm də bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Müəllifin aşağıda qeyd olunan dörd mühüm funksiyası vardır. Bunlar: 1. Təşkilati funksiya; 2. Qiymətləndirmə və istiqamətləndirmə funksiyası; 3. Kompleks xarakter daşıyan təlim, tərbiyə və tərbiyə funksiyası; 4. Modelləşdirmə funksiyasıdır.

Təşkilati funksiya dedikdə – burada ölkənin əhalisinin kollektiv fəaliyyətinə, bu fəaliyyətin planlaşdırılmasına, əlaqələndirilməsinə və tənzimləndirilməsinə mütaliənin təsiri nəzərdə tutulur.

Mütaliənin qiymətləndirmə və istiqamətləndirmə funksiyasını izah edərkən göstərmək lazımdır ki, oxucular oxuduqları kitablardan və dövrü nəşrlərdən yalnız müxtəlif məsələlər üzrə məlumat məcmusunu deyil, həm də bu məsələlərin, hadisələrin sosial baxımdan qiymətləndirilməsi haqqında aydın təsəvvür əldə edirlər.

MÜTALIƏNİN TƏDQIQAT İSTİQAMƏTLƏRİ (MÜTALIƏ SOSİOLOGİYASI, MÜTALIƏ PSIXOLOGİYASI, MÜTALIƏ PEDAQOGİKASI)

İnsanı mütaliəyə cəlb edən səbəblər haqqında mütaliə psixologiyası sahəsində aparılan tədqiqatlarda kifayət qədər fikirlər söylənilmişdir.

Oxucuların mütaliə etmək tərzləri və motivlərinə, eyni zamanda yaş, peşə, cins, sosial faktorlara görə təsnifləşdirilməsi problemi ilə də əsasən oxucu psixologiyası elmi məşğul olur. Öz təsir obyekti və əhatə dairəsinə görə mütaliə psixologiyası ilə haradasa yaxınlıq təşkil edən mütaliə pedaqogikası məhz bu vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Mütaliə pedaqogikası ilk növbədə mütaliənin, hissi predmetlərlə ifadə olunan emosional-tərbiyəvi, eyni zamanda təfəkkür materialları vasitəsilə idraki funksional xüsusiyyətlərini araşdırır. Bütün bunlarla bərabər, sistemli mütaliənin elmi-nəzəri, həmçinin təcrübi əsaslarının işlənib hazırlanması, onun həyata keçirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi, mütaliənin daha çox keyfiyyət göstəricilərinin aşkar edilməsi problemləri də mütaliə pedaqogikasının tədqiqat obyektlərindəndir.

Mütaliənin təhsillə birgə həyata keçirdiyi pedaqoji funksiyalar özünü ümumtəhsil məktəblərində daha aydın göstərir. Belə ki, siniflərdə, uşaq və məktəb kitabxanalarında keçirilən ifadəli oxular, sinifdən xaric oxu tədbirləri, müxtəlif dərnək məşğələləri, uşaqları

ardıcıl və sistemli mütaliəyə cəlb etməklə bərabər, onlarda vacib olan mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır.

Professor A.Xələfov bu barədə yazır: «Təhsil sisteminin çoxillik təcrübəsindən məlumdur ki, sinifdən kənar mütaliə şagirdlərin əqli inkişafında, tədris olunan fənlərin daha dərinlən mənimsənilməsində, ümumiyyətlə, şagirdlərin ümummədəni səviyyəsinin yüksəlməsində, hərtərəfli, ahəngdar inkişafda və tərbiyədə olduqca mühüm rol oynayır».

Təhsil prosesinin iştirakçısı kimi mütaliə pedaqogikasının və onun daşıyıcısı olan kitabxanaların kəsb etdiyi əhəmiyyət öz əksini mühüm dövlət sənədlərində də tapmışdır. Bütün bunlar mütaliənin geniş ictimai məzmun kəsb etdiyini təsdiq edir.

Mütaliənin ictimai məzmun kəsb etməsi və sosial xarakter daşması bu gün daha aydın şəkildə meydana çıxır. Cəmiyyətin həyatında mütaliənin rolunun artması, sosial funksiyalarının genişlənməsi onun getdikcə kütləvi xarakter almasına səbəb olur. Bu isə kitaba, müxtəlif çap məhsullarına daha çox müraciət edilməsi ilə nəticələnir. Ona görə də respublikamızda adamların mütaliəsinin təmin edilməsi ciddi dövlət qayğısına çevrilməlidir.

Mütaliə sosiologiyası - insanın mənəvi dünyasının formalaşmasında kitabın rolu mütaliənin yayılması, mütaliənin yeri, oxucu marağının formalaşması və s. problemləri həll edir.

MÜTALIƏNİN FUNKSİYALARI

Mütaliənin qiymətləndirmə və istiqamətləndirmə funksiyasını izah edərkən göstərmək lazımdır ki, oxucular oxuduqları kitablardan və dövrü nəşrlərdən yalnız müxtəlif məsələlər üzrə məlumat məcmusunu deyil, həm də bu məsələlərin, hadisələrin sosial baxımdan qiymətləndirilməsi haqqında aydın təsəvvür əldə edirlər.

Beləliklə, mütaliə müasir dövrün və tarixi keçmişin hadisələri ilə yaxından tanış olmağa, ictimai münasibətlərin dərk edilməsinə, həyatda obyektiv baxışın formalaşmasına, eləcə də cəmiyyətin

həyat tərzini üçün xarakterik olan etik, hüquqi və estetik normaların mənimsənilməsinə kömək edir.

Mütaliənin tədris, təhsil və tərbiyə funksiyaları kompleks xarakter daşıyır. Bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan bu proseslər də mütaliənin nəticəsi olaraq cəmiyyət tərəfindən toplanmış biliklərin mənimsənilməsi (tədris), bu biliklərin sisteminin yaradılması (təhsil) və şəxsiyyətin inkişafı gedisinin idarə edilməsi (tərbiyə) kimi ifadə olunur. Bu funksiyalar insanın məktəbə getdiyi ilk dövrdən ömrünün sonuna qədərki intellektual fəaliyyətində ifadə olunur.

Görkəmli alman kitabxanaşünas alimi X. Kuntse mütaliənin mahiyyəti haqqında danışarkən onun üç əsas növünü izah edərək, insan ömrünün müxtəlif dövrlərinin müxtəlif anlarının mənəvi ehtiyacı üçün vacib məşğuliyyət mənbəyi kimi qiymətləndirir.

İnsanın təfəkkürünü qidalandırmaq baxımından mütaliə tərəfindən yerinə yetirilən funksiyalardan biri də modelləşdirmədir. Mütaliənin modelləşdirmə funksiyasının özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, mütaliə prosesində çap əsərlərindən götürülmüş hər bir məlumat bəhs edilən mövzunun və onunla əlaqədar məsələlərin bu və ya digər tərəfinin insan təsəvvüründə modelini yaradır. Bu cəhətdən mütaliə nə qədər hərtərəfli, həyat məsələlərini təsvir edən mətnin dərk edilməsi nə qədər dərindirsə, oxucunun təsəvvüründə həmin məsələnin modeli bir o qədər həcmli, tam və aydın olur. Bütün bunlar isə mütaliəni doğuran səbəb və məqsədlərlə əlaqədardır.

OXUCU TİPOLOGİYASI

Kitabxanalarda oxucularla aparılan müxtəlif məzmunlu işləri müasir tələblər səviyyəsində qurmaq, oxucuların mütaliə sorğularını tam və dolğun ödəmək üçün hər bir oxucunun müxtəlif cəhətdən hərtərəfli öyrənilməsi vacib sayılır.

Məlumdur ki, oxucular bir-birindən müxtəlif cəhətlərə görə: özlərinin daxili aləmi, həyata baxışları, maraqları, meylləri, psixoloji xüsusiyyətləri, yaş və peşə təhsilləri, ixtisas və peşə bilikləri

baxımından fərqlənirlər. Qeyd olunan bu fərqli xüsusiyyətlər mütaliə prosesində də özünü aydın göstərir. Ona görə də kitabxanaçılar hər bir oxucunu ətraflı öyrənmək əsasında ona lazımı ədəbiyyatı tövsiyə edər, onun mütaliəsini düzgün istiqamətə yönəldə bilər.

Oxucu tipologiyası kitabxanaşünaslıq tədqiqatında, kitabxanaların təcrübə fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Bu problemləri həm nəzəri, həm də tətbiqi səviyyədə sistemli şəkildə işləyib hazırlamadan kitabxanaçılığın bir çox nəzəri və praktiki məsələlərini düzgün həll etmək mümkün deyildir. Çünki, kitabxana şəraitində kitabxanaçılar müxtəlif mütaliə sorğularını ödəmək prosesi ilə əlaqədar oxucularla qarşılaşarkən onların müəyyən əlamətlər və keyfiyyətlər üzrə qruplaşdırılması probleminin həllinin vacibliyi aydın hiss olunur.

Tipologiya insanın çoxcəhətli tədqiqatının nəticəsinin məhsuludur. Bu isə bir sıra elmlərin tədqiqat obyektidir. Bu cəhətdən pedaqogika, psixologiya, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıq, kitabşünaslıq və başqa elmlər özlərinə müvafiq şəkildə məqsədyönlü araşdırmalar aparırlar. Lakin kitabxanaşünaslıq elminin əsaslı şəkildə ciddi tədqiqat araşdırmaları aparılmadan oxucuların dəqiq tipologiyasını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Çünki oxucuların mütaliə ilə əlaqədar müxtəlif xüsusiyyətləri kitabxanaçılıq üsulları ilə daha dəqiq aydınlaşır.

Bununla da oxucu tipologiyası dedikdə müəyyən qrupun tip əmələ gətirən əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, seçilməsi və əsaslandırılması nəzərdə tutulur. Nəzəri tədqiqatların nəticələri göstərir ki, oxucuların bir və ya bir neçə əlamətlərinə –məsələn yaş xüsusiyyətlərinə, təhsil səviyyəsinə, cinsinə görə qruplara bölünməsi oxucu tipologiyasının tam xarakterini verə bilmir. Məhz bu əlamətlər üzrə ayrılmış araşdırmalar zamanı qrupların daxili fərqlərini göstərən əlavə amillər aşkar oluna bilər ki, bunun üçün əlavə araşdırmalar lazım gəlir.

Hazırda oxucu tipologiyası problemi kompleks elmlər tərəfindən araşdırılır. Çünki, mütaliənin sosioloji, psixoloji və pedaqoji hadisə kimi qiymətləndirildiyi bir şəraitdə oxucuların psixoloji təsnifatı vacib xarakter daşıyır. Bu isə oxucuların mütaliə etmək

fəallığı artdıqca daha vacib məzmun kəsb edir. Bununla əlaqədar kitabxanalar oxucu mütaliəsini fərqli şəkildə istiqamətləndirməklə, oxucuların mütaliə maraqlarını hərtərəfli ödəməyə və inkişaf etdirməyə say göstərilir.

Oxucuların elmi əsaslar üzrə təsnifləşdirilməsi axtarışı əsasən üç istiqamətdə aparılır:

1. Sosiologiya sahəsində;
2. Sosial psixologiya sahəsində;
3. Ümumi psixologiya sahəsində

Əlbəttə, gələcəkdə oxucuların təsnifləşdirilməsi sahəsində daha optimal variant və ya sxem yaratmaq üçün yuxarıda göstərilən sahələrin birləşdirilməsi lazım gələcəkdir. Əlbəttə, tətbiq edilən və yaxud tövsiyə olunan hər bir sxem məqsədyönlü və səmərəlilik nöqteyi-nəzərdən qarşıya qoyulan tələbləri ödəməlidir.

KİTABXANA VƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI

Oxucularla işin vəzifələrinin məqsədmüvafiq şəkildə müəyyənləşdirilməsi kitabxanaşünaslığın vacib problemlərindən biridir. Kitabxanaçı bilməlidir ki, öz peşə və ixtisas fəaliyyətinin başlıca cəhəti nəyə, hansı məqsədə yönəlmişdir.

Ümumiyyətlə, insan fəaliyyəti o zaman səmərəli olur ki, onun fəaliyyətində məqsəd aydınlığı olsun. Çünki, məqsəd aydınlığı olanda insan özünün bütün imkan və bacarığından, tam istifadə edə bilir, hər şeyi düşünülmüş şəkildə yerinə yetirir, eyni zamanda, bu sahədə mövcud forma və üsullardan istifadə etməyi bacarır.

Bütün sahələrdə olduğu kimi kitabxanaşünaslığın da qarşısında konkret problemlər durur. Bunun da mühüm tərkib hissəsi kitabxanada oxuculara xidmət işinin cəmiyyətin ümumi mənafeyinə xidmət edən məqsədə yönəldilməsidir. Kitabxana xidmətinin başlıca vəzifələri həyatın obyektiv şərtlərindən və tələblərindən yararır.

Müasir həyatımızın tələblərinə uyğun olaraq kitabxanalarda oxucularla işin başlıca vəzifəsi-şəxsiyyətin hərtərəfli və harmonik

inkişafına köməklik göstərməkdən ibarətdir. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı isə aşağıda nəzərdə tutulan vəzifələri həyata keçirmək yolu ilə reallaşır:

1. Oxucuların elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması;
2. Ümumtəhsil və ümummədəni hazırlığın yüksəldilməsi;
3. Peşə biliyinin yüksəldilməsi;
4. Oxucuların əxlaq tərbiyəsi;
5. Estetik tərbiyə.

KİTABXANA XİDMƏTİ TEXNOLOGİYASI

Kitabxanalar oxuculara kitabxana xidmətini həm abonement, həm də qiraət salonlarının köməyi ilə həyata keçirirlər. Kitabxanalarda oxuculara xidmət işini ən təcrübəli, savadlı və yüksək peşəkarlığı ilə seçilən kitabxanaçılara həvalə edirlər. Bu olduqca məqsədyönlü haldır. Çünki yalnız yüksək peşəkarlığı ilə seçilən kitabxanaçılar, oxucuların gündəlik mütaliə sorğularını tam və dolğun ödəmək imkanına malikdirlər.

Kitabxanaya müraciət edən oxucuları burada yüksək ixtisaslı kitabxanaçılar qarşılayırlar. Yüksək ixtisaslı kitabxanaçılar oxucuların müxtəlif məzmunlu sorğularını dinləyir, bu sorğuların səbəb və məqsədini öyrənir, bundan sonra isə sorğunu ödəmək üçün müvafiq məlumat aparatına müraciət edirlər.

Kitabxanaya müraciət edən oxucuların bir qismi abonement şöbəsinin, bir qismi isə qiraət zalının xidmətindən istifadə etməli olurlar. Elə hal da olur ki, oxucu bəzi kitabları abonementdən evdə oxumaq üçün ala bilər, bəziləri isə yeganə nüsxə olduğundan, yaxud həmin kitab əldə-yəni başqa oxucunun istifadəsində olduğu üçün ala bilmir. Belə olduqda oxucu həmin kitabı qiraət salonunda əldə edib, yalnız orada, yəni kitabxana şəraitində istifadə etməli olur. Odur ki, hər bir kitabxananın abonement və qiraət zalları bir-biri ilə sıx əlaqəli şəkildə işləməli olurlar.

Abonement kitabxanasının müstəqil şöbəsi olub, kitabxana fondunda mövcud olan çap məhsullarının, kitabların və qeyri-kitab məhsullarının kitabxana divarlarından kənar, yəni ev şəraitində istifadə üçün oxucuların istifadəsinə verilməsini təşkil edir.

Onu da qeyd edək ki, bütün kütləvi kitabxanaların abonement şöbəsi olur.

Məlum olduğu kimi, abonement şöbəsindən alınan kitabların həm miqdarı, həm də istifadə olunma müddəti baxımından müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Belə ki, kütləvi kitabxanalarda oxuculara evdə istifadə üçün beş kitab verilə bilər. Onlardan ikisi bədii ədəbiyyat olmalıdır ki, bunlar da 15 gün ərzində istifadə olunub kitabxanaya qaytarılmalıdır. Yeni jurnal nömrələri isə 5 gün müddətinə verilir.

FƏSİL III.

BİBLİOQRAFIYAŞÜNASLIQ

BİBLİOQRAFİK İNFORMASIYANIN FORMALARI

Biblioqrafik informasiyanın bütün formalarını əmələ gətirən ibtidai özək biblioqrafik çatdırmaçdır. Biblioqrafik çatdırma-biblioqrafilyaşdırılan sənədlər haqqındakı elə ünsürlər toplusudur ki, onlar (müəllif, sərlövə, buraxılış məlumatları və s.) ya sənədin özündən, ya da başqa mənbələrdən götürülə bilər. Ayrılıqda götürülən hər hansı bir biblioqrafik əlamət və ya ünsür hələ biblioqrafik çatdırma deyil və biblioqrafik informasiya da hesab edilə bilməz. Onlar yalnız biblioqrafik çatdırmanın formalaşması üçün lazım olan materialdır. Beləliklə, biblioqrafik əlamətlərin mütəşəkkil toplusunu əks etdirən biblioqrafik çatdırma biblioqrafik informasiyanın quruluşunu əmələ gətirən vacib bir ünsürdür.

Biblioqrafik çatdırma şifahi və həm də yazılı formada ola bilər. Kitabxana-biblioqrafiya təcrübəsində şifahi biblioqrafik arayışlar oxuculara biblioqrafik informasiya verilməsi məqsədini daşıyan şifahi biblioqrafik xülasələr, məsləhətlər və başqaları şifahi biblioqrafik çatdırma nümunələridir. Lakin əslində şifahi biblioqrafik çatdırma ilə sənədlərdə qeydə alınmış və beləliklə, öyrənilməsi asan olan biblioqrafik çatdırma arasında nəzəri-metodiki baxımdan ciddi fərq yoxdur. Sənədlərdə qeydə alınmış formada olan biblioqrafik çatdırma biblioqrafik yazı deyilir.

Burada ən zəruri, biblioqrafik informasiyanı təmin edən ünsür biblioqrafik təsvirdir. Biblioqrafik təsvir özü-özlüyündə biblioqrafik yazının vacib və qısa formasıdır. Biblioqrafik yazının başqa tərkib hissələrindən isə (annotasiya, referat, təsnifat indeksləri, predmet rubrikaları, saxlanma şifrəsi və b.) lazım gəldikdə istifadə edilir. biblioqrafik təsvir varsa, biblioqrafik informasiya da var, biblioqra-

fik təsvir yoxdursa, biblioqrafik informasiya da yoxdur. Beləliklə, biblioqrafik təsvirə belə bir sadə tərif vermək olar: Biblioqrafik təsvir – sənəd haqqında onun eyniləşdirilməsi və axtarışı üçün zəruri olan və kifayət edən əlamətlər toplusudur.

Biblioqrafik təsvirlərin mütəşəkkil toplusunu əks etdirən və beləliklə biblioqrafik informasiyanın cəmiyyət üzvləri tərəfindən səmərəli istifadə olunmasını təmin edən formaya «biblioqrafik vəsait» adı verilir. Deməli, sənədləşdirilmiş biblioqrafik informasiyanın cəmiyyətdə başlıca mövcudluq forması, onun yayılmasında və istifadəsində əsas vasitə biblioqrafik vəsaitdir. Biblioqrafik qeyd və ya onun əsas hissəsi olan biblioqrafik təsvir isə biblioqrafik vəsaitin əsas ünsürüdür.

Biblioqrafik vəsait – biblioqrafik informasiyanın məqsədinə, oxucu istiqamətinə uyğun olan fikrə, məqsədə, forma və məzmununa görə vahiddə götürülmüş və qaydaya salınmış biblioqrafik yazı toplusudur. Müxtəlif formalarda tamamlanmış hər bir biblioqrafik informasiya mənbəyi mahiyyət etibarilə biblioqrafik vəsaitdir. Biblioqrafik informasiya haqqındakı nəzəriyyəyə görə biblioqrafik vəsaitdə əhatə olunan biblioqrafik qeydin miqdarı üzərində heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Biblioqrafik vəsait bəzən bir biblioqrafik yazıdan da ibarət ola bilər. Minlərlə biblioqrafik yazını və ya biblioqrafik təsviri əks etdirən biblioqrafik vəsaitin mövcudluğuna şübhə yoxdur. Məsələn: «Azərbaycan kitabı» adlı göstəricinin I cildində 1329 adda kitabın biblioqrafik təsviri əks olunur.

BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏT SAHƏSİ HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ

Biblioqrafik informasiyanın ilkin tarixi formaları göstərir ki, biblioqrafik fəaliyyət çox qədim dövrdən mövcuddur. Biblioqrafik informasiya insanlar tərəfindən yaradılır və deməli, insanın biblioqrafik fəaliyyəti də onunla meydana gəlib formalaşır. Biblioqrafik fəaliyyətlə alimlər, yazıçılar, kitabxanaçılar, nəşriyyat işçiləri və

kitab ticarətçiləri öz əsas peşələri ilə əlaqədar yeri gəldikdə məşğul olurdular. Getdikcə biblioqrafiya xüsusiləşməyə başlayır, insanın xüsusi peşə fəaliyyətinə çevrilir. Bu, uzun və mürəkkəb tarixi bir proses olmuşdur. Getdikcə peşəkar biblioqraflar yetişir. Azərbaycanda ali təhsilli peşəkar biblioqraflara 1950-ci illərdən təsadüf edilir. Bu, Bakı Dövlət Universitetinin o vaxtlar filologiya fakültəsində kitabxanaçılıq şöbəsinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Biblioqrafik fəaliyyətin tarixən mürəkkəbləşməsi onun vəzifə və funksiyalarına, təşkil formalarına və metodikasına da öz təsirini göstərir və nəticə etibarilə biblioqrafik fəaliyyətin özündə əmək bölgüsü başlanır. Məsələn, biblioqrafik informasiyanın yaradılması fəaliyyəti biblioqrafik informasiyanın tələbatçılara çatdırılması fəaliyyətindən ayrılır. Bununla biblioqrafik fəaliyyətin iki əsas prosesi fərqləndirilir: biblioqrafiyalaşdırma və biblioqrafik xidmət. Biblioqrafik iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, nəzəri əsaslarının, konkret metodikasının, onun tarixi məsələlərinin işlənməsi, sonralar isə kadr hazırlığı, biblioqrafik fəaliyyətin idarə olunması kimi sahələri meydana gəlir. Beləliklə, təcrübə biblioqrafik fəaliyyətlə (biblioqrafik informasiyanın yaradılması və tələbatçılara çatdırılması ilə) yanaşı ondan törəyən müxtəlif növ müşayiətedici fəaliyyətlər – elmi-tədqiqat, pedaqoji, idarəetmə fəaliyyətlər meydana gəlir. Bütün bunlar peşəkar biblioqraflara məxsus peşə fəaliyyəti sahələridir.

Bununla bərabər indi də bir çox adamlar – alimlər, yazıçılar, jurnalistlər biblioqrafik fəaliyyətlə (ədəbiyyata istinad şəklində) biblioqrafik informasiyanın, xülasələrin, istifadə olunmuş mənbə siyahılarının və s. yaradılması ilə məşğul olurlar. Əslində elmi iş aparan, kitab yazan heç bir kəs eyni zamanda cəmiyyətin biblioqrafik təminatında heç də az rol oynamayan biblioqrafik informasiya da yaradır. Bunlar peşəkar olmayan biblioqraflardır.

Biblioqrafik fəaliyyəti peşəkar və qeyri-peşəkar sahələrinə görə fərqləndirmək lazım gəlir.

1984-cü il dövlət standartı təcrübə biblioqrafik fəaliyyətlə əlaqədar əsas terminləri əhatə edir və orada biblioqrafik fəaliyyətə belə

tərif verilir: «Bibliografik fəaliyyət informasiya fəaliyyətinin bibliografik informasiyaya tələbatı ödəyən bir sahəsidir».

BİBLİOQRAFIYAŞÜNASLIQ BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏT HAQQINDA ELMDİR

Tarixən bibliografik elm təcrübədən tamamilə ayrılır, xüsusi-ləşir, müstəqillik və nisbətən sərbəstlik əldə edir, özünün daxili qanunauyğunluğu, məntiqi, elmi anlayışları və kateqoriyaları olan, öz obyektinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının nəzəri şərhinə yönəldilən səciyyəvi bir bilik sahəsinə çevrilir.

Bibliografik təcrübənin müasir miqyası, getdikcə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi və mürəkkəbliyi onu «Bibliografiyaşünaslıq» adlanan bu xüsusi elmi fənnin layiqli obyektidir. Bibliografiyaşünaslığa verilən tərifdə də bu cəhət nəzərə alınmışdır: Bibliografiyaşünaslıq-bibliografik informasiyanın xüsusiyyətini, quruluşunu, onun yaradılması və tələbatçılara çatdırılması proseslərinin qanunauyğunluqlarını öyrənən elmi fəndir.

Bibliografiyaşünaslığın daxili quruluşu iki əsas istiqamətə görə fərqləndirilir. Birincisi, bibliografik fəaliyyətin öyrənilməsi cəhətləri, ikincisi, öyrənmə obyektləri ilə bağlıdır.

Birinci istiqamətə uyğun olaraq bibliografiyaşünaslıqda dörd elmi bölmə formalaşır: bibliografiyanın nəzəriyyəsi, bibliografiyanın tarixi, bibliografik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması, bibliografik işin metodikası. Bu fənlər ümumi bibliografiyaşünaslığın tərkibinə daxildir. Burada bibliografiyaşünaslığın nəzəriyyəsi, tarixi öz məzmunlarına və əhəmiyyətlərinə görə daha çox fərqlənilir. Qalan iki fənn isə bibliografik fəaliyyətin ümumi tətbiqi və təşkilati-metodik məsələlərini işləməklə məşğul olur.

Bibliografiyaşünaslığın differensiasiyalaşdırılmasının ikinci (obyekt) istiqaməti bibliografik fəaliyyətin nəzəri, tarixi, təşkilati və metodiki nöqtəyi-nəzərdən öyrənmə obyektini kimi götürülən ayrı-ayrı sahələrinə əsaslanır.

BİBLİOQRAFIYANIN TARİXİ VƏ ONUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Bibliografiyaşünaslığın daxili quruluşu iki əsas istiqamətə görə fərqləndirilir. Birincisi, bibliografik fəaliyyətin öyrənilməsi cəhətləri, ikincisi, öyrənmə obyektləri ilə bağlıdır.

Birinci istiqamətə uyğun olaraq bibliografiyaşünaslıqda dörd elmi bölmə formalaşır: bibliografiyanın nəzəriyyəsi, bibliografiyanın tarixi, bibliografik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması, bibliografik işin metodikası. Bu fənlər ümumi bibliografiyaşünaslığın tərkibinə daxildir. Bibliografiyaşünaslığın differensiasiyalaşdırılmasının ikinci (obyekt) istiqaməti bibliografik fəaliyyətin nəzəri, tarixi, təşkilati və metodiki nöqtəyi-nəzərdən öyrənmə obyektini kimi götürülən ayrı-ayrı sahələrinə əsaslanır.

Bibliografiyanın tarixi aşağıda qeyd olunan məsələləri öyrənən elmi fəndir:

- bibliografiyanın bütövlükdə və onun ayrı-ayrı bölmələrinin ən qədim zamanlardan bu günə qədər keçdiyi inkişaf tarixini;

- bu və ya digər bibliografik hadisənin meydana gəlmə mənbələrini və səbəblərini, onların konkret tarixi sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlılığını;

- cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində öz mənafehləri üçün, həmçinin milli, məhəlli və başqa məqsədlərlə bibliografiyadan istifadə edilməsini;

- müxtəlif inkişaf mərhələlərində bibliografiyanın kitabxana, kitab ticarəti və nəşriyyat işləri ilə tarixi əlaqəsini;

- bibliografik işin metodlarının formalaşması və təkmilləşməsi prosesini, bibliografik vəsaitlərin tipləri və formalarının təkamülünü, keçmişin qiymətli təcrübəsinin meydana çıxarılmasını, mühafizəsini və istifadəsini təmin edən başqa məsələləri.

Bibliografiyanın tarixi bibliografiyaşünaslığın daha çox işlənmiş sahəsidir. Azərbaycanda bibliografik fəaliyyətin inkişafı tarixi 50-ci illərin axırlarından etibarən əsaslı tədqiqat obyektinə olmuşdur.

"SƏNƏD-İFORMASIYA İSTİFADƏÇİSİ" SİSTEMİ VƏ BİBLİOQRAFIYA

Sistem konsepsiyasına görə, ayrılıqda götürülən hər hansı bir sistem daha geniş bir sistemin (metasistemin) tərkib hissəsidir. Son tədqiqatlarda biblioqrafiya da sistem halında şərh edilir. Biblioqrafiya üçün metasistem sənəd kommunikasiyaları sistemidir. Cəmiyyətdə informasiya tələbatı obyektiv səbəbdən mövcud olmuş, getdikcə genişlənmiş və müxtəlif tarixi mərhələləri keçərək bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Qədim zamanlarda insanlar arasında informasiya mübadiləsi şifahi yaddaşa əsaslanırdı. Lakin təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə əlaqədar biliklərin durmadan artması şifahi informasiya mübadiləsini çətinləşdirir, yazı ixtira edilir, onun əsasında əvvəlcə əlyazma, sonra çap kitabları, bir qədər də keçdikdən sonra qəzetlər, jurnallar və bunlarla paralel həm də oxucu meydana gəlir. Bununla da kitab-oxucu deyilən bir sistemin əsası qoyulur və getdikcə formalaşaraq indi müşahidə etdiyimiz yetkinliyə malik olur. Sosial informasiyanın qeydə alınmasının texniki cəhətdən daha yetkin və təkmilləşdirilmiş qeydə alınma imkanları, onun işlənmə, saxlanma, yayılma üsulları və vasitələri kəşf edilir və bunlara sənəd adı verilir. Oxucu isə informasiya istifadəçisi sözü ilə əvəz edilir. Nəticə etibarilə sənəd kommunikasiyaları (sənəd – informasiya istifadəçi) sistemi formalaşır. Sənəd-tərəfindən sosial informasiyanı mühafizə etmək və yaymaq məqsədilə qeydi aparılmış hər cür maddi daşıyıcıya deyilir.

İnformasiya istifadəçisi-müxtəlif informasiya mənbələrindən hər hansı bir məqsədlə (elmi, istehsalat, yaradıcılıq, tədris və s.) istifadə edən şəxs və ya kollektivə deyilir.

Sənəd kommunikasiyaları-sənədlərin köməyi ilə cəmiyyətdə informasiyanın yayılması prosesləri və ya üsullarıdır.

Sənəd kommunikasiyaları sistemi (və ya sənəd və informasiya istifadəçi sistemi) bütövlükdə sənədlərin cəmiyyətdə yayılmasını təmin edən sistemdir. Bu sistem informasiya kommunikasiyaları sisteminin tərkib hissəsi kimi sosial informasiya daşıyıcısı olan sənəd-

lərin yaradılmasını, analitik-sintetik baxımdan işlənməsini, mühafizəsini, yayılmasını və istifadəsini təmin edir.

Sənəd kommunikasiyaları sistemi insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə xidmət edir. Müasir dövrdə onsuz keçinmək mümkün deyil. Sənəd kommunikasiyaları sisteminin inkişafını və optimal fəaliyyətini təmin etmək üçün yaranmış xüsusi sosial institutlar, o cümlədən nəşriyyat-redaktə işi, kitab ticarəti, kitabxana işi, arxiv işi, elmi-informasiya fəaliyyəti, nəhayət biblioqrafik fəaliyyət həmin sistemin tərkib hissələridir. Beləliklə, biblioqrafiya adları çəkilən yarım sistemlərlə müqayisədə metasistem hesab olunur.

BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏTİN SUBYEKTİ HAQQINDA

Biblioqrafik fəaliyyətin fərqli səciyyələndirilməsində iki üsuldən istifadə etmək olar. Birinci, onu hissələrə bölmək, ikinci isə növlərə ayırmaq üsuludur. Bu üsullar arasında fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda öyrənilən obyektin tamlığına xələl gəlir. İkinci halda bu, baş vermir, yəni müəyyən əlamətlərə əsaslanan növlər əmələ gəlir, bununla da biblioqrafik fəaliyyətin növ təsnifatı, başqa ayrı-ayrı sahələri müəyyənləşdirilir.

Ona görə də birinci üsul biblioqrafik fəaliyyətin komponent quruluşu ilə əvəz olunur, ikinci ilə biblioqrafiyanın növ təsnifatı yaradılır.

Subyekt biblioqrafik fəaliyyətin başlıca, mərkəzi, sistemyaradıcı komponenti hesab olunur. Məqsədləri o müəyyənləşdirir və formalaşdırır, bunların da əsasında obyektlər seçir, prosesləri həyata keçirir, vasitələr işləyir, istifadə edir və nəhayət fəaliyyətin əlaqədar nəticələrini yaradır.

Biblioqrafik fəaliyyətin subyektinə peşəkar biblioqraflar, müəyyən kollektiv (biblioqrafik şöbə, bölmə, idarə, qarşılıqlı biblioqrafik xidmət şöbəsi), qeyri-peşəkar, müvəqqəti biblioqrafik fəaliyyətlə

məşğul olanlar (alimlər, ali məktəb müəllimləri, yazıçılar, jurnalistlər və b.) və nəhayət, biblioqrafik informasiya istifadəçiləri daxildir.

Biblioqrafiyanı geniş mənada götürəndə biblioqrafik sahədə elmi-tədqiqat işi aparan elmi işçilər, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində biblioqrafiya fənlərini tədris edən müəllimlər, biblioqrafik işin təşkilatçıları da biblioqrafik fəaliyyətin subyekti kimi götürülə bilərlər. Peşəkar biblioqraf təcrübəli biblioqrafik fəaliyyətin başlıca subyektidir. Biblioqrafik informasiya mənbələrini yaradan, onları tələbatçılara çatdıran, istifadəsini təşkil edən məhz peşəkar biblioqraflardır. Biblioqrafik fəaliyyətin keyfiyyəti və səmərəliliyi birinci növbədə biblioqrafın nəzəri və təcrübəli hazırlıq səviyyəsindən, biblioqrafik işin qabaqcıl metodlarına yiyələnməsindən asılıdır.

BİBLIOQRAFİK FƏALİYYƏT PROSESLƏRİ

Əməli biblioqrafik fəaliyyət sənədlərin biblioqrafiyalaşdırılmasından və informasiya tələbatçılarına biblioqrafik xidmət göstərməkdən ibarət olan iki əsas prosesi əks etdirir.

Biblioqrafiyalaşdırma biblioqrafik informasiyanın hazırlanması və biblioqrafik vəsait formasına salınması prosesidir. Bu prosesin iki anı var. Birincidə sənəd kütləsi və ya axını biblioqrafik qaydada işlənilməklə axtarış və ya kommunikativ istiqamətli ilkin biblioqrafik informasiya mənbəyi yaradılır, ikincidə isə bu ilkin biblioqrafik informasiya mənbələri konkret tələbatlara və sorğulara uyğunluğuna görə qiymətləndirilməklə yenidən işlənilir və məqsədyönlü (qiymətləndirmə funksiyalı) vəsaitə çevrilir.

Biblioqrafiyalaşdırmanın ikinci anı eyni dərəcədə biblioqrafik xidmətə də xas olan xüsusiyyəti əks etdirir. Beləliklə, o, biblioqrafik fəaliyyət proseslərinin qarşılıqlı əlaqəyə malik olduqlarını açıb göstərir. Biblioqrafik xidmət prosesinin əsas mahiyyəti isə biblioqrafik informasiyanı bilavasitə tələbatçıya çatdırmaqdan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, biblioqrafiyalaşdırma prosesi biblioqrafik xidmət üçün lazımı biblioqrafik baza (ehtiyat) yaratmaqla onu müşayiət edir.

SƏNƏDLƏRİN BİBLIOQRAFİYALAŞDIRILMASI

Biblioqrafiyalaşdırma prosesi bir tərəfdən onun bilavasitə obyekti olan sənədlərin həcmindən, formasından və məzmunundan, digər tərəfdən, yaradılan biblioqrafik informasiyanın konkret məqsəd və oxucu istiqamətlərindən asılıdır. Biblioqrafiyalaşdırma prosesi, yəni biblioqrafik vəsaitlərin tərtibi bir qayda olaraq dörd mərhələdən keçir:

1. Hazırlıq mərhələsi. Buraya mövzunun seçilməsi, öyrənilməsi, lazım gələn hallarda biblioqrafik vəsaitin tərtibi prospektinin hazırlanması, əlaqədar ədəbiyyatın axtarışı və meydana çıxarılması ilə bağlı əməliyyatlar daxildir.

2. Analitik mərhələ. Bu mərhələdə müəyyən edilmiş sənədlərin ümumi biblioqrafik təhlili, biblioqrafik təsvirlərin tərtibi, indeksləşdirilməsi, predmetləşdirilməsi. Onlara annotasiya və referat yazılması işi həyata keçirilir.

3. Sintez mərhələsi. Mərhələdə biblioqrafik vəsait üçün sənədlər seçilir, qiymətləndirilir və onların biblioqrafik təsviri qruplaşdırılır.

4. Yekun mərhələsi. Bu mərhələdə vəsaitin yardımçı göstəricilərinin, məlumat-metodik aparatının tərtibi, onun redaktə olunması və müəyyən formaya salınması ilə əlaqədar işlər yerinə yetirilir.

Hər bir mərhələ özünəməxsus metodikaya malikdir və bu barədə müvafiq bölmədə bəhs olunacaqdır.

Biblioqrafik xidmət. Kitabxana şəraitində biblioqrafik xidmət iki «qayda» ilə həyata keçirilir: soraq-biblioqrafiya və biblioqrafik informasiyavermə xidməti.

Soraq-biblioqrafiya xidməti (SBX) tələbatçı sorğusunun qəbul edilməsi və ona lazımı cavabın verilməsi ilə həyata keçirilir.

Sorğu və cavab qaydasında iş SBX-də mühüm və vacib cəhətdir. Kitabxanada SBX-nin daha ümumi formada mahiyyəti tələbatçının sorğusu – biblioqrafın cavabı münasibətində özünü göstərir və burada da birinci ünsür prosesin başlanğıcı, ikincisi isə nəticəsidir.

Kitabxana şəraitində biblioqrafik informasiyavermə xidməti fonda yeni daxil olan ədəbiyyat haqqında tələbatçıya onun sorğusunu

gözləmədən və ya daimi sorğulara uyğun olaraq operativ cari bibliografik informasiya çatdırmaq məqsədini güdür. Sorğusuz bibliografik informasiyanın əsas vasitələri kitabxanaya yeni daxil olan ədəbiyyat haqqında bülletenlərdən, kitabxanada və ya ondan kənarda (radio və televiziya vasitəsilə verilən, dövrü mətbuat səhifələrində dərc edilən) həyata keçirilən ədəbiyyat xülasələrindən, həmçinin kitabxananın təşkil etdiyi informasiya günlərindən, mütəxəssis günündən, bibliografiya günündən və başqa oxşar tədbirlərdən ibarətdir.

BİBLİOQRAFIYANIN İCTİMAİ İSTİQAMƏTİNƏ GÖRƏ NÖV TƏSNİFATI

İctimai istiqamətinə görə bibliografiya ümumi və xüsusi bibliografiyaya bölünür. Belə bölgü bibliografiyanın ictimai funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Ümumi bibliografik fəaliyyət nəticəsində bu və ya digər tələbatçı qrupunun ehtiyacını nəzərə almayan, lakin sənədlərin eyniləşdirilməsini və axtarışını (hər hansı məqsədlə) təmin edən və beləliklə geniş tələbatçı aləmi üçün maraqlı olan bibliografik informasiya yaradılır. Başqa sözlə, ümumi bibliografiya hamı üçündür. Məhz bu funksional xüsusiyyət ümumi bibliografiyanı bibliografiyanın ictimai istiqamətinə görə iki əsas bölmələrindən biri kimi götürməyə imkan verir.

Təsnifləşdirmənin ümumi bibliografiya ilə əlaqədar olan ikinci pilləsində bibliografik informasiyanın axtarış və kommunikasiya vəzifələrini həyata keçirən vasitələrin fərqli xüsusiyyətləri əsas götürülür, bu və ya digər əsas ictimai vəzifənin üstünlüyü nəzərə alınır. Bununla əlaqədar olaraq ümumi bibliografiya hər şeydən əvvəl axtarış və kommunikativ funksiyalı bibliografiyaya bölünür.

Bizə məlum olduğu kimi, sənədlərin qəti bibliografik axtarışı həmişə fondun əsasında aparılır və xüsusilə bunun üçün nəzərdə tutulan bibliografik informasiya mənbəyi ilə (kataloqlarla) təmin olunur. Ona görə də bibliografik informasiyanın axtarış funksiyası-

nın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan hissəsinə şərti olaraq kataloq bibliografiyası adı verilir.

Kommunikasiya istiqamətli ümumi bibliografiya tələbatçılara mövcud olan sənəd kütləsi və axını haqqında informasiya vermək vəzifəsini yerinə yetirir. Bununla bərabər, həmin mənbələr çox geniş axtarış imkanlarına malik olurlar. Kommunikasiya istiqamətli ümumi bibliografiya çərçivəsində dövlət bibliografiyası olduqca mühüm yer tutur. Dövlət bibliografiyası dedikdə Birillik Azərbaycan kitabıyyatı kimi nəşrlər nəzərdə tutulur. Kitab Palatasının çap etdirdiyi və abunə yazılmaqla mərkəzləşdirmiş qaydada yaydığı, əsas etibarilə kütləvi kitabxanaların kataloqları üçün nəzərdə tutduğu çap kartoçkaları sayəsində axtarış funksiyalı, yəni kataloq bibliografiyası ilə də müəyyən əlaqəyə malikdir.

Ümumi bibliografiya çərçivəsində kütləvi bibliografik informasiya mənbələri yaradılır. Onlar forma və ya məzmun məhdudluğuna görə fərqlənir və geniş oxucu dairəsini yeni çıxan çap əsərlərindən xəbərdar edirlər. Bu cür kütləvi bibliografik informasiyalar jurnal və qəzet səhifələrində dərc olunur.

Xüsusi bibliografiya. Xüsusi bibliografiya ümumi bibliografiyadan fərqli olaraq müəyyən xidmət sahəsinə, konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik olur. Xüsusi bibliografiya da daxili diferensasiyalaşdırılma – elmi-tədqiqat, istehsalat, idarəetmə, təhsil, şəxsi təhsil, fasiləsiz təhsil, mənəvi-əxlaqi tərbiyə kimi xidmət sahələrinə görə aparılır. Xidmət sahələrinə məxsus xüsusiyyət bibliografik işin konkret məqsədlərini, məzmununu, təşkilini və metodikasını müəyyən edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında bəhs olunan xidmət sahələri ümumi xarakter daşıyır və bibliografik fəaliyyətin konkret istiqamət dərəcəsinin əsl mürəkkəbliyini və çoxcəhətliliyini əks etdirmir. Adları çəkilən xidmət sahələrini bir qədər də xırdalamaq və sayını artırmaq olar.

Başqa sözlə, həqiqətdə bu gün mövcud olan oxucu qrupları və konkret mütaliə məqsədləri nə qədərdirsə, xüsusi bibliografiya dairəsində bibliografik xidmət sahəsi də o qədərdir.

Beləliklə, ümumi və xüsusi bibliografiya arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci sənədləri nəzərdə tutur və konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik deyil; ikinci isə konkret xidmət sahəsinə və əlaqədar məqsəd və oxucu istiqamətinə malikdir.

Beləliklə, ümumi bibliografiya xüsusi istifadə məqsədlərindən asılı olmayaraq sənədlərin axtarışını və onların haqqında məlumat verilməsini təmin edən bibliografik vəsaitlərin yaradılması üzrə fəaliyyət sahəsidir. Xüsusi bibliografiya isə sosial həyatın müəyyən sahəsinin bilavasitə və hərtərəfli bibliografik təminatı ilə məşğul olan fəaliyyət kimi məqsədyönlü bibliografik materialların yaradılması və istifadə olunmasını həyata keçirir. Bununla belə o, həm də məlum xidmət sahəsi tələbatlarının və sorğularının bibliografik təminatı məqsədilə hər cür mənbələrdən (o cümlədən ümumi bibliografiya mənbələrindən) istifadə edə bilər.

RETROSPEKTİV VƏ CARİ BIBLIOQRAFIYA

Funksional-məqsəd və xronoloji əlamətinə görə bibliografiya cari, retrospektiv və perspektiv bibliografiyaya bölünür. Cari bibliografiya yeni meydana gələn sənədlər haqqında ardıcıl məlumat vermək, tələbatçılara öz sahələrində sənəd axınını daim izləmək və bu axında hərtərəfli istiqamətlənmək imkanı yaradır. Bu vəzifə xüsusiyyəti cari bibliografik informasiyanın dolğunluğuna və operativliyinə, sənədin meydana gəlməsi ilə informasiyanın çatdırılması arasındakı fasilənin minimuma endirilməsinə səy göstərilməsini tələb edir. Bibliografik informasiyada carilik onun tələbatçıya qısa vaxt ərzində və ardıcıl çatdırılması ilə ölçülür. Cari bibliografik informasiya dövrü bibliografik nəşrlər formasında və ya fərdi bibliografik xidmət (məsələn, İnformasiyanın Seçilmiş Yayılması sistemi üzrə) üsulları ilə həyata keçirilə bilər. Cari bibliografik informasiya mənbələrinin yaradılmasının və tələbatçıya çatdırılmasının dövriliyi məsələsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Cari bibliografik məlumatvermə gündəlik, həftəlik, iki həftəlik, aylıq (məsələn,

Azərbaycan mətbuat salnaməsi) və ya rüblük ola bilər. Dövrilik meyarı bir çox amillərlə şərtlənir: məsələn, əks olunan sənəd axınının həcmi, dil və məzmun tərkibi məlum bilik sahəsinin inkişaf sürəti, onun yeni elmi ideyalar və faktiki materiallarla zənginliyi, cari bibliografik informasiya mənbəyindən istifadə edən tələbatçının tələbat xüsusiyyəti, bibliografiyalasdırma prosesinin texniki və maddi imkanları və başqaları belə amillərdəndir. Əgər müəyyən bir bibliografik dövrü nəşr yeni meydana gələn sənədin operativ izlənilməsi imkanını təmin etmirsə, yəni operativlik pozulursa, onla belə nəşr sadəcə olaraq, dövrü nəşr hesab edilə bilər. Məsələn, «Birillik Azərbaycan kitabı»-nın cari bibliografiyaya aid etmək olmaz. O, ardı davam edən bibliografik nəşrdir və cari bibliografiyanın operativlik tələbinə cavab vermir.

Retrospektiv bibliografiya (retrospektiv-keçmişə nəzər deməkdir) iki əsas vəzifəni yerinə yetirir: a) müəyyən vaxt ərzində sənəd axınının inkişafını yekunlaşdırır; b) bibliografik xidmət və öz-özünə xidmət zamanı toplanmış sənəd kütləsində retrospektiv axtarışı təmin edir. Yekunlaşdırıcı xarakterli retrospektiv bibliografik əsərlər həmişə dəqiq və bir qayda olaraq, müəyyən şəkildə əsaslandırılmış uçot dövrünə malikdirlər. Bu dövr böyük və ya nisbətən kiçik ola bilər, lakin o, həmişə məlum formada (məsələn, Azərbaycan dövrü mətbuatı. 1832-1920) və ya məzmununda (məsələn, Azərbaycan tarixi. 1920-1961 bibliografik göstəricisi) sənəd axınının inkişafı tarixinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Adları çəkilən bibliografik vəsaitlərdə uçot dövrünün yuxarı həddi onların tərtib olunması vaxtı ilə müəyyənləşdirilir, yəni əhatəlik dövrünün ardıcılığına riayət olunur. Yekunlaşdırıcı xarakterli retrospektiv bibliografik vəsaitlərin qarşısına qoyulan əsas tələblər uçot dövrünün əsaslandırılmasından, bibliografiyalasdırılan materialın elmi səliqə ilə və dəqiq sistemləşdirilməsindən, işlənməsindən, məqsəd və oxucu istiqaməti arasındakı uyğunluğu nəzərə almaqdan ibarətdir. Bütün bunlar hər cür formal (ədəbiyyatın tipləri, dili, ərazi sərhədi və s.) məhdudlaşdırmaların və materialları seçmə prinsiplərinin inandırıcı olmasını təmin edir.

UNİVERSAL VƏ SAHƏVİ BİBLİOQRAFIYA

Bibliografiyalasdırmanın bilavasitə obyektı olan sənədlərin forma və məzmununa görə universal və sahəvi bibliografiya anlayışları fərqləndirilir. Bibliografiyalasdırma prosesində bilavasitə obyekt olan sənədlərin forma və məzmunu vəhdətdə götürülür. Lakin bir halda sənədin forması, digər halda isə məzmunu üstünlük təşkil edir. Universal bibliografiyanın çox və ya az bilik sahələrini əhatə etməsi şərt deyil, şərt universal bibliografik informasiya mənbələri tərtib olunarkən məzmun əvəzinə forma meyarından (nəşr növü, xronoloji çərçivə, dil, ərazi və s.) istifadə olunmasındadır. Nəzərdə tutulan formada meydana çıxarılmış sənədlərə görə məzmun açıılır və təsnifləşdirmə aparılır. M.F.Axundov adına Milli Kitabxananın Birillik Azərbaycan Kitabıyatı universal bibliografik informasiya mənbəyi kimi nəzərdən keçirək. Göstəricidə hər il respublikamızın ərazisində nəşr olunan kitablar və kitabçalar haqqında informasiya verilir. Daxildə isə materiallar məzmunlarına görə xüsusi təsnifat sistemi üzrə müfəssəl şəkildə qruplaşdırılır. Deməli, universal bibliografiya-bibliografiyalasdırma obyektlərinin formal əlamətlərinə əsaslanan bibliografiyadır və burada məzmun həmin əlamətlər əsasında müəyyən olunur.

Sahəvi bibliografiyada əksinədir, yəni sənədlərin məzmunu birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir, forma əlamətlərindən isə lazım gəldikdə müşayiətedici məqsədlə istifadə olunur. Adətən belə hesab edirlər ki, sahəvi bibliografiya müəyyən bilik sahəsi ilə əlaqədardır. Çoxsahəli bibliografiya bir neçə bilik sahəsilə, mövzu bibliografiyası hər hansı bir bilik sahəsinin tərkibinə daxil olan müəyyən məsələ üzrə ədəbiyyatla bağlıdır. Məsələyə daha diqqətlə yanaşdıqda məlum olur ki, adları çəkilən anlayışların dəqiq mənasını müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Çünki həm elmdə, o cümlədən həm də bibliografiyada işlədilən sahə və mövzu ifadələrinin məzmunu həddi dəqiq məlum deyil. Bununla bərabər sahəvilik cəhəti bibliografiyanın məzmununda və təşkilində, xüsusilə elmin, istehsalın və idarəetmənin bibliografik təminatı sahəsində, orta və ali

ixtisas təhsili müəssisələrində bibliografik fənlərin tədrisində, bibliografik işin sahəvi metodikasının işlənməsində mühüm rol oynayır. Cəmiyyətə məzmunca fərqli xidmət göstərən çoxsahəli və sahəvi müəssisələr sistemi mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Respublika Elmi-Texniki Kitabxanası, Respublika Elmi Tibb Kitabxanası, ali məktəblərin kitabxana sistemi və başqaları belələrindəndir. M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasının fəaliyyətində də bibliografik xilmətin sahəvi prinsiplərindən istifadə olunur.

BİBLİOQRAFİK İNFORMASIYANIN ƏSAS İCTİMAİ FUNKSIYALARI

Sualı şərh etmək üçün bir-biri ilə sıx əlaqəyə malik anlayışı izah etmək lazımdır: sənəd tələbatları (bibliografik tələbatlar); sənədlər və tələbatçılar arasında uyğunluq; bibliografik informasiyanın ictimai funksiyaları.

Sənəd-bibliografiya tələbatlarının üç müxtəlif quruluş səviyyəsi həll edilərkən ümumi, xüsusi və tək-tək kimi anlayışlardan istifadə olunur. Bibliografik informasiya tələbatının izahında da bu əsas götürülməklə üç səviyyəni fərqləndirmək olar: əsas (ümumi), qrup halında (xüsusi) və fərdi (tək-tək).

Əsas sənəd-bibliografiya tələbatı bütövlükdə oxucu aləminə xas olan daha ümumi və sadə tələbatdır. Onlar informasiya tələbatlarının tərkibinin və daxili spesifik xüsusiyyətlərinin dəyişməsindən asılı deyil.

Qrup halında sənəd-bibliografiya tələbatları müxtəlif birlik dərəcələrinin (dövlət, partiya, milli, peşə, istehsalat, yaş və bir çox başqa sosial qruplaşmaların) konkret-tarixi şəraitə uyğun əmələgəlmə xüsusiyyəti ilə şərtlənir.

Fərdi (tək-tək) sənəd-bibliografiya tələbatı fərdi tələbatların intəhasız müxtəlifliyidir və burada yuxarıdakı səviyyələrin hər bir üzvünün real subyektiv tələbatı ifadə olunur.

Sənəd kommunikasiyaları sistemindəki uyğunluq da, bibliografik informasiyanın funksiyaları da bu əsas səviyyələrə görə fərqləndirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas sənəd-bibliografik tələbatlar sənədin daha ümumi və əsas parametrlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Belə parametrlər isə sənədin formasından, məzmunundan və dəyərindən ibarətdir. Deməli, əsas sənəd – bibliografik tələbat sənədlərin axtarışına, onların haqqında məzmun tərkibləri nəzərə alınmaqla, informasiya verilməsinə və qiymətləndirilməsinə olan tələbatdır.

Sənəd-tələbatçı sistemində sənəd-bibliografiya tələbatları səviyyələrinə müvafiq olaraq üç uyğunluq tipi meydana gəlir: a) formal; b) məzmun və c) dəyərləndirmə uyğunluq tipi. Uyğunluğun birinci tipinin bibliografik baxımdan həyata keçirilməsi bibliografik axtarış vəzifələrinin həlli ilə əlaqədardır. Bu zaman bibliografik axtarışın iki əsas mərhələsini fərqləndirmək lazımdır: 1) axtarışın ilkin mərhələsi; 2) axtarışın qəti mərhələsi. Birinci mərhələdə sənədin bibliografik təsviri müəyyənləşdirilir və bunun sayəsində bibliografik eyniləşdirmə əldə olunur. İkincidə isə sənədin bir qayda olaraq kitabxana fondunda saxlanılma şifrəsinin yardımı ilə dəqiq ünvanı müəyyənləşdirilir. Axtarış prosesində hər iki mərhələnin əməliyyatları eyni vaxtda aparıla bilər.

Qəti mərhələdə bibliografik axtarış başqa istiqamətdə bir qədər də dərinləşdirilə bilər. Məsələn, toplu xarakterli nəşrlərdə (məs. çoxcildli əsərlərdə) konkret bir əsərin, mətnə müxtəlif fraqmentlərin yerini müəyyənləşdirmək məqsədi güdən axtarış belələrindən biridir. Deməli, qəti bibliografik axtarış sənədlərin toplandığı müəyyən fonda əsasən və həm də konkret sənədlə əlaqədar aparıla bilər.

Uyğunluğun ikinci tipinin bibliografik həlli ilə tələbatçılar sənəd axınının keçmiş, bu günü və gələcəyi haqqında, yəni retrospektiv, cari və perspektiv baxımdan bu və ya digər şəkildə qaydaya salınmış (məsələn, sistemləşdirilmiş bibliografik informasiya ilə) təmin olunur.

Uyğunluğun üçüncü tipinin bibliografik mənada həyata keçirilməsi daha mürəkkəb bir prosesdir. Bu mürəkkəblik sənədlərdən

məqsədyönlü istifadə olunmasına bibliografik bilavasitə təsir göstərmək zərurəti ilə bağlıdır. Bu zaman konkret oxucu qruplarının hazırlıq səviyyəsinə, onların tələblərinə, əsas məqsədlərinə uyğun gələn sənədlər seçilir, qiymətləndirilir və tövsiyə edilir. Deməli, bu halda sənədlər bibliografik informasiya üçün səciyyəvi olan məqsəd və oxucu istiqamətlərindən irəli gələn ən müxtəlif meyarlarla qiymətləndirilir.

Sənəd-tələbatçı sistemində əsas uyğunluq tipləri əsasında bibliografik informasiyanı məqsədlərini aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar: axtarış, kommunikativ (yəni bibliografik xəbərvermə) və qiymətləndirmə (təvsiyə etmə). Həmin məqsədlərlə də bibliografik informasiyanın üç əsas ictimai funksiyası müəyyənləşdirilir: A – axtarış funksiyası, B – kommunikativ funksiya və C – qiymətləndirmə funksiyası.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sənəd-bibliografiya tələbatı, sənəd-tələbatçı sistemində uyğunluq və bibliografik informasiyanın ictimai funksiyaları qarşılıqlı əlaqəyə malikdir və sonrakı əvvəlkindən asılı olaraq öz mahiyyət səviyyəsini əldə edir. Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları (axtarış, kommunikativ, qiymətləndirmə) cəmiyyətin bibliografik təminatı prinsiplərinin birmənalı olmadığını dərk etməyə imkan verir və göstərir ki, bibliografik informasiyanın ən mühüm funksiyalarından biri sənədləri informasiya tələbatçıların tələbatlarına bilavasitə uyğunluqlarına və bununla əlaqədar başqa meyarlara görə qiymətləndirmədən ibarətdir. Bibliografik informasiyanın axtarış və kommunikativ funksiyaları qiymətləndirmə funksiyasından fərqli olaraq sənədləri formaya və məzmunu görə qaydaya salır. Bibliografik informasiyanın axtarış və kommunikativ funksiyalarının formal – məntiqi təbiəti əlaqədar bibliografik proseslərin tam avtomatlaşdırılması imkanlarını da artırır. Bir qədər mücərrəd şəkildə götürülən əsas ictimai funksiyalar bibliografiyanın ümumi sabitliyinə dəlalət edir.

BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏTİN OBYEKTləri VƏ ONLARIN SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİ

Bibliografik fəaliyyətin fərqli səciyyələndirilməsində iki üsuldən istifadə etmək olar. Birinci, onu hissələrə bölmək, ikinci isə növlərə ayırmaq üsuludur. Bu üsullar arasında fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda öyrənilən obyektin tamlığına xələl gəlir. İkinci halda bu, baş vermir, yəni müəyyən əlamətlərə əsaslanan növlər əmələ gəlir, bununla da bibliografik fəaliyyətin növ təsnifatı, başqa ayrı-ayrı sahələri müəyyənləşdirilir. Ona görə də birinci üsul bibliografik fəaliyyətin komponent quruluşu ilə əvəz olunur, ikinci ilə bibliografiyanın növ təsnifatı yaradılır.

Bibliografik fəaliyyətin ümumi mənada obyektini sənəd kommunikasiyaları sistemi hesab olunur. Sənəd kommunikasiyaları sistemi isə sənədlərdən və informasiya tələbatçılarından ibarət olan iki ünsürə malikdir. Sənəd-tələbatçı vahid bir sistem olmasına baxmayaraq, onun ayrı-ayrı ünsürləri, yəni sənədlər və informasiya tələbatçıları müxtəlif bibliografik proseslərdə özlərinə məxsus vəzifələri yerinə yetirirlər.

Sənəd – sosial informasiya mənbəyi kimi bibliografik vəsaitlərin tərtibi (bibliografiyalasdırma) prosesinin bilavasitə obyektini rolunu oynayır.

Bibliografiyalasdırmanın bilavasitə obyektlərinin tərkibi məsələsi isə bir qədər mübahisəlidir. Bir çoxları belə hesab edir ki, onu çap əsərləri və ya yazı materialları ilə (əlyazma kitabları, dərc edilmiş və ya elektron informasiya daşıyıcıları) məhdudlaşdırmaq lazımdır. Bununla onlar əvvəllər obyektini yalnız əlyazma kitabları, sonralar (kitab çapının kəşfindən sonra) çap əsərləri olan bibliografiyanın tarixi təcrübəsinə istinad edirlər. Lakin bununla indi razılaşmaq olmaz.

ÖLKƏSÜNASLIQ VƏ DİYARSÜNASLIQ BİBLİOQRAFİYASI

İctimai istiqamət bütövlükdə bibliografiyanın bölmələrə ayrılmasının əsaslandığı mühüm əlamətdir, lakin yeganə deyil. Əvvəllər bibliografiyanın təsnifatı bibliografik vəsaitlərin təsnifatı ilə eyniləşdirilirdi. Bibliografik vəsaitin hər bir növü həm də bibliografiyanın növü hesab edilirdi. Sonralar bibliografiya dedikdə vəsaitlər deyil, fəaliyyət sahəsi nəzərdə tutulduğuna görə vəziyyət mürəkkəbləşir. Bibliografiyanın bu növünə aid olan bibliografik vəsaitlər tamamilə başqa bir əlamət əsasında da fərqləndirilə bilər. Məsələn, cari bibliografik vəsait həm elmi-köməkçi, həm ümumi, həm də diyarşünaslıq xarakteri daşıya bilər.

Diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq bibliografiyası anlayışlarının müəyyənləşdirilməsində məzmun-ərazi (yəni məzmun-forma) əlaməti əsas götürülür. Birinci halda söhbət ölkə daxilində müəyyən yerlə (rayonla, şəhərlə, vilayətlə, coğrafi bölgə ilə və i.a.), ikinci halda müəyyən ölkə ilə, dövlətlə əlaqədar məzmunla malik ədəbiyyatla bibliografik iş nəzərdə tutulur. Bu cür ədəbiyyat ən müxtəlif məzmunla malik (məsələn, məlum diyarın və ya ölkənin tarixi, xalq təsərrüfatı, elmi, mədəniyyəti) ola bilər və bu nöqtəyi-nəzərdən diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq bibliografiyasını universal hesab etmək olar. Əgər bibliografik vəsaitdə ölkə üzrə ədəbiyyat əhatə olunursa, onda belə mənbələr ölkəşünaslıq, ölkənin hər hansı bölgəsi üzrə ədəbiyyat bibliografiyalasdırılırsa, diyarşünaslıq bibliografik informasiya mənbələri yaradılmış olur. Bu baxımdan "Azərbaycan kitabı"nın I cildini və II cildinin I kitabını, "Azərbaycan dövrü mətbuatı" göstəricilərini ölkəşünaslıq, "Naxçıvan yazıçıları", "Qarabağ" adlı bibliografik göstəricilərini diyarşünaslıq kimi qəbul etmək olar. Lakin diyarşünaslıq və ölkəşünaslıq özləri əslində kompleks xarakterli xüsusi bilik sahələridir. Deməli, bunlarla əlaqədar olan bibliografiya da sahəvidir. Bundan başqa, diyar və ya ölkənin məzmun etibarilə yalnız bir sahəsi deyək ki, onların tarix haqqında ədəbiyyatın bibliografik göstəricisi yaradılırsa, onda həmin diyarşü-

naslıq və ölkəşünaslıq bibliografik vəsaiti sırf sahəvi xarakter alır. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, bibliografiyalaşdırma obyektlərinin məzmun əlamətləri çox müxtəlif meyarlarla ölçülür və bunları vaxtında fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır.

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ BİBLİOQRAFİYANIN İNKİŞAFI

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra milli bibliografiyanın təşkilati mənsubiyyətində və inkişafında bəzi yeniliklər və çatışmazlıqlar özünü göstərir. Bu başlıca olaraq beynəlxalq bibliografik informasiya əlaqələrinin zəifləməsi ilə bağlıdır. Keçmiş Ümumittifaq Elmi və Texniki İnformasiya İnstitutunun buraxdığı, 130 ölkənin 66 dildə çıxan elmi ədəbiyyatını əhatə edən referativ jurnalların ölkəmizin mühüm kitabxanaları tərəfindən ardıcıl alınmaması mütəxəssislərin bibliografik informasiya təminatına böyük zərər vurur. Kitabxanalarda yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, İnternetdən istifadə informasiya məhdudiyyətini müəyyən qədər aradan qaldırsa da, Azərbaycanın bütün kitabxana sistemində yeni texnologiyaları tətbiq olunmadığından informasiyanın operativ qəbul edilməsində və ötürülməsində müəyyən problemlər var.

90-cı illərdən Azərbaycan Dövlət Kitab Palatasının özünün fəaliyyəti və onun çap etdirdiyi Azərbaycan mətbuat salnaməsi, Birillik Azərbaycan kitabıyyatı göstəricilərinin çap kartoçkalarının nəşri dayandırılmışdır. Bununla da Azərbaycan Dövlətinin ərazisində çap olunan kitabların və digər mətbu nəşrlərin qeydə alınması və onların haqqında ardıcıl, mükəmməl və etibarlı cari bibliografik informasiya verilməsi Çətinləşmişdir.

2004-cü il 15 aprel tarixində M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanası Milli Kitabxana statusu aldıqdan sonra Kitab Palatasının səlahiyyətləri Milli Kitabxanaya verildi. Kitabxanada "Çap məhsullarının qeydiyyatı və Milli bibliografiya şöbəsi yarandı və şöbənin ilk işi çap məhsullarının qeydiyyatını aparmağa başlaması oldu. Ki-

tabxana "Birillik Azərbaycan Kitabıyyatı"nın nəşrini bərpa etdi. 1990-cı il əhatə edən ilk "Birillik Azərbaycan Kitabıyyatı" 2005-ci ildə çapdan çıxdı. Hazırda bu vacib vəsaitin ardıcıl nəşri davam.

Ümumi retrospektiv bibliografiya sahəsində də müəyyən çatışmazlıqlar var. Azərbaycan kitabı adlı retrospektiv tipli göstəricinin II cildinin II kitabı, III cild və 1960-cı ildən sonrakı nəşrləri əhatə edəcək cildlər hələ də nəşr olunmayıb.

AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının akademiya nəşrlərini əks etdirən bibliografik göstəricisinin nəşrində ardıcılıq pozulub. Belə ki, illiklər vaxtında nəşr olunmur. Kitabxana Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri seriyasında şəxsi bibliografik vəsaitlərin nəşrini daha intensiv davam etdirilmişdir. Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1991-ci ildən 2010-cu illərdə 100-dən çox elmin müxtəlif sahələrinin tanınmış alimləri haqqında şəxsi bibliografik informasiya nəşrləri meydana gəlmişdir. Akademiyanın kitabxanası tərəfindən buraxılan bibliografik informasiya nəşrləri sistemində aşağıda adları çəkilən vəsaitlər diqqətəlayiqdir: 1) Azərbaycan EA MEK-da saxlanılan M.Ə.Useynovun şəxsi kitabxanasının kataloqu (1997), 2) İ.D.Mustafayevin Azərbaycan Mərkəzi Elmi Kitabxanasında saxlanılan şəxsi kitabxanasının kataloqu (2000), 3) Bakı kitabxanaları (2000), 4) Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi (2010) və s.

Şəxsi bibliografik göstəricilərin nəşri başqa müəssisələr tərəfindən də davam etdirilir. Məsələn, M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən 1991-2010-cu illərdə 15-ə qədər şəxsi bibliografik mənbə nəşr etmişdir. Onlardan Məhəmməd Füzuli əsərlərinin nəşri (1996), Elçin (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu) (1997), Hidayət (Orucov Hidayət Xuduş oğlu) (1997), Bəxtiyar Vahabzadə (1997), H.Əliyev fondu-5 il, BDU tərəfindən Abel Məhərrəmov (2000), Abuzər Xələfov: Bibliografik məlumat kitabı (2001 ; 2006) Heydər Əliyev: Bibliografik məlumat kitabı (2003) və başqa göstəriciləri qeyd etmək olar. Müasir dövrdə kitabxanalar həm ümumi və həm də xüsusi bibliografik fəaliyyəti həyata keçirilən, oxuculara sistem halında bibliografik xidmət göstərən əsas mərkəz olaraq qalırlar.

AZƏRBAYCANDA SAHƏVİ BİBLİOQRAFIYANIN İNKİSAFI

Sahəvi biblioqrafiyada sənədlərin məzmunu birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir, forma əlamətlərindən isə lazım gəldikdə müşayiətedici məqsədlə istifadə olunur. Adətən belə hesab edirlər ki, sahəvi biblioqrafiya müəyyən bilik sahəsi ilə əlaqədardır. Çoxsahəli biblioqrafiya bir neçə bilik sahəsilə, mövzu biblioqrafiyası hər hansı bir bilik sahəsinin tərkibinə daxil olan müəyyən məsələ üzrə ədəbiyyatla bağlıdır. Həm elmdə və həm də biblioqrafiyada işlədilən sahə və mövzu ifadələrinin məzmun həddi dəqiq məlum deyil.

Sahəvilik cəhəti biblioqrafiyanın məzmununda və təşkilində, xüsusilə elmin, istehsalın və idarəetmənin biblioqrafik təminatı sahəsində, orta və ali ixtisas təhsili müəssisələrində biblioqrafik fənlərin tədrisində, biblioqrafik işin sahəvi metodikasının işlənməsində mühüm rol oynayır. Cəmiyyətə məzmunca fərqli xidmət göstərən çoxsahəli və sahəvi müəssisələr sistemi mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası, Respublika Elmi-Texniki Kitabxanası, Respublika Elmi Tibb Kitabxanası, ali məktəblərin kitabxana sistemi və başqaları belələrindəndir. M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasının fəaliyyətində də biblioqrafik xidmətin sahəvi prinsiplərindən istifadə olunur.

Xüsusi biblioqrafiya xidmət sahələrinə görə iki alt sistemə (nö və) bölünür: 1. Elmi-köməkçi biblioqrafiya; 2. Təvsiyə biblioqrafiyası.

Sahəvi biblioqrafik fəaliyyətlə məşğul olan ən mühüm kitabxana AMEA MEK-dir. Kitabxananın retrospektiv biblioqrafik göstəricilərini ədəbiyyat əhatəliyinə və mövzu dairəsinə görə belə fərqləndirmək olar: 1. Akademiya nəşrlərinin biblioqrafik göstəricisi; 2. Azərbaycan elminin və xalq təsərrüfatının müxtəlif mövzuları üzrə elmi-köməkçi vəsaitlər; 3. Elm və mədəniyyət xadimləri seriyasında buraxılan şəxsi göstəricilər.

Azərbaycan MEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının mövzu xarakterli retrospektiv biblioqrafik göstəriciləri elmin, mədəniyyətin

müxtəlif sahələrlə əlaqədardır. Bir qədər iri həcmli retrospektiv elmi-köməkçi biblioqrafik göstəricilərindən Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə nəşr olunan kitab və jurnalların kataloqu (Tərtib edən: Mirəli Fituhi) (1976); Azərbaycanın palçıq vulkanları (Tərtib edən: Ə.Yaqubov, A.Əliyev, R. Rəhimov) (1976), Azərbaycan ədəbiyyatı Şərq mənbələrində. İraq. İran. Əfqanıstan. Türkiyə. Bolqarıstan (Tərtib edən: f.e.n. M.Muradova) (1980), Azərbaycanda üzümçülük 1970-1980, Dünyanın bir sıra ölkələrində torpağın suvarılması haqqında 1-ci hissə 1937-1977 (1981), 2-ci hissə 1978-1980 (1981), Azərbaycan alimləri dünya mətbuatında. 1970-1979 (1982), Azərbaycanda neft (1920-1970) 3 hissədə (1980, 1985), Dünyanın bir sıra ölkələrinin torpaq kadastı və torpaq örtüyündən səmərəli istifadə olunması (1950-1983) (1985), Azərbaycanda müdafiə olunmuş dissertasiyaların biblioqrafiyası (1920-1975) (1988) Məhəmməd Füzuli (1494-1556) (2011), Heydər Əliyev və elmin inkişafı (2010) və başqalarını qeyd etmək olar.

Retrospektiv biblioqrafik vəsaitlərin yaradılması sahəsində M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası da öz fəaliyyətini davam etdirir. Onun biblioqrafları tərəfindən tərtib olunmuş Azərbaycan xalça sənəti. 1776-1983 (Tərtib edən: N.Nağıyeva, 1983), İsmayıl Şıxlı (1982), İlyas Əfəndiyev (1985), Xocalı Soyqırımı-20: biblioqrafiya (2012) kimi elmi-köməkçi xarakterli göstəriciləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Respublikanın xüsusi elmi-texniki kitabxanaları, o cümlədən Elmi Kənd Təsərrüfatı Kitabxanasının Azərbaycanda üzümçülük. 1960-1980 (1985), Meliorativ torpaqların effektiv istifadə olunması. 1982-1984 (1985), Respublika Elmi-Texniki Kitabxanasının SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin 60 illiyi. 1976-1981 (1984), Təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi. 1964-1978 (1982), Təbii su ehtiyatlarının qorunması. 1963-1984 (1984) kimi retrospektiv göstəricilər hazırlayıb buraxmışlar.

Səhiyyə sahəsi mütəxəssislərinin biblioqrafik informasiya təminatında Respublika Elmi Tibb Kitabxanası müəyyən rol oynamışdır. Biblioqrafiyaşünaslıq kafedrasının dosenti N.İ.İsmayilovun Tə-

babət üzrə məhəlli kitabxana-bibliografiya ehtiyatlarının inkişafı, müasir vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları mövzusunda namizədlik dissertasiyasında (28) ətraflı bəhs olunub və həmçinin bu kitabxanaya xeyli müddət rəhbərlik etmiş R.S.Perelmanın 1978-ci ildə Sovetskaə bibliografiya jurnalında dərc etdirdiyi məqalədə müəyyən məlumat verilib (54, S.48-52). Burada kitabxananın əsaslı bibliografik göstəricisi olan Azərbaycanda səhiyyə və tibb adlı bibliografik vəsaitdən bəhs olunacaq.

Bakı Dövlət Universitetinin nəşrlərinə həsr olunmuş bibliografik vəsaitlər çox buraxılışlıdır. Onlardan birincisi 1963-cü ildə 1921-1962-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin dövrü və ardı davam edən nəşrləri ikinci 1982-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti alimlərinin elmi əsərləri (1969-1978-ci illər) adı ilə iki cildə (C.1 Humanitar və ictimai elmlər; C.2 Təbiət elmləri) çap olunmuşdur. Üç kitabda çıxan bu göstərici (Tərtib edəni: K.Həsənov) universitetin 60 illik yubileyinə həsr olunmuşdur. Sonralar isə bu göstərici Universitetdə nəşr olunmuş əsərlərin bibliografiyası adı ilə 1985-1988-ci illərdə illik kimi nəşr olunmuş və 1984-1987-ci illəri əhatə etmişdir. Son illərdə BDU tərəfindən H.Əliyev: bibliografik məlumat kitabı (2003) və başqa bibliografik mənbələr nəşr edilmişdir.

BİBLIOGRAFIYAŞÜNASLIQ VƏ ONUN KİTABXANAŞÜNASLIQLA ƏLAQƏSİ

Kitabxana sənədlərin mühafizəsi və istifadəsi sistemində meydana gələn ən qədim institutdur. Bibliografik fəaliyyət də demək olar ki, kitabxana işi ilə eyni vaxtda yaranmışdır. Sonralar kitabxana bibliografik prosesin mühüm mərkəzi olur və bu mənada kitabxana və bibliografiya işinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi şübhəsizdir. Müasir dövrdə də kitabxana və bibliografiya işində, kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıqda integrasiya prosesi davam etməkdədir. kitabxana-bibliografiya xidməti, kitabxana-bibliografiya ehtiyatları,

kitabxana-bibliografiya biliklərinin təbliği, kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və s. kimi termin birləşmələrində daha geniş istifadə edilməsi də bundan irəli gəlir.

Lakin bibliografiya və kitabxana işi, bibliografiyaşünaslıq və kitabxanaşünaslıq münasibətlərinin ayrı-ayrı cəhətləri arasında qəti sərhəd qoyulduğunu söyləmək olmaz. Bəziləri kitabxanaşünaslıqı və bibliografiyaşünaslıqı bir-birilə kəşşən və qarşılıqlı təsirə malik olan bilik sahələri hesab edirlər. Lakin hansı nöqtədə kəşşmələrinə dair birmənalı cavab yoxdur.

Kitabxanada hansı proseslərin öz mahiyyəti etibarilə bibliografik proses olması məsələsi dəqiqləşdirilməyib. Məsələn, kitabxanaşünaslar kataloqlaşdırmanı da kitabxana işi prosesi hesab edirlər. Halbuki, o, bibliografiyalasdırma prosesinə məxsusdur və kitabxana kataloqları öz-özlüyündə bibliografik vəsaitin bir formasıdır.

Bibliografik fəaliyyətin təşkilati baxımdan formalaşan bölmələrindən bəhs olunarkən qeyd edilmişdir ki, kitabxana bibliografiyasında da bibliografiyalasdırmadan və bibliografik xidmətdən ibarət olan iki proses var və onlar da mahiyyət etibarilə bibliografik olmaqla yanaşı, eyni zamanda bilavasitə kitabxana prosesləridir. Kitabxanaşünaslıq kitabxana işi, bibliografiyaşünaslıq bibliografik fəaliyyət haqqında elmdir Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kitabxanaşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq sadəcə olaraq qarışıq və ya bir-birinə yaxın elmi fənlər olmayıb, həm də bəzi hallarda bir-birilə uzlaşan elmi fənlərdir. Kitabxanaşünaslığın və bibliografiyaşünaslığın uzlaşması sayəsində əmələ gələn elmi biliyi bibliografik kitabxanaşünaslıq və kitabxana bibliografiyaşünaslığı adlandırmaq olar. Həmin elmi fənnin öyrənmə predmeti kitabxana bibliografiyasından ibarət olduğuna görə o, eyni dərəcədə həm kitabxanaşünaslığın, həm də bibliografiyaşünaslığın tərkibinə daxil olur. Bəzi kitabxanaşünaslar bibliografiyanı kitabxana işinin tərkib hissəsi adlandırırlar. Bibliografik fəaliyyət kitabxana işi hüduvundan kənarda da mövcuddur. Kitabxana bibliografik informasiyanın yaradılması və tələbatçılara çatdırılması vasitələrindən biridir.

BİBLİOQRAFİK FƏALİYYƏTİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASI

Bibliografiyaşünaslığın daxili quruluşu iki əsas istiqamətə görə fərqləndirilir. Birincisi, bibliografik fəaliyyətin öyrənilməsi cəhətləri, ikincisi, öyrənmə obyektləri ilə bağlıdır. Birinci istiqamətə uyğun olaraq bibliografiyaşünaslıqda dörd elmi bölmə formalaşır: bibliografiyanın nəzəriyyəsi, bibliografiyanın tarixi, bibliografik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması, bibliografik işin metodikası. Bu fənlər ümumi bibliografiyaşünaslığın tərkibinə daxildir. Burada bibliografiyaşünaslığın nəzəriyyəsi, tarixi öz məzmunlarına və əhəmiyyətlərinə görə daha çox fərqlənilir. Qalan iki fənn isə bibliografik fəaliyyətin ümumi tətbiqi və təşkilati-metodik məsələlərini işləməklə məşğul olur.

Bibliografiyaşünaslığın diferensiasiyalaşdırılmasının ikinci (obyekt) istiqaməti bibliografik fəaliyyətin nəzəri, tarixi, təşkilati və metodiki nöqteyi-nəzərdən öyrənmə obyekti kimi götürülən ayrı-ayrı sahələrinə əsaslanır.

Bibliografiyaşünaslıqda bibliografik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması müstəqil bir elmi sahə kimi yeni formalaşmaqdadır. Bibliografik fəaliyyətin təşkilati məsələlərinə bilavasitə həsr olunmuş mühüm əsərlər yox dərəcəsindədir. Bu cəhətlər indiyə qədər əsas etibarilə nəzəri, tarixi, metodiki məsələlərlə əlaqədar şəkildə nəzərə alınırdı. Lakin müasir şəraitdə bibliografiyanın təşkili və idarə olunması bibliografiyaşünaslığın mühüm bir sahəsinə çevrilməkdədir və bu bibliografik fəaliyyət miqyasının böyüməsi və mürəkkəbləşməsilə izah olunur. Bibliografiyaşünaslığın bibliografik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması sahəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- bibliografik fəaliyyət sahəsinin dövlət və qeyri-dövlət formalarında idarə olunması yollarının və vasitələrinin elmi əsaslarla işlənməsi;

- bütün səviyyələrdə (o cümlədən ümumi və xüsusi, universal və sahəvi) səmərəli bibliografik xidmət sisteminin işlənməsi və əsaslandırılması;

- bibliografik fəaliyyətin mərkəzləşdirilməsi, diferensiasiyası və integrasiyası kimi təşkilati prinsiplərin işlənməsi;

- azad rəqabətə davamlı informasiya bazarı yaratmaq məqsədilə hər hansı regionda bibliografik ehtiyatdan səmərəli istifadə yollarını müəyyən etmək;

- bibliografiya sahəsində əməyin optimal təşkili yolunun müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi.

SƏNƏD KOMMUNİKASIYALARI SİSTEMİNDƏ UYĞUNLUQ VƏ İNFORMASIYA MANEƏLƏRİ

Bibliografik informasiyanın meydana gəlməsi və inkişafının səbəblərini sənəd kommunikasiyaları sistemində və onun ayrı-ayrı yarım sistemlərində kitab-oxucu münasibətlərində axtarmaq lazımdır. Kitab-oxucu münasibəti konsepsiyasına görə kitab oxucu ilə o vaxt qarşı-qarşıya durur ki, o, oxucunun maraqlandığı informasiyanı əks etdirir. Bu informasiya oxucu yaddaşına keçməyincə onlar arasında münasibət davam edir və nisbi əkslik olur. Kitab oxucu tərəfindən mütləq edildikdən sonra əkslik münasibəti aradan qalxır. Əgər müəyyən səbəblər üzündən kitabı təkrar mütləq etməyə ehtiyac olarsa, onda həmin kitabla oxucu münasibəti yenidən bərqərar olur. Deyilənlər əsasında belə bir ümumi fikrə gəlmək olar ki, kitab-oxucu münasibəti kitab oxunana qədər mövcud olur. Lakin kitabla oxucu münasibətində bəzi xüsusi cəhətlər də var və onları nəzərə almaq lazımdır. Konkret misallara nəzər salaq. Azərbaycan tarixi üzrə ali məktəb dərslisi və bu sahədə işləyən alimi götürək. Bu halda sənəd istifadəçinin şüurunda olmayan məlumatı əks etdirir və kitabda olan informasiya ilə oxucunun təfəkküründəki informasiya arasında eyniyyət kitab oxunana qədər mövcuddur. İkincisi, oxucunun əlindəki kitab onun tanış olmadığı, bilmədiyi dildə yazılıb və

ona görə də oxucu maraqlandığı informasiyanı oxuyub mənimsəyə bilmir. Deyək ki, o, bionika ilə maraqlanır. Lakin o, həmin sahənin mütəxəssisi olmadığına görə, kitabı oxuyub başa düşmək səviyyəsində deyil. Bu üç misal kitabla oxucu arasında uyğunluğun olmadığı halları göstərir. Lakin belə uyğunsuzluq nisbidir, keçicidir. Belə ki, əgər alim dərslərdə verilmiş materialın elmi dəqiqliyini, dolğunluğunu, ifadə formasını qiymətləndirərsə, onda adi dərslərlə alim arasında uyğunluq meydana gəlir. Xarici dildə olan kitabla uyğunluq isə onun ana dilinə tərcüməsindən və ya oxucunun xarici dili öyrənməsindən sonra baş verir. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir ümumi nəticə çıxır ki, sənədlər və informasiya tələbatçıları arasında uyğunluq bibliografik informasiyanın nəzəriyyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər sənədlə tələbatçılar arasındakı bütün uyğunluqların tez və sadə yolla həyata keçirilməsi mümkün olsaydı, onda sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçiyə ehtiyac qalmazdı. Sənəd kommunikasiyaları sistemində lazımı informasiya almağa mane olan maneələr mövcuddur. Sənəd kommunikasiyaları sistemində mövcud olan müxtəlif informasiya maneələrini meydana gəlmə mənbələrinə görə aşağıda qeyd olunan üç əsas qrupda ümumiləşdirmək olar:

1. Obyektiv (sənədlərdən və istifadəçilərdən asılı olmayan) informasiya maneələri: 1.sənədin harada olmasının qeyri-müəyyənliyi, onun böyük sənəd kütləsində axtarılması zəruriliyi nəticəsində əmələ gələn məkan maneələri; 2.sənədlər və tələbatçılar arasındakı məsafə, coğrafi izolyasiya, daşınma şəraiti və s. ilə əlaqədar olan coğrafi maneələr; 3.tələbatçıya uyğun gələn bütün informasiya mənbələrinin mənimsənilməsinin fiziki cəhətdən qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar olan miqdar maneələri; 4.külli miqdarda olan informasiya mənbələrindən nisbətən yaxşılarının qiymətləndirilməsi və seçilməsi zəruriliyi ilə əlaqədar olan keyfiyyət maneəsi; 5. ifadə mürəkkəbliyinə, mətnə xüsusi terminlərin çoxluğuna və s. görə informasiyanın çətinləşməsindən irəli gələn məzmun (fikir) maneəsi.

2. İnformasiya istifadəçilərindən asılı olan informasiya maneələri: 1. sənədin yazıldığı dili tələbatçının bilməməsi ilə əlaqədar

olan dil maneəsi; 2. informasiya tələbatçısında bu və ya digər janra, müəllifə, yeni informasiya mənbəyi formasına qabaqcadan yaranmış yanlış fikir mövcudluğundan, həmçinin bədii zövqün aşağı səviyyədə olmasından, sistemli şəxsi mütaliə vərdişinin olmamasından, əhval-ruhiyyəsindən, onu əhatə edən oxucu mühitinin və s. təsirindən irəli gələn psixoloji maneə; 3. təxəyyül maneəsi. Bu onunla əlaqədardır ki, məsələn, alim lazımı informasiyanı tapacağına inanmır və axtarışdan imtina edir; 4. tələbatçının sənəd axtarışında düzgün strategiya seçməyə bacarmaması ilə əlaqədar olan strateji-axtarış maneəsi; 5. alimin informasiya axtarışına öz iş vaxtından 20-25%-dən artıq sərf edə bilməməsindən irəli gələn vaxt maneəsi; 6. İstifadəçinin informasiya mənbələrini əldə etməsi və ya əlaqədar xidmətin haqqını ödəməsi üçün vəsaitinin çatmaması ilə əlaqədar olan iqtisadi maneə; 7. İstifadəçilər üçün mühüm sənədlərdən biri əlifba maneəsidir. Bəzən onlar üç əlifba-ərəb, latın və kiril əlifbası ilə çıxmış əsərlərdən istifadə etməli olurlar.

3. Sənəd kommunikasiyaları sistemində sənəd yaradıcıları və vasitəçiləri (üçüncü tərəf) sayəsində baş verən informasiya maneələri: 1. idarələrdə sənədlərin hərəkətinə mane olan inzibati quruluşla bağlı olan idarə maneələri, firma maneələri və informasiyada xüsusi mülkiyyət maneəsi ola bilər; 2. nəşrin çap olunmasının ləngiməsi, onların aşağı keyfiyyətdə olması, səliqəsiz tərtibatı, informasiya artıqlığının və s. mövcudluğu ilə əlaqədar redaksiya-nəşriyyat maneələri; 3. standartların olmaması və ya onlara riayət edilməməsi nəticəsində böyük sənəd kütləsində bibliografik axtarışın çətinləşməsi ilə əlaqədar maneələr; 4. informasiya tələbatçılarına kitabxana və bibliografiya xidmətinin qeyri-operativliyindən və başqa çatışmazlıqlardan irəli gələn kitabxana-bibliografiya maneələri.

BİBLİOQRAFİK İNFORMASIYANIN FUNKSIONAL MAHİYYƏTİ VƏ QURULUŞU

Biblioqrafik informasiyanın axtarışdan, kommunikasiyadan və qiymətləndirmədən ibarət olan ictimai funksiyalarının bu cür ardıcılığı təsadüfi deyil. Bu, sadəcə mürəkkəbə, genetik əsasdan törəmə istiqamətində gedən qanunauyğunluğu əks etdirir. Belə ardıcılıqla müəyyən olunur ki, axtarış funksiyası genetik olaraq nisbi müstəqilliyə malikdir və yalnız axtarış məqsədi güdən, özündə qiymətləndirmə və kommunikasiya əlamətləri əks etdirməyən xüsusi vasitələrlə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, biblioqrafik axtarış zamanı konkret sənəd fondu əsas götürülür.

Genetik sırada ikinci olan kommunikativ funksiya isə axtarışın da imkanlarını özündə birləşdirə bilər. Yəni kommunikativ funksiyanın həyata keçirilməsi məqsədini güdən vasitələr axtarış üçün də yararlı ola bilər. Kommunikativ funksiyalı biblioqrafik vəsaitlər əslində sənədləşdirilmiş bilik mənbələrinin mövcudluğu və məzmun tərkibi ilə əlaqədardır və konkret bir fondla məhdudlaşmır. Sənəd axını və kütləsini daha geniş miqyasda əhatə edir.

Nəhayət, qiymətləndirmə funksiyasını həyata keçirən biblioqrafik vəsaitin də axtarış və kommunikasiya funksiyalı imkanlara malik olması labüddür. Bu o deməkdir ki, yalnız qiymətləndirici olan və özündə heç bir axtarış və kommunikasiya üsurlərini daşımayan biblioqrafik vəsait yaratmaq mümkün deyil. Axtarış və kommunikativ funksiyalarının əlamətlərinin həmin vəsaitdə iştirak etməsi onu tərtib edənlərdən asılı deyil. Belə ki, biblioqraflar sırf tövsiyə vəsaiti yaradarkən onun kommunikativ və axtarış cəhətləri barədə fikirləşməyə və bu prosesdə onları nəzərə almaya bilərlər. Tövsiyə biblioqrafik vəsaitinə sərlövhələrin və adların əlifba göstəricilərindən ibarət yardımçı aparatın verilməsi buna misal ola bilər.

Beləliklə, biblioqrafik informasiyanın genetik quruluşu əsasında belə bir ümumi qanunauyğunluq aşkar edilir ki, real biblioqrafik prosesdə hər bir əsas ictimai funksiya növbəti funksiyadan asılı

olmayaraq əmələ gələ bilər, lakin özündən əvvəlkinin imkanlarını əks etdirməyə bilməz.

Məlumdur ki, biblioqrafik informasiya ümumilikdə tələbatçıları üçün nəzərdə tutulur. Lakin bununla bərabər, axtarış və kommunikativ funksiyaları həyata keçirən vasitələr sənədləri forma və məzmun əlamətlərinə görə əks etdirir və bu zaman müxtəlif informasiya tələbatçısı qruplarının spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Qiymətləndirmə funksiyası isə əksinə, tələbatçıları nəzərdə tutur, sənədlərin seçilməsini istifadəçilərin qrupları üzrə və fərdi olaraq səciyyələndirilməsi ilə əlaqələndirir.

Biblioqrafik informasiyanın mahiyyət quruluşunun genetik mövqedən açılması onun ictimai funksiyalarının tarixi inkişafı prosesini göstərir və məlum olur ki, axtarış funksiyasını yerinə yetirən vasitələrin ilk rüseymləri ən qədim kitabxanaların kataloqlarından ibarət olmuşdur. Bir qədər sonra sənəd axını və kütləsini geniş məkan üzrə mükəmməl əks etdirən kommunikativ funksiyalı vəsaitlər yaranır. Daha sonra isə elmi-tədqiqat, idarəetmə, istehsalat, təhsil, tərbiyə və başqa sahələrə xidmət edən informasiya tələbatçılarına məqsədyönlü biblioqrafik təsir göstərən qiymətləndirmə funksiyalı biblioqrafik informasiya mənbələri meydana gəlmişdir.

Genetik quruluş biblioqrafik informasiyanın əsasən ümumi daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını açır, lakin bununla belə biblioqrafik hadisələrin mahiyyətindəki müxtəlif funksional imkanlarının ahəngdarlığı ilə bağlı çoxcəhətli xüsusiyyətlərini aşkar etmir. Real biblioqrafik obyektlərdə əsas ictimai funksiyaların məntiqi ahənglik imkanlarını əks etdirən məntiqi – funksional quruluş vasitəsilə bu çoxcəhətliliyi müəyyənləşdirmək olar.

Bunun üçün birinci növbədə əsas ictimai funksiyalar arasında ki münasibətlər tipini nəzərə almaq lazımdır. Əsas ictimai funksiyalar arasında isə məntiqi olaraq iki münasibət tipi müəyyən edilib:

1. Üstünlük münasibət tipi.
2. Müxtəlif funksiyaların mahiyyətə eyniliyini göstərən münasibət tipi.

Üstünlük münasibət tipinə görə əsas funksiyalardan biri başlıca, aparıcı rol oynayır, digəri isə müşayiətedici, ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir, yəni konkret bir vəsaitdə axtarış funksiyası əsasdırsa, kommunikativ funksiya ikinci dərəcəlidir. Bu cəhətin simvolik işarəsi belədir: AB və ya BA. Şərti işarələrin sıra ardıcılığı birincinin üstün, ikincinin müşayiətedici olduğunu göstərir. Deməli bir vəsaitin funksiya mahiyyəti BA kimi işarə olunarsa, onu AB kimi göstərmək olmaz.

İkinci münasibət tipi müxtəlif funksiyaların mahiyyətə eyniliyindən irəli gəlir. Bunu eyni əhəmiyyətli və ya ekvivalentli nisbi funksiya hesab etmək olar. Nəticədə alınan funksiya eyniliyinin simvolik işarəsi $A=B$ -dir.

Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəzərdə tutulan konkret bibliografik informasiya mənbəyi eyni vaxtda və bərabər ölçüdə həm axtarış və həm də kommunikasiya funksiyasını həyata keçirir.

Bəzi halarda əsas ictimai funksiyalar arasında hər iki münasibət tipinin uzlaşması da mümkündür və bu ($S=B$) A kimi işarə oluna bilər. Bu o deməkdir ki, konkret bibliografik obyektə qiymətləndirmə və kommunikasiya funksiyaları eyni vaxtda və təxminən bərabər ölçüdə həyata keçirilir və orada axtarış funksiyasının da əlamətləri özünü göstərir.

Beləliklə, funksiyalarda uzlaşma sadə (AB və ya $A=B$) və mürəkkəb ($(S=B) A$) xarakterdə ola bilər.

Bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının hər biri konkret mahiyyətə malikdir. Belə ki, axtarış funksiyası yalnız sənədlərin məkan dağınıqlığı, onların eyniləşdirilməsi və yerlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır; kommunikativ funksiya sənədlərin məzmun və formalarının vaxta görə inkişafını əks etdirir; qiymətləndirmə funksiyası isə sənədləri müxtəlif meyarlarla məqsədyönlü dəyərləndirdikdən sonra onların haqqında bibliografik informasiya verilməsini həyata keçirir.

BİBLIOQRAFİK FƏALİYYƏTİN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ

«Bibliografiya» anlayışı haqqında iki fikir mövcuddur. Birinciyə görə o, yalnız təcrübə fəaliyyətindən, ikinciyə görə isə müxtəlif fəaliyyət növlərini (bibliografik, elmi-tədqiqat, təlim-tərbiyə və təşkilati-idarəetmə) əhatə edən geniş həcmli bir sahədən ibarətdir.

Bibliografik fəaliyyətin fərqli səciyyələndirilməsində iki üsuldən istifadə etmək olar. Birinci, onu hissələrə bölmək, ikinci isə növlərə ayırmaq üsuludur. Bu üsullar arasında fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda öyrənilən obyektin tamlığına xələl gəlir. İkinci halda bu, baş vermir, yəni müəyyən əlamətlərə əsaslanan növlər əmələ gəlir, bununla da bibliografik fəaliyyətin növ təsnifatı, başqa ayrı-ayrı sahələri müəyyənləşdirilir.

Ona görə də birinci üsul bibliografik fəaliyyətin komponent quruluşu ilə əvəz olunur, ikinci ilə bibliografiyanın növ təsnifatı yaradılır.

İnsan fəaliyyəti sisteminə daxil olan bibliografik fəaliyyət aşağıda qeyd olunan əsas komponentlərə malikdir: a) məqsəd; b) subyektlər; c) obyektlər; ç) proseslər; d) vasitələr; e) nəticələr. Bunların arasında məqsəd daha real xarakter daşıyır. O, gözlənilən nəticənin modeli, fəaliyyətin başlanması motivi kimi subyektin təfəkküründə mühüm yer tutur və formalaşır. Elə buna görə də bibliografik fəaliyyətdə məqsədlə subyekt bir-birilə əlaqədə şərh edilir.

Subyekt bibliografik fəaliyyətin başlıca mərkəzi, sistemyaradıcı komponenti hesab olunur. Məqsədləri o müəyyənləşdirir və formalaşdırır, bunların da əsasında obyektlər seçir, prosesləri həyata keçirir, vasitələr işləyir, istifadə edir və nəhayət fəaliyyətin əlaqədar nəticələrini yaradır.

Bibliografik fəaliyyətin subyektinə peşəkar bibliograflar, müəyyən kollektiv, qeyri-peşəkar, müvəqqəti bibliografik fəaliyyətlə məşğul olanlar (alimlər, ali məktəb müəllimləri, yazıçılar, jurnalistlər və b.) və nəhayət, bibliografik informasiya istifadəçiləri daxildir.

Bibliografiyanı geniş mənada götürəndə bibliografik sahədə elmi-tədqiqat işi aparan elmi işçilər, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində bibliografiya fənlərini tədris edən müəllimlər, bibliografik işin təşkilatçıları da bibliografik fəaliyyətin subyekti kimi götürülə bilərlər. Peşəkar bibliograf təcrübi bibliografik fəaliyyətin başlıca subyektidir. Bibliografik informasiya mənbələrini yaradan, onları tələbatçılara çatdıran, istifadəsini təşkil edən məhz peşəkar bibliograflardır. Bibliografik fəaliyyətin keyfiyyəti və səmərəliliyi birinci növbədə bibliografin nəzəri və təcrübi hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

Bibliografik fəaliyyətin məqsədi bibliografik prosesin subyekti tərəfindən müəyyənləşdirilir. Çoxcəhətliliyi ilə fərqlənən bu məqsədlər obyektiv və subyektiv şəraitlə əlaqədar olur. Daha ümumi son məqsəd cəmiyyət üzvlərinin informasiya tələbatlarını ödəməyə təsir göstərməkdən ibarətdir. Sonra həmin məqsəd bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarına görə konkretləşdirir.

Bibliografik fəaliyyətin ümumi mənada obyektı sənəd kommunikasiyaları sistemi hesab olunur. Sənəd kommunikasiyaları sistemi isə sənədlərdən və informasiya tələbatçılarından ibarət olan iki ünsürə malikdir. Sənəd-sosial informasiya mənbəyi kimi bibliografik vəsaitlərin tərtibi (bibliografiyalasdırma) prosesinin bilavasitə obyektı rolunu oynayır.

Bibliografiyalasdırmanın bilavasitə obyektlərinin tərkibi məsələsi isə bir qədər mübahisəlidir. Bir çoxları belə hesab edir ki, onu çap əsərləri və ya yazı materialları ilə (əlyazma kitabları, dərc edilmiş və ya makinada yazılmış müasir materiallar daxil olmaqla) məhdudlaşdırmaq lazımdır. Bununla onlar əvvəllər obyektı yalnız əlyazma kitabları, sonralar (kitab çapının kəşfindən sonra) çap əsərləri olan bibliografiyanın tarixi təcrübəsinə istinad edirlər. Lakin bununla indi razılaşmaq olmaz.

Əməli bibliografik fəaliyyət sənədlərin bibliografiyalasdırılmasından və informasiya tələbatçılarına bibliografik xidmət göstərməkdən ibarət olan iki əsas prosesi əks etdirir.

Bibliografiyalasdırma bibliografik informasiyanın hazırlanması və bibliografik vəsait formasına salınması prosesidir. Bu pro-

sesin iki anı var. Birincidə sənəd kütləsi və ya axını bibliografik qaydada işlənilməklə axtarış və ya kommunikativ istiqamətli ilkin bibliografik informasiya mənbəyi yaradılır, ikincidə isə bu ilkin bibliografik informasiya mənbələri (vəsaitlər) konkret tələbatlara və sorğulara uyğunluğuna görə qiymətləndirilməklə yenidən işlənir və məqsədyönlü (qiymətləndirmə funksiyalı) vəsaitə çevrilir.

Bibliografiyalasdırmanın ikinci anı eyni dərəcədə bibliografik xidmətə də xas olan xüsusiyyəti əks etdirir. Beləliklə o, bibliografik fəaliyyət proseslərinin qarşılıqlı əlaqəyə malik olduqlarını açıb göstərir. Bibliografik xidmət prosesinin əsas mahiyyəti isə bibliografik informasiyanı bilavasitə tələbatçıya çatdırmaqdan ibarətdir. Ümumiyyətlə, bibliografiyalasdırma prosesi bibliografik xidmət üçün lazımi bibliografik baza (ehtiyat) yaratmaqla onu müşayiət edir.

Bibliograf öz bibliografik fəaliyyətində qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bunlara fəaliyyətin metodları, bibliografik informasiyanın yaradılması və tələbatçılara çatdırılması vasitələri və bibliografik proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının texniki vasitələri daxildir.

Bibliografik informasiyanın hazırlanması və tələbatçılara çatdırılması vasitələri içərisində müxtəlif formalarda mövcud olan bibliografik məhsul mühüm rol oynayır. Bibliografik məhsul bibliografik fəaliyyətdə eyni zamanda həm mühüm vasitə rolunu oynayır və həm də onun əsas nəticəsidir. Daha dəqiq desək, bibliografik məhsul sənədlərin bibliografik işlənməsi prosesinin ilk nəticəsi; ilkin bibliografik informasiyanın konkret tələbatlara və ya sorğulara uyğun olaraq yenidən təkrar işlənməsi prosesinin həm vasitəsi, həm də nəticəsi və nəhayət, bibliografik informasiyanın tələbatçılara çatdırılmasının əsas vasitəsidir. Bibliografik informasiyanın hazırlanmasında və tələbatçılara çatdırılmasında radio və televiziya da bir vasitə kimi istifadə olunur. Bibliografik fəaliyyətin inkişafında və təkmilləşdirilməsində, onun ictimai səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılmasında avtomatlaşdırma, kompüterləşdirmə, yeni surətçixarma texnikasının tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə biblioqrafik fəaliyyətin axırncı, yekun komponentidir. Qalan bütün başqa komponentlər həmin nəticənin alınmasına yönəldilmişdir. Fəaliyyətin nəticəsi ümumi halda məqsədə nail olmaqdır. Biblioqrafik fəaliyyətin məqsədləri müxtəlif olduğu kimi onun nəticələri də müxtəlifdir.

Biblioqrafik fəaliyyətin son məqsədi insanın informasiya tələbatının ödənilməsinə təsir göstərməkdir. Deməli, biblioqrafik fəaliyyətin son nəticəsi həmin tələbatların ödənilməsinin reallaşmasıdır.

Biblioqrafik məhsul sənədlərin biblioqrafılaşdırılmasının və informasiya tələbatçılarına biblioqrafik xidmətin eyni zamanda həm nəticəsi, həm də vasitəsidir.

BİBLİOQRAFİK AXTARIŞ HAQQINDA

Biblioqrafılaşdırmanın və biblioqrafik xidmətin ilkin əsası biblioqrafik axtarışdır. Biblioqrafik axtarış müəyyən topluda nəyinə aşkar edilib müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan prosesləri nəzərdə tutan ümumi axtarış anlayışının bir tərkib hissəsidir. Biblioqrafik axtarış sənəd-informasiya axtarışının davamıdır və bu zaman sənədlər haqqında biblioqrafik informasiya əldə etmək məqsədi qarşıya qoyulur. Biblioqrafik axtarışından bəhs edərkən bəzi anlayışların biblioqrafik mənasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunlar, pertinentlik, relevantlıq, axtarış əlaməti, sənədin axtarış tərz, axtarış təlimatı, biblioqrafik axtarışın dolğunluğu və dəqiqliyi anlayışlarıdır. Biblioqrafıyaya görə pertinentlik məlum biblioqrafik informasiyanın onunla maraqlanan şəxsin əsl tələbatına uyğun gəlməsi deməkdir. Relevantlıq ümumi halda əldə edilmiş sənədlərin sorğuda ifadə olunan tələbatla uyğun gəlməsi deməkdir. Biblioqrafıyada relevantlıq ikipilləli xarakter almaqla mürəkkəbləşir. Birinci pillədə bu, sorğu ilə ona cavab olaraq müəyyən edilən biblioqrafik informasiya arasındakı uyğunluğu bildirir. İkinci pillədə müəyyənləşdirilmiş biblioqrafik informasiya ilə orada haqqında məlumat verilən sənədlər arasındakı uyğunluq nəzərdə tutulur.

Biblioqrafik xidmət zamanı axtarış əlaməti dedikdə sənədin bəzi məzmun və ya formal meyarları nəzərdə tutulur və əldə edilən biblioqrafik informasiya bunlara uyğun gəlməlidir. Sənədin mövzusu, onun müəllifi, nəşr ili, nəşr forması və s. bunlara misal ola bilər. Axtarış tərz, və ya sənədin səciyyələndirilməsi sənədin sorğu ilə əlaqədar biblioqrafik axtarış, və eyniləşdirilməsi üçün zəruri olan əlamətlərin təsvirini əks etdirən topludur. Sənədin biblioqrafik təsviri, təsnifat indeksləri, predmet rubrikaları, həmçinin annotasiya və ya referat bunun üçün səciyyəvi ola bilər. Axtarış təlimatı sorğunun axtarış aparılmalı olan biblioqrafik informasiya kütləsinin məlumat axtarış dilində (Məsələn, KBT və ya UOT-un indeksləri) və ya konkret sənədin tapılması üçün lazım olan formal əlamətlərin (müəllif, sərlöv, buraxılış məlumatları və s.) toplusu ilə ifadə olunan məzmunudur. Biblioqrafik relevantlıq məzmunu (məna) və formaya görə ola bilər. Birinci halda əldə edilmiş biblioqrafik informasiyanın və orada əks olunan sənədlərin sorğuya mövzu, ikincidə isə forma etibarilə uyğunluğu, yəni relevantlıqları nəzərdə tutulur. Biblioqrafik axtarışın dolğunluğu əldə edilmiş relevant biblioqrafik qeydlərin axtarış aparılan biblioqrafik informasiya toplusunda ehtimal olunan relevant qeydlərin ümumi sayına nisbəti ilə ölçülür. Məsələn, kitabxananın sistemli kataloqunda və məqalələrin ümumi kartotekasında oxucunun maraqlandığı məsələ üzrə 200 sənədin biblioqrafik qeydinin toplandığı ehtimal edilir. Axtarış zamanı isə cəmi 150 sənəd tapılır. Belə olan halda biblioqrafik axtarışın dolğunluğu 150:200 nisbəti ilə ölçülür və bu da 75%-ə bərabər olur. Biblioqrafik axtarışın dəqiqliyi relevant biblioqrafik yazıların sorğuya cavab olaraq verilən yazıların ümumi sayına nisbəti ilə ölçülür. Məsələn, oxucunun sorğusuna cavab olaraq 100 biblioqrafik yazı müəyyən edilmişdir. Lakin bunlardan əslində 80-i sorğuya relevant olmuşdur. Deməli, belə halda axtarışın dəqiqliyi 80:100 nisbətində ölçülür və 80%-i təşkil edir.

ÜMUMİ VƏ XÜSUSİ BIBLIOQRAFIYA

İctimai istiqamətinə görə biblioqrafiya ümumi və xüsusi biblioqrafiyaya bölünür. Belə bölgü biblioqrafiyanın ictimai funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Ümumi biblioqrafik fəaliyyət nəticəsində bu və ya digər tələbatçı qrupunun ehtiyacını nəzərə almayan, lakin sənədlərin eyniləşdirilməsini və axtarışını (hər hansı məqsədlə) təmin edən və beləliklə geniş tələbatçı aləmi üçün maraqlı olan biblioqrafik informasiya yaradılır. Başqa sözlə, ümumi biblioqrafiya hamı üçündür. Məhz bu funksional xüsusiyyət ümumi biblioqrafiyanı biblioqrafiyanın ictimai istiqamətinə görə iki əsas bölmələrindən biri kimi götürməyə imkan verir.

Təsnifləşdirmənin ümumi biblioqrafiya ilə əlaqədar olan ikinci pilləsində biblioqrafik informasiyanın axtarış və kommunikasiya vəzifələrini həyata keçirən vasitələrin fərqli xüsusiyyətləri əsas götürülür, bu və ya digər əsas ictimai vəzifənin üstünlüyü nəzərə alınır. Bununla əlaqədar olaraq ümumi biblioqrafiya hər şeydən əvvəl axtarış və kommunikativ funksiyalı biblioqrafiyaya bölünür.

Bizə məlum olduğu kimi, sənədlərin qəti biblioqrafik axtarışı həmişə fondun əsasında aparılır və xüsusilə bunun üçün nəzərdə tutulan biblioqrafik informasiya mənbəyi ilə (kataloqlarla) təmin olunur. Ona görə də biblioqrafik informasiyanın axtarış funksiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan hissəsinə şərti olaraq kataloq biblioqrafiyası adı verilir.

Kommunikasiya istiqamətli ümumi biblioqrafiya tələbatçılara mövcud olan sənəd kütləsi və axını haqqında informasiya vermək vəzifəsini yerinə yetirir. Bununla bərabər, həmin mənbələr çox geniş axtarış imkanlarına malik olurlar. Kommunikasiya istiqamətli ümumi biblioqrafiya çərçivəsində dövlət biblioqrafiyası olduqca mühüm yer tutur. Dövlət biblioqrafiyası dedikdə Birillik Azərbaycan kitabıyyatı kimi nəşrləri nəzərdə tutulur.

Nəhayət, ümumi biblioqrafiya çərçivəsində kütləvi biblioqrafik informasiya mənbələri yaradılır. Onlar forma və ya məzmun məhdudluğuna görə fərqlənir və geniş oxucu dairəsini yeni çıxan

çap əsərlərindən xəbərdar edirlər. Bu cür kütləvi biblioqrafik informasiyalar jurnal və qəzet səhifələrində dərc olunur (Kitablar aləmində jurnalı, jurnal və qəzet səhifələrində verilən xülasələr, biblioqrafik informasiyalar və s.).

Xüsusi biblioqrafiya. Xüsusi biblioqrafiya ümumi biblioqrafiyadan fərqli olaraq müəyyən xidmət sahəsinə, konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik olur. Xüsusi biblioqrafiya da daxili diferensiasiyalaşdırılma – elmi-tədqiqat, istehsalat, idarəetmə, təhsil, şəxsi təhsil, fasiləsiz təhsil, mənəvi-əxlaqi tərbiyə kimi xidmət sahələrinə görə aparılır. Xidmət sahələrinə məxsus xüsusiyyət biblioqrafik işin konkret məqsədlərini, məzmununu, təşkilini və metodikasını müəyyən edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında bəhs olunan xidmət sahələri ümumi xarakter daşıyır və biblioqrafik fəaliyyətin konkret istiqamət dərəcəsinin əsl mürəkkəbliyini və çoxcəhətliliyini əks etdirmir. Adları çəkilən xidmət sahələrini bir qədər də xırdalamaq və sayını artırmaq olar.

Başqa sözlə, həqiqətdə bu gün mövcud olan oxucu qrupları və konkret mütaliə məqsədləri nə qədərdirsə, xüsusi biblioqrafiya dairəsində biblioqrafik xidmət sahəsi də o qədərdir.

Beləliklə, ümumi və xüsusi biblioqrafiya arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci sənədləri nəzərdə tutur və konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik deyil; ikinci isə konkret xidmət sahəsinə və əlaqədar məqsəd və oxucu istiqamətinə malikdir.

Beləliklə, ümumi biblioqrafiya xüsusi istifadə məqsədlərindən asılı olmayaraq sənədlərin axtarışını və onların haqqında məlumat verilməsini təmin edən biblioqrafik vəsaitlərin yaradılması üzrə fəaliyyət sahəsidir. Xüsusi biblioqrafiya isə sosial həyatın müəyyən sahəsinin bilavasitə və hərtərəfli biblioqrafik təminatı ilə məşğul olan fəaliyyət kimi məqsədyönlü biblioqrafik materialların yaradılması və istifadə olunmasını həyata keçirir. Bununla belə o, həm də məlum xidmət sahəsi tələbatlarının və sorğularının biblioqrafik təminatı məqsədilə hər cür mənbələrdən (o cümlədən ümumi biblioqrafiya mənbələrindən) istifadə edə bilər.

BİBLİOQRAFIYANIN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ONUN QARŞISINDA DURAN VƏZİFƏLƏR

Biblioqrafiyaşünaslıq dörd tərkib hissəsinə malikdir: a) biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi; b) biblioqrafiyanın tarixi; c) biblioqrafiyanın təşkili və idarə olunması; ç) biblioqrafiyanın metodikası. Bunların hər birinin elmi fənn kimi özünəməxsus öyrənmə predmeti və vəzifələri var.

Biblioqrafiyaşünaslığın müstəqil bölməsi olan biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi aşağıdakı başlıca vəzifələri həll etmək məqsədi güdür:

- biblioqrafik fəaliyyətin çox böyük materiallarının düzgün şərh (interpretasiyası), elmi təhlili və ümumiləşdirilməsi üçün lazım olan metodoloji, məntiqi-dərketmə ehtiyatlarını inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək;

- bütövlükdə biblioqrafiyaya və onun ayrı-ayrı bölmələrinə məxsus olan ümumi və xüsusi obyektiv qanunauyğunluqları açmaq;

- biblioqrafiyanın ictimai hadisə kimi mahiyyətini aydınlaşdırmaq (müəyyənləşdirmək), biblioqrafik fəaliyyətin ictimai funksiyalarını, hədd-dairəsini, obyektlərini, proseslərini və metodlarını elmi cəhətdən əsaslandırmaq;

- biblioqrafiyanın başqa bilik və təcrübə fəaliyyət sahələrilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək;

- təsnifat və terminologiya məsələlərini işləmək, mühüm biblioqrafik anlayış və kateqoriyaların elmi tərifini formalaşdırmaq və son nəticədə öz obyekti haqqında yetkin nəzəri biliklər sistemini yaratmaq.

Biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi öz inkişafı gedişində biblioqrafik təcrübənin milli və bəşəri dəyərlərə əsaslanan yeni istiqamətlərini və biblioqrafik informasiyanın səmərəliliyini təmin edən yolları müəyyənləşdirməlidir.

BİBLİOQRAFIYANIN METODİKASI

Biblioqrafiyaşünaslığın daxili quruluşu iki əsas istiqamətə görə fərqləndirilir. Birincisi, biblioqrafik fəaliyyətin öyrənilməsi cəhətləri, ikincisi, öyrənmə obyektləri ilə bağlıdır.

Birinci istiqamətə uyğun olaraq biblioqrafiyaşünaslıqda dörd elmi bölmə formalaşır: biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi, biblioqrafiyanın tarixi, biblioqrafik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması, biblioqrafik işin metodikası. Bu fənlər ümumi biblioqrafiyaşünaslığın tərkibinə daxildir. Burada biblioqrafiyaşünaslığın nəzəriyyəsi, tarixi öz məzmunlarına və əhəmiyyətlərinə görə daha çox fərqlənirlər. Qalan iki fənn isə biblioqrafik fəaliyyətin ümumi tətbiqi və təşkilati-metodik məsələlərini işləməklə məşğul olur.

Praktiki biblioqrafik fəaliyyət özünəməxsus metodiki əsaslara malikdir. Yəni biblioqrafik fəaliyyətlə bağlı proseslər xüsusi metodika ilə tənzimlənir. Ona görə də biblioqrafiyanın metodikası biblioqrafiyaşünaslığın tərkibində ən qədim və daha ətraflı işlənmiş elmi fənn hesab olunur. Onun yerinə yetirdiyi mühüm vəzifələri belə ümumiləşdirmək olar:

1. Əməli biblioqrafik fəaliyyətin üsullarını, qaydalarını, vasitələrini, keyfiyyət və səmərəlilik meyarlarını və göstəricilərini, həmin fəaliyyətin iqtisadi istiqamətdən təhlili metodlarını işlətmək;

2. Biblioqrafiyalaşdırmada və biblioqrafik xidmətdə sabit normaların ən yeni metodların və texniki vasitələrin, əldə olunan biblioqrafik ehtiyatların mühafizəsi texnologiyasının tətbiqinə təsir göstərmək;

3. Biblioqrafik informasiyanın səmərəli axtarışını, işlənməsini, mühafizəsini, çatdırılmasını, mənimsənilməsini və istifadə olunmasını, biblioqrafik işin bütün istiqamətlərində səmərəliliyin və keyfiyyətin yüksəldilməsini təmin etmək.

Məlumdur ki, biblioqrafik fəaliyyət öz-özlüyündə müxtəlif sahələrə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq biblioqrafiyanın metodikası da iki əsas sahəyə ayrılır: a) ümumi metodika və b) xüsusi metodika. Ümumi metodika bütövlükdə biblioqrafiyaya aid olan səviyyə

yədə metodiki problemlərlə məşğul olur. Biblioqrafik fəaliyyətin müxtəlif proseslərində istifadə olunan metodikadakı ümumiliyi və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirib tədqiq edir.

Xüsusi metodika isə müxtəlifliklərə əsaslanır, biblioqrafiyanın ayrı-ayrı növləri (ümumi, elmi-köməkçi, tövsiyə və s.), biblioqrafik işin prosesləri (biblioqrafik axtarışın metodikası, annotasiya yazmağın metodikası və s.) və həm də biblioqrafik vəsaitin müxtəlif formalarının, tiplərinin, janrlarının və növlərinin tərtibi üçün səciyyəvi olan metodiki üsulları və qaydaları işləyir. Xüsusi metodikanın özünəməxsus altbölməsi sahəvi metodika adlanır və bu da sahəvi biblioqrafiyalaşdırma və biblioqrafik xidmətlə bağlı cəhətləri nəzərə alır və bunlarla əlaqədar xüsusi məsələləri işləyir.

Müasir şəraitdə xüsusi aktuallığa malik və ən mürəkkəb metodiki problemləri belə ümumiləşdirmək olar:

a) çox problemlı, müxtəlif miqyaslı və yaxın mövzuda səmərəli biblioqrafik informasiya mənbələrinin işlənməsi;

b) zəngin sənəd kütləsində çoxcəhətli retrospektiv biblioqrafik axtarışı təmin etmək; biblioqrafik proseslərin avtomatlaşdırılmasının və mexanikləşdirilməsinin ən yeni vasitələrinin və texnologiyasının tətbiq olunması əsasında biblioqrafik informasiyanın seçilmiş yayılması sisteminin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə nail olmaq;

c) müxtəlif məqsədli və oxucu istiqamətli biblioqrafik vəsaitlər üçün ədəbiyyatın keyfiyyətinə görə seçilməsində yararlı olan və elmi əsaslara malik meyarların işlənməsi. Bu zaman milli və bəşəri mədəni sərvətlərin əhatəliliyinə diqqət artırmaq;

ç) biblioqrafik informasiyanın milli oxucu şüuruna fəal təsir etmə vasitələrinin zənginləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirmək;

d) sosial informasiya daşıyıcıları olan yeni sənəd növləri ilə aparılan biblioqrafik işin metodiki xüsusiyyətlərini mənimsəmək.

Bir çox metodiki problemlərin müvəffəqiyyətli həlli biblioqrafik proseslərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, yeni müntəzəm iş formalarının və üsullarının müəyyənləşdirilməsi, mənimsənilməsi və tətbiqi ilə bağlıdır. Bu, başqa elmlərlə və informasiya fəaliyyəti sahələrilə (xüsusilə, eksperimental pedaqogika və

psixologiya, kitabxanaşünaslıq və informatika ilə) əlaqələri möhkəmlətməyi və onların əldə etdikləri elmi və təcrübə nailiyyətləri daha fəallıqla mənimsəməyi tələb edir.

SƏNƏDLƏRİN BIBLIOQRAFİK TƏSVİRİNDƏ MÜASİR TƏSVİR QAYDALARININ TƏTBİQİ

Kataloqlaşdırma işinin əsas proseslərindən birini biblioqrafik təsvirlərin tərtib edilməsi, sənədlərin sistemləşdirilməsi və predmetləşdirilməsi təşkil edir.

Biblioqrafik təsvir – sənəd haqqında biblioqrafik məlumatların məcmusunu özündə əks etdirir. Biblioqrafik təsvir kataloqların təşkili prosesində formalaşan biblioqrafik yazının əsasını təşkil edir.

Biblioqrafik təsvirin tərtibi metodikası uzun bir yol keçmişdir. Təsvirin tərtibi və kataloqlardan istifadə qaydaları həmişə kitabxanaşünasları düşündürmüşdür. Odur ki, qədim zamanlardan indiyə qədər kitabxana kataloqları yaranmış, təsvirlər müəyyən qaydalar üzrə qruplaşdırılmış və kataloqların müxtəlif növləri meydana gəlmişdir. Hazırda biblioqrafik təsvirlər müəyyən standartlar üzrə təsvir edilir. Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində biblioqrafik təsvirə dair 3 standart tətbiq edilir: biblioqrafik təsvirin Beynəlxalq standartı (İSBD), kataloqlaşdırmanın İngilis-Amerika qaydaları (AASR 2) və maşınla oxunan kataloqların müxtəlif MARK formatları.

İSBD (Biblioqrafik təsvirin Beynəlxalq Standartı) – daha universaldır və ondan bütün dünyada istifadə edilə bilər. AASR 2 standartı (İngilis –Amerika qaydaları) ingilis dilli ölkələrdə tətbiq edilir.

Kitabxanaların kompüterlə təchiz edilməsi ilə əlaqədar olaraq biblioqrafik yazı informasiyanın maşınla oxunan daşıyıcıda əks etdirilməsi zəruriliyini yaratmışdır. Kitabxana–informasiya texnologiyasının inkişafı ilə əlaqədar olaraq kitabxana informasiyasıyanın əksər hissəsi MARC formatının köməyi ilə kodlaşdırılmışdır. MARC formatı –informasiyanın maqnit lenti və diskdə, lazer disk-

lərində, yəni maşınla oxunan daşıyıcılarda yazının əks etdirilməsi qaydalarından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir formatın əsasını bibliografik təsvir qaydaları təşkil edir. UNIMARC formatının əsasını İSBD standartı (Bibliografik təsvirin Beynəlxalq standartı) təşkil edir. Bütün ölkələr UNIMARC formatından istifadə etmək məqsədilə öz kataloqlarından yazıları İSBD-nin təsvir qaydalarına uyğunlaşdırmağa səy göstərirlər. İlk dəfə maşınla oxunan formatlar ABŞ-da meydana gəlmişdir. 1965-1966-cı illərdə ABŞ Konqres kitabxanası maşınla oxunan formada kataloqlaşdırma təsvirlərini tərtib etmək məqsədilə MARC-1 formatını hazırlamışdır. Bundan sonra 1967-ci ildə Britaniya, 1968-ci ildə İngiltərə-Amerika əməkdaşlığı nəticəsində MARC-2 formatı hazırlanmış və kommunikatıv (vasitəçi) format kimi istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. "MARC" sözü (Machine Redable Catalog) ingilis dilində "maşın oxuya bilən kataloq" deməkdir.

Müasir informasiya dünyasında təxminən 50-dən çox ölkədə milli formatlar hazırlanmışdır ki, onların da ümumiləşdirilmiş adı MARC adlandırılır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün formatların tərtibi bibliografik təsvirə dair dövlət standartına əsaslanır ki, həmin standartların da Beynəlxalq Bibliografik Təsvir qaydalarına əsaslanması vacib şərtlərdən biridir.

1968-ci ildə İdarələrarası kataloqlaşdırma komissiyasının iki iclası keçirilmişdi. Burada kataloqlar üçün dövlət standartlarının layihələri təsdiq edilmişdir. Beləliklə, əsas bibliografik təsvir qaydaları bütün kitabxanalar üçün məcburi hesab edilirdi. 1970-ci il yanvarın 1-dən etibarən kitabxanalarda aşağıdakı dövlət standartları tətbiq edilməyə başladı: QOST 7.1-69 "Bibliografik və informasiya nəşrləri üçün çap əsərlərinin təsviri"; QOST 7.2-69 "Kataloqlar üçün dövrü nəşrlərin təsviri"; QOST 7.3-69 "Kataloqlar üçün kitabların təsviri"; QOST 7.13 -70 "Kataloqlar üçün xüsusi nəşr növlərinin və texniki sənədlərin təsviri" və s.

İdarələrarası kataloqlaşdırma komissiyası 1979-cu ildən etibarən Beynəlxalq təsvir qaydalarının hazırlanması ilə məşğul olur. Bu dövlət standartının qarşısında bütün kitabxanalar, idarələr, elmi idarə və texniki informasiya mərkəzləri, həmçinin də nəşriyyatlar üçün vahid təsvir qaydalarını özündə əks etdirmək məqsədi qoyurdu.

Bu baxımdan Rusiyanın və eləcə də Respublikamızın kitabxanalarında on ilə yaxın bir müddətdə tətbiq edilən "Çap əsərlərinin bibliografik təsvir qaydaları" (7.1-76) adlı dövlət standartı xüsusi mərhələ təşkil etmişdir. 7.1-76 dövlət standartında bibliografik təsvirin 7 sahəsi müəyyənləşdirilmişdir.

XX əsrin 70-ci illərindən bibliografik təsvirin standartlaşması problemi ilə dünyanın ən görkəmli mütəxəssisləri məşğul olmuşlar. Mütəxəssislərin böyük bir qrupu beynəlxalq kitabxana cəmiyyətləri və idarələri kataloqlaşdırma bölməsinə (İFLA) cəlb olunmuşlar. Beynəlxalq kataloqlaşdırma işində Rusiya mütəxəssisləri də fəal iştirak etmişlər. İFLA tərəfindən hazırlanan sənədlər silsiləsində xüsusən bibliografik təsvirin quruluşu, bibliografik təsvirin mətni, bibliografik ünsürlər konkretləşdirilmiş və bu da bir sıra ölkələrdə milli təsvir qaydalarının yaradılması və yeniləşməsi üçün bazaya çevrilmişdir.

Bu məqsədlə 1984-cü ildə Rusiyada yeni dövlət standartı hazırlanıb çap edilmişdir. 1986-cı il yanvarın 1-dən kitabxanaların, elmi-texniki məlumat orqanlarının, kitab palatalarının, nəşriyyatların və bibliografik fəaliyyətlə məşğul olan digər müəssisələrin işində "Sənədlərin bibliografik təsvir qaydaları: Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları" (7.1-74) dövlət standartı tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu standart 1978-ci ildən qüvvədə olan "Çap əsərlərinin bibliografik təsviri" (7.1-76) standartının əvəzinə tərtib edilmişdir.

QOST 7.1-84 dövlət standartı özündə prinsipial dəyişiklikləri əks etdirməyə də, QOST 7.1-76 dövlət standartı ilə müqayisədə aydın olur ki, hər iki standart arasında əhəmiyyətli fərqlər vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, 7.1-84 dövlət standartında təsvirin funksiyası dəqiqləşdirilmiş, onun əsas növləri və quruluşu müəyyənləşdirilmişdir. Standartda ilk dəfə olaraq bibliografik təsvirlər obyektinə

görə 3 qrupa bölünmüşdür: monoqrafik təsvirlər, toplu təsvirlər, analitik təsvirlər.

7.1-84 dövlət standartında terminlərdə, kollektiv müəllifli sənədlərin təsvirində, analitik təsvirlərdə, əlavə təsvirlərin tətbiq edilməsində müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Lakin əvvəlki standartda olduğu kimi biblioqrafik təsvirin ünsürləri 7 sahə daxilində qruplaşdırılmışdır.

Biblioqrafik təsvirin tərtibi metodikası ilə məşğul olan hər bir şəxs bilir ki, 7.1-84 standartı biblioqrafik təsvirə dair standartların üçüncü nəslinə aiddir (7.1-69; 7.1-76; 7.1-84) və standart uzunömürlü olaraq 20 ilə yaxın bir dövr ərzində Rusiyanın və eləcə də Azərbaycanın kitabxanalarında tətbiq edilmişdir. Hər bir standartda yenidən nəzər salınması onların Beynəlxalq biblioqrafik təsvir qaydalarına (İSBD) uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar idi. 7.1-76 standartı biblioqrafik təsvir qaydalarına keçid mərhələsini təşkil etsə də ciddi dəyişikliklərə görə ondan fərqlənirdi. QOST 7.1-84 standartı daha çox Beynəlxalq təsvir qaydalarına yaxınlaşdırılsa da burada bəzi prinsipial fərqlərə yer verilmişdi.

Buna görə də yeni bir standartın yaradılması əsas məsələ kimi qarşıda dururdu. Bu məqsədlə 2003-cü ildə Rusiyada Standartlaşdırma, metrologiya və sertifikatlaşdırma komitəsi tərəfindən QOST 7.1-2003 "Biblioqrafik yazı. Biblioqrafik təsvir" Beynəlxalq dövlətlərarası Standartı yaranmışdır ki, bunun da əsas məqsədi biblioqrafik yazıların mübadilə üçün Rusiya və Beynəlxalq katalodlaşdırma qaydalarını biri-birinə yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Bu məqsəqlə əvvəlcədən bir sıra işlər görülmüşdür. Görülən işlərin əsasını QOST 7.80-2000 "Biblioqrafik yazı. Təsvirin başlığı. Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları" adlı müstəqil standart təşkil etmişdir. Burada təsvirdə biblioqrafik təsvirin başlığının tətbiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Hazırda standartlar kompleksinə daha bir standart da daxil edilmişdir ki, o da elektron ehtiyatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur - QOST 7.82-2001 "Biblioqrafik yazı. Ümumi tələblər və tərtibi qay-

daları". Həmin standart kitabxana fondlarına daxil olan elektron sənədlərin təsviri üçün tərtib edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 7.1-2003 dövlət standartı özündən əvvəlki bütün standartların əvəzinə nəşr edilmişdir. Ona görə də bütün nəşr növləri üçün nəzərdə tutularaq universal standart hesab edilir. Belə ki, 1980-ci illərdə yaranmış standartların bir qismi kitab, seriyalı sənədlər, normativ-texniki sənədlər, dərc edilən və dərc edilməyən sənədlər üçün, bir qismi də ayrı-ayrı nəşr növlərinin (not nəşrlərinin təsviri, kartoqrafik nəşrlərin və s.) təsviri üçün nəzərdə tutulmuşdu. Onu da demək lazımdır ki, 7.8-2000 və 7.1-2003 standartları biblioqrafik istinadların təsvirində tətbiq edilmir.

BİBLİOQRAFİK TƏSVİRƏ DAİR TƏLİMAT-NORMATİV XARAKTERLİ SƏNƏDLƏR SİSTEMİ

Rusiyanın və eləcə də Respublikamızın kitabxanalarında on ilə yaxın bir müddətdə tətbiq edilən "Çap əsərlərinin biblioqrafik təsvir qaydaları" (7.1-76) adlı dövlət standartı xüsusi mərhələ təşkil etmişdir. 7.1-76 dövlət standartında biblioqrafik təsvirin 7 sahəsi müəyyənləşdirilmişdir.

XX əsrin 70-ci illərindən biblioqrafik təsvirin standartlaşması problemi ilə dünyanın ən görkəmli mütəxəssisləri məşğul olmuşlar. Mütəxəssislərin böyük bir qrupu beynəlxalq kitabxana cəmiyyətləri və idarələri kataloqlaşdırma bölməsinə (İFLA) cəlb olunmuşlar. Beynəlxalq kataloqlaşdırma işində Rusiya mütəxəssisləri də fəal iştirak etmişlər. İFLA tərəfindən hazırlanan sənədlər silsiləsində xüsusi biblioqrafik təsvirin quruluşu, biblioqrafik təsvirin mətni, biblioqrafik ünsürlər konkretləşdirilmiş və bu da bir sıra ölkələrdə milli təsvir qaydalarının yaradılması və yeniləşməsi üçün bazaya çevrilmişdir.

Bu məqsədlə 1984-cü ildə Rusiyada yeni dövlət standartı hazırlanıb çap edilmişdir. 1986-cı il yanvarın 1-dən kitabxanaların,

elmi-texniki məlumat orqanlarının, kitab palatalarının, nəşriyyatların və biblioqrafik fəaliyyətlə məşğul olan digər müəssisələrin işində “Sənədlərin biblioqrafik təsvir qaydaları: Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları” (7.1-74) dövlət standartı tətbiq edilməyə başlamışdır. Bu standart 1978-ci ildən qüvvədə olan “Çap əsərlərinin biblioqrafik təsviri” (7.1-76) standartının əvəzinə tərtib edilmişdir.

QOST 7.1-84 dövlət standartı özündə prinsipial dəyişiklikləri əks etdirməsə də, QOST 7.1-76 dövlət standartı ilə müqayisədə aydın olur ki, hər iki standart arasında əhəmiyyətli fərqlər vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, 7.1-84 dövlət standartında təsvirin funksiyası dəqiqləşdirilmiş, onun əsas növləri və quruluşu müəyyələndirilmişdir. Standartda ilk dəfə olaraq biblioqrafik təsvirlər obyektinə görə 3 qrupa bölünmüşdür: monoqrafik təsvirlər, toplu təsvirlər, analitik təsvirlər.

7.1-84 dövlət standartında terminlərdə, kollektiv müəllifli sənədlərin təsvirində, analitik təsvirlərdə, əlavə təsvirlərin tətbiq edilməsində müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Lakin əvvəlki standartda olduğu kimi biblioqrafik təsvirin ünsürləri 7 sahə daxilində qruplaşdırılmışdır.

Biblioqrafik təsvirin tərtibi metodikası ilə məşğul olan hər bir şəxs bilir ki, 7.1-84 standartı biblioqrafik təsvirə dair standartların üçüncü nəslinə aiddir (7.1-69; 7.1-76; 7.1-84) və standart uzunömürlü olaraq 20 ilə yaxın bir dövr ərzində Rusiyanın və eləcə də Azərbaycanın kitabxanalarında tətbiq edilmişdir. Hər bir standartda yenidən nəzər salınması onların Beynəlxalq biblioqrafik təsvir qaydalarına (İSBD) uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar idi. 7.1-76 standartı biblioqrafik təsvir qaydalarına keçid mərhələsini təşkil etsə də ciddi dəyişikliklərə görə ondan fərqlənirdi. QOST 7.1-84 standartı daha çox Beynəlxalq təsvir qaydalarına yaxınlaşdırılsa da burada bəzi prinsipial fərqlərə yer verilmişdi.

Buna görə də yeni bir standartın yaradılması əsas məsələ kimi qarşıda dururdu. Bu məqsədlə 2003-cü ildə Rusiyada Standartlaşdırma, metrologiya və sertifikatlaşdırma komitəsi tərəfindən QOST 7.1-2003 “Biblioqrafik yazı. Biblioqrafik təsvir” Beynəlxalq dövlət-

lərərası Standartı yaranmışdır ki, bunun da əsas məqsədi biblioqrafik yazıların mübadilə üçün Rusiya və Beynəlxalq katalodlaşdırma qaydalarını biri-birinə yaxınlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə əvvəlcədən bir sıra işlər görülmüşdür. Görülən işlərin əsasını QOST 7.80-2000 “Biblioqrafik yazı. Təsvirin başlığı. Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları” adlı müstəqil standart təşkil etmişdir. Burada təsvirdə biblioqrafik təsvirin başlığının tətbiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Hazırda standartlar kompleksinə daha bir standart da daxil edilmişdir ki, o da elektron ehtiyatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur - QOST 7.82-2001 “Biblioqrafik yazı. Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları”. Həmin standart kitabxana fondlarına daxil olan elektron sənədlərin təsviri üçün tərtib edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 7.1-2003 dövlət standartı özündən əvvəlki bütün standartların əvəzinə nəşr edilmişdir. Ona görə də bütün nəşr növləri üçün nəzərdə tutularaq universal standart hesab edilir. Belə ki, 1980-ci illərdə yaranmış standartların bir qismi kitab, seriyalı sənədlər, normativ-texniki sənədlər, dərc edilən və dərc edilməyən sənədlər üçün, bir qismi də ayrı-ayrı nəşr növlərinin (not nəşrlərinin təsviri, kartoqrafik nəşrlərin və s.) təsviri üçün nəzərdə tutulmuşdu. Onu da demək lazımdır ki, 7.8-2000 və 7.1-2003 standartları biblioqrafik isnadların təsvirində tətbiq edilmir.

7.1-2003 standartında biblioqrafik təsvirin ünsürləri 8 sahə daxilində qruplaşdırılmışdır. Standarta görə biblioqrafik təsvirin tərtib edilməsi obyekti dərc edilən sənəd növləri və müxtəlif daşıyıcılarda dərc edilməmiş sənədlər – kitablar, seriyalı və digər nəşri davam edən resurslar, not, kartoqrafik, audiovizual sənədlər və s. təşkil edir. Standartda təsvirin quruluşundan asılı olaraq birsəviyyəli və çoxsəviyyəli biblioqrafik təsvirlər müəyyən edilmişdir.

FƏSİL IV. TƏSNİFAT SİSTEMLƏRİ

KİTABXANA-BİBLİOQRAFIYA TƏSNİFATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya kitabxanalarında Universal Onluq Təsnifat tətbiq edilirdi. Lakin UOT-un metodoloji nöqsanları, elm və texnikanın yeni hadisələrinin bu təsnifatda zəif əks etdirilməsi, Rusiyada UOT cədvəllərinin nəşrinin ləngiməsi və sair bu kimi səbəblər yeni təsnifat sisteminin yaradılması problemini irəli sürmüşdür. Rusiya kitabxanaşünasları XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq yeni kitabxana-biblioqrafiya təsnifatı yaratmaqla məşğul olmuş və 60-cı illərin sonunda bu işi başa çatdırmışlar.

Təsnifatın yaradıcıları Rusiya Dövlət Kitabxanası, M.Y.Saltkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət Kitabxanası, Rusiya Elmlər Akademiyası və Rusiya Dövlət Kitab Palatasının kollektivləri olmuşdur.

Kitabxana Biblioqrafiya Təsnifatı (KBT) universal, xüsusi və elmi kitabxanalarda sənədlərin təsnifləşdirilməsi, sistemli kataloqun yaradılması, bir sıra soraq-məlumat və biblioqrafik işlərin görülməsi üçün tərtib olunan təsnifatdır.

Təsnifatda bütün bilik sahələri obyektiv aləmin tərkib hissələrinə uyğun olaraq üç qrupa bölünmüşdür.

1. Cansız təbiət haqqında elmlər – dəqiq elmlər
2. Canlı orqanizmlər haqqında elmlər –biologiya elmləri
3. Cəmiyyət haqqında elmlər – ictimai elmlər

Qeyd etmək lazımdır ki, KBT-nin yaradılmasının elmi əsasları hələ 1945-1950-ci illərdə professor E.İ.Şamurin rəhbərliyi altında

aparılmış tədqiqatlara əsaslanır. Onun rəhbərliyi altında vaxtilə yaradılmış, işlənmiş təsnifat cədvəlləri KBT-nin əsasını təşkil edir.

Hazırda KBT-nin fəlsəfi-metodoloji əsasını obyektivlik və inkişaf perspektivləri əsasında elmlərin təsnifləşdirilməsi təşkil edir. Burada elmlər materiyanın hərəkət formasına əsasən sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi əsasında düzülmüşdür. KBT-də təkcə elmlər sistemi deyil, elmlər vasitəsilə öyrənilən obyektlər sistemi də nümayiş etdirilmişdir. Burada fənlərin, problemlərin anlayışları ilə bərabər, ictimai həyatın, praktiki fəaliyyət sahələrinin, incəsənətin müxtəlif növlərinin əks etdirilməsinə də yer verilmişdir. Cədvəllərdə çap əsərlərinin oxunuşu istiqamətinin nəşr növünün və formasının müəyyənləşdirilməsinə də yer verilmişdir.

Cədvəllərin bölgülərinin bölmələrə və şöbələrə bölünməsinin əsasını müxtəlif kateqoriyalar təşkil edir: öyrənmə obyekt, tədqiqat obyekt, obyektin quruluşu, xüsusiyyətləri, proseslər, əlaqələr, ərazi, tarixi dövr və s.

1960-cı illərdən etibarən Kitabxana-Biblioqrafiya Təsnifatı (KBT) nəşr edilməyə başlamış və onun müxtəlif variantları çap edilmişdir. KBT-nin əsasən 5 variantı hazırlanmışdır.

1.KBT. Tam variant (iri elmi kitabxanalar üçün – 25 buraxılış 30 kitabdan ibarət 1961-1968-ci illərdə çap edilmişdir)

2. KBT. Elmi kitabxanalar üçün qısaldılmış cədvəllər (5 buraxılış, 6 kitabdan ibarət 1969-1972- ci illərdə çap edilmişdir)

3. KBT. Vilayət kitabxanaları üçün (4 kitabdan ibarət, 1980-1983-cü illərdə çap edilmişdir)

4. KBT. Kütləvi kitabxanalar üçün 1 cildə ibarət (ilk nəşri 1977-ci ildə çap edilmişdir)

5. KBT. Uşaq və məktəb kitabxanaları üçün 1 cildə ibarət (ilk nəşri 1986-cı ildə çap edilmişdir).

KBT-nin tam nəşrinin ümumi həcmi 500 çap vərəqindən ibarətdir. Təsnifatın hazırlanmasında 800-dən artıq alim (akademiklər, müxbir üzvləri, elmlər doktorları və namizədləri) məsləhətçi kimi iştirak etmişdir.

KBТ-nin tam nəşri ayrı-ayrı buraxılışlardan ibarətdir. Hər bir buraxılış müəyyən bilik sahəsini və onunla yaxın olan digər sahələri əhatə edir. Bundan başqa hər bir buraxılışda giriş, əsas cədvəllər və əlifba-predmet göstəricisi verilir. Təsnifatın hər bir buraxılışı aşağıdakı bilik sahələrini əhatə edir.

1. I-II Buraxılış- KBТ-nin girişi və onun quruluşunun təhlili
 2. III-VI Buraxılış- nəzəri təbiətşünaslıq
 3. VII-XIII Buraxılış – tətbiqi elmlər (fizika, kənd təsərrüfatı, tibb)
 4. XIV-XV Buraxılış- ictimai elmlər
 5. XIX- XXIII Buraxılış – mədəniyyət, elm, maarif, ədəbiyyat, incəsənət, ateizm, din, fəlsəfə
 6. XXIV Buraxılış-universal məzmunlu ədəbiyyat
 7. XXV Buraxılış-nümunəvi bölgülər
- Qeyd etmək lazımdır ki, VII-IX, XIV-XVII buraxılışlar bir neçə hissəyə bölünmüşdür.

SƏNƏDLƏRİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Kitabxanalar humanist, demokratik və bəşəri ideyaların təbliğində, habelə təlim-tərbiyə və tədris işində fəal iştirak edir.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi kitabxana işinin düzgün təşkilindən, habelə fondun sistemləşdirilməsində və kataloqların tərtibində mühüm rol oynayan kitabxana təsnifatının məqsədyönlü tətbiqindən xeyli asılıdır. Bu baxımdan yanaşdıqda kitabxanalarda tətbiq edilən təsnifat sistemlərinin əhəmiyyətindən, çap əsərlərinin təsnifləşdirilməsi metodikasından danışarkən bunların yaranması və elmlər təsnifatının inkişafı tarixi ilə tanış olmaq da yerinə düşərdi.

Məlumdur ki, çap əsərləri müəyyən yerdə toplandıqda və onların məzmunu kataloqlarda əks etdirildikdə o zaman həmin sənəd kütləsi kitabxana fonduna çevrilir. Bu əsas prinsiplər kitabxana fondunun tərkibini açır, oxuyucuların fondan istifadə

etməsinə əlverişli şərait yaradır. Fondun təşkili və kataloqların yaradılması kitabxana işinin mühüm hissəsidir və oxucuya xidmətin ən vacib cəhətləridir. Oxucuların müxtəlif növ sorğuları kataloqlar vasitəsilə ödənilir. Kataloqlar iki əsas funksiyanı yerinə yetirir: 1) tövsiyə funksiyası – yəni kitabın təbliği, mütaliyəyə rəhbərlik, şəxsi təhsilə kömək və s.; 2) məlumat funksiyası – yəni mütəxəssislərin elmi və istehsalat xarakterli sorğularının ödənilməsi, məlumat verilişi, soruq-bibliografik işlərin aparılması və s.

Fondun tərkibini müxtəlif cəhətlərdən açmaq tələbi əsasən, oxucu sorğularının müxtəlifliyindən və məqsəd istiqamətlərindən irəli gəlir. Ona görə də kitabxanalarda müxtəlif növ kataloqlar yaradılır. Bu kataloqlar içərisində sistemli kataloq mühüm yer tutur. Sistemli kataloq müəyyən bir əsərin və müəllifin əsərlərini deyil, müəyyən sahəyə və mövzuya dair müxtəlif tipli nəşrlərin meydana çıxarılmasına imkan verir. Materialların (sənədlərin) sistemli qaydada düzülüşü yalnız kataloq üçün deyil, həm də bibliografik vəsaitlərin tərtibində, fondun komplektləşdirilməsində və işlənməsində, uçu-tunda ümumiyyətlə, kitabxana statistikasında geniş istifadə edilir. Bu sahədə sistemli kataloqun da rolu böyükdür. Təsədüfi deyildir ki, İ.V.Hete sistemli kataloqu olmayan kitabxananı pəncərələri olmayan qaranlıq otağa bənzətmişdir.

Sistemli kataloqun həlledici rolu onun əlverişli quruluşundan, materialların qruplaşdırılmasındakı məntiqi ardıcılığından irəli gəlir. O, kitabları məzmun cəhətdən əks etdirdiyi üçün mövcud bilik sahələrinin inkişaf ənənələrinə daha yaxşı cavab verir.

Burada ədəbiyyat ümumidən xüsusiyyətdə doğru prinsipi üzrə qruplaşdırılır. Məsələn, «Fizika» şöbəsi daxilində optika, atom fizikası və s., biologiya şöbəsi daxilində mikrobiologiya, botanika, zoologiya və digər yarım bölmələr verilir. Bu yarım bölmələrin hər biri öz növbəsində kiçik sahələrə və mövzulara bölünür.

Kitabların sistemləşdirilməsində nəinki onların məzmun bölgüsü, həm də müəyyən bir mövzunun baxılma, təsvir cəhətlərinə də əsas diqqət verilir. Məsələn, təyyarəyə dair əsərlər müxtəlif cəhətlərdən sistemləşdirilə bilər. Təyyarələrin istehsalı maşınqayırma

sahəsinə, təyyarələrin idarə edilməsi hava nəqliyyatı sahəsinə, meşə yanğınlarına və kənd təsərrüfatı ziyanvericilərinə qarşı mübarizədə təyyarələrdən istifadə edilməsi kənd təsərrüfatı sahəsinə aiddir və s. Eləcə də «göbələyə» dair kitablar müxtəlif cəhətlərdən təsnif edilə bilər. Məsələn, göbələklərin biologiyası botanikaya, onların yığılması isə kulinariyaya və ya yeyinti sənayesinə aiddir. Buradan aydın görmək olar ki, bir predmet müxtəlif elm sahələri tərəfindən öyrənilə bilər. Bu isə o deməkdir ki, həmin sahələrə dair kitablar nəşr edilə bilər və oxucu sorğusu ola bilər.

Sistemli kataloqun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bunlar aşağıdakılardır:

1) universal kitabxanalarda sistemli kataloq tövsiyəedici xarakterə malikdir və oxucu marağının formalaşmasında baza rolunu oynayır;

2) xüsusi kitabxanalarda sistemli kataloq məlumatın seçilmiş yayılmasına və onun müxtəlif həcmli mövzular üzrə verilməsinə imkan verir;

3) digər kataloqlardan fərqli olaraq sistemli kataloq elmin və texnikanın mövcud bölgü sistemində əsaslanır, ona görə də bu kataloq nəinki oxucuya xidmət işində, həm də metodoloji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, elmlər təsnifatının metodoloji və təcrübi əhəmiyyətinin öyrənilməsi kitabxana təcrübəsində həmişə aktual olmuşdur.

Kitabların sistemləşdirilməsi, yəni onların müəyyən bilik sahələri üzrə qruplaşdırılması kitabxana təsnifatı əsasında aparılır. Kitabxana təsnifatı elmlər təsnifatına əsaslanır, çünki burada elmlərin bölgüsü və ardıcılığı faktiki səviyyəyə uyğun olaraq verilir. Elmlərin ardıcılığı, onların həddü və digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi elmlər təsnifatı əsasında müəyyən edilir. Bu məsələlərin həm nəzəri və həm də təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Elmlər təsnifatı əsasən nəzəri xarakter daşıyır. Hər elmin özünün spesifik, xüsusi problemləri də var. Bu problemlər təcrübi-pe-

daqoji əhəmiyyətə malik olub, kitabxana bibliografiya təsnifatının işlənməsində mühüm rol oynayır.

Elmin təsnifatı elmlərin müxtəlif dövrlərdə inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədar tədqiq edilmişdir. Qədim dövrlərdən başlayaraq elmin təsnifatı problemləri ilə Demokrit, Platon, Aristotel, Bekon, Dekart, Hobbs, Lokk, Leybnits, Yum, Kant və Hegel məşğul olmuşlar.

Elm tarixində təbii təsnifatın ümumi fəlsəfi problemləri ilə yanaşı, xüsusi problemləri də öyrənilmişdir. Çünki müəyyən elm sahəsində çalışan alim və mütəxəssis həmin elmin obyektini, metodlarını, tədqiqat həddlərini bilməlidir.

Bütün bunlar bir tərəfdən həmin elmin daxili quruluşunu, digər tərəfdən onun başqa elmlərlə əlaqəsini öyrənməyi tələb edir. Məsələn, müasir fizik öz tədqiqat işində geologiyanın (geofizika), biologiyanın (biofizika), torpaqşünaslığın (torpaq fizikası), radio-texnikanın, elektrotexnikanın nailiyyətlərindən geniş istifadə edir.

Təbiətşünaslıq elmləri sahəsində bir sıra alimlər əsərlərində elmin təsnifatına xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Məsələn, riyaziyyatçı C. D'Alamber, V. Ostvald, biolog İ. Coffura Sent-İler, rus alimlərindən M.V. Lomonosov, D.N. Mendeleyev elmlərin təsnifatı məsələlərinə xüsusi elmi əsərlər həsr etmişlər.

Elmlərin təsnifatının pedaqoji cəhətləri də var. Xüsusilə müxtəlif fənlərin orta və adi məktəb proqramlarına daxil edilməsi və tədrisi, həmin fənlərin tədris prosesində qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsi elmin hər bir tarixi dövrdə inkişaf səviyyəsi və təsnifatı ilə müəyyən edilmişdir. Məsələn, XVII əsrdə yaşamış didaktik elmin banisi C.A. Komenskio dövr üçün pedaqoji və tədris tələblərinə cavab verən elmlər təsnifatını işləmişdir. XIX əsrdə isə bu işlə rus bibliografi N.A. Rubakin məşğul olmuşdur. Elmlərin təsnifatının elmi təşkilatı cəhətləri də mövcuddur. Belə ki, ayrı-ayrı elm sahələri üzrə elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili elmin təsnifatına əsaslanır.

Lakin elmlər təsnifatı təcrübi cəhətdən özünü sənədlərin təsnifatında göstərir. Kitab nəşrində tematik planların tərtibi, kitab

ticarətində kitabların çeşidinin müəyyənləşdirilməsi, mətbuat statistikasına və digər məsələlərdə elmlər təsnifatından geniş istifadə edilir.

Elmlər təsnifatının kitabxana-bibliografiya işində rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Məsələn, müxtəlif tipli bibliografik göstəricilərin tərtibi, sistemli kataloqun quruluşunun işlənməsi, kitabların rəflərdə sistemli düzülüşü və s.

Elmlər təsnifatı ilə kitabxana təsnifatının sıx əlaqəsi var. Kitabxana təsnifatına dair elmi əsərlərdə təsnifatın nəzəri və təcrübi problemləri vahid əlaqədə verilir.

Kitabxana təsnifatının elmlər təsnifatından asılılığı və onların qarşılıqlı əlaqəsi daha çox diqqəti cəlb edir. Kitabxana təsnifatının elmlər təsnifatından asılılığı, hər şeydən əvvəl, onunla müəyyən edilir ki, təsnif edilən müəyyən bir kitab müxtəlif elm və bilik sahəsinə insanların ictimai-təcrübi fəaliyyətinin müəyyən cəhətinə aiddir. Bu asılılıq kitabla bilik, elmlə elmi ədəbiyyat arasındakı üzvi əlaqədən yaranır. Bu əlaqələri nəzərə almadan elmi cəhətdən kamil olan kitabxana təsnifatı yaratmaq çətindir. Elmin və kitabın təsnifatı arasındakı əlaqələr hər iki tədqiqat istiqamətinin tarixən formalaşdığı dövrdən başlayır. Bu istiqamətlər müxtəlif baxımdan tədqiq edilmişdir. Əvvəlcə, tədqiqat işlərində əsaslandırılmışdır ki, kitabxana təsnifatı maksimal səviyyədə elmlər təsnifatına uyğunlaşdırılmalıdır, onu əsas özlü kimi qəbul etməlidir. Bu konsepsiya məşhur kitabxanaşünaslar Ç.Ketter, E.Riçardson, H.Bliss və elmi məlumat sahəsində görkəmli mütəxəssis Ç.Faradeyin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Digər elmi konsepsiya onluq təsnifatın yaradıcısı, amerikalı kitabxanaşünas M.Düa tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə kitabxana təsnifatı nə qədər sünidirsə, o qədər də elmlər təsnifatından ayrılır və o qədər də uzun ömürə malik ola bilər. Bu konsepsiya elmlər təsnifatı ilə kitabxana təsnifatı arasında möhkəm, keçilməz sədlər yaradır.

Göstərilən hər iki müddəanın nöqsanlı cəhətləri var. Birinci konsepsiyadan belə bir nəticə çıxır ki, kitabxana təsnifatı mexaniki olaraq elmlər təsnifatını götürməli və kitabların təsnifləşdirilməsində ondan hazır resept kimi istifadə etməlidir. Bu isə kitabxana

bibliografiya təcrübəsində sonralar özünü doğrultmamışdır. İkinci konsepsiya isə kitabla elm arasında kəskin ziddiyyət yaradır və kitabxana işinin məzmun cəhətdən real-elmi inkişaf obyektindən məhrum edir.

Əlbəttə, kitabxana təsnifatı elmlər təsnifatına əsaslanarsa da, onun özünəməxsus cəhətləri də var. Kitabxana təsnifatının əsas bölmələrinin ardıcılığı, elmlər arasındakı əlaqələr təbii ki, elmlər təsnifatına əsaslanır. Yalnız bütün elmi-təcrübi fəaliyyətin tam və əlaqəli mənzərəsi kitabların elmi təsnifatı üçün əsas yarada bilər.

Kitabxana təsnifatının elmlər təsnifatından asılılığı kitabla elmi biliyin, elmi ədəbiyyatla elmin obyektiv əlaqəsinə əsaslanır. Onlar arasındakı fərq isə ondan ibarətdir ki, burada təsnif edilən obyektlər müxtəlifdir. Elm mücərrəd xarakterli, kitab isə dəqiq maddi xüsusiyyətə malik olan obyektədir. Lakin kitabı təsnifləşdirmək üçün yalnız kitabxana təsnifatını bilmək azdır. Kitabların məzmununu düzgün başa düşmək, onları müəyyən elm-texnika sahəsinə aid etmək elmlər təsnifatının xüsusiyyətlərini və quruluşunu bilməyi tələb edir. Elmin vahid əlaqəli sistemini bilmək isə öz növbəsində elmlər təsnifatının tarixi inkişafını və prinsiplərini öyrənmək tələbini qoyur.

Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində biliklər sistemi də dəyişmişdir. Bu dəyişmə müəyyən dövrün elmi inkişaf səviyyəsini və təsnifatı yaradanların fəlsəfi dünya görüşünü əks etdirmişdir. Tarixi inkişafda müəyyən elm sahəsinin digər elmlərlə əlaqəsi və yeri müxtəlif tərzdə başa düşülmüşdür.

Müxtəlif dövrlərdə psixologiyanın elmlər təsnifatında yeri müxtəlif tərzdə izah olunmuşdur. Uzun müddət psixologiya ruh haqqında elm kimi başa düşülmüş və onu etika, estetika elmləri ilə birlikdə fəlsəfi elmlər sistemində daxil etmişlər. XIX əsrin ortalarından başlayaraq psixologiyaya ali sinir fəaliyyəti haqqında elm kimi baxmış və onu təbiətşünaslıq elmləri sistemində daxil etmişlər. XIX əsrin sonlarından etibarən psixi və bioloji qanunların bir-birinə uyğun olması aşkar edilmiş və psixologiyanın tətbiqi aspektlərini nəzərə alaraq onu pedaqoji elmlər sistemində daxil etmişlər.

XX əsrin əvvəllərindən isə psixologiya, refleksologiya ilə əlaqələndirilməyə başlamış, müstəqil elm sahəsi kimi öyrənilərək ictimai elmlər sisteminə aid edilmişdir. Onun bir hissəsi fəlsəfə, digər istiqaməti pedaqogika, sosiologiya və tətbiqi cəhətləri ilə əlaqədar elmlərlə bağlıdır.

Vaxtilə texniki elmləri incəsənətin bir bölməsi kimi təsnif edilmiş, sonralar texnika ilə iqtisadiyyat birləşdirilmişdir və s.

Belə tarixi proses kitabxanaşünaslıq elminə də xasdır. Uzaq keçmişdə kitabxanalarda əlyazmaları və köhnə çap kitabları üstünlük təşkil etmişdir. Müəyyən dilləri və tekstologiyamı bilmədən həmin əsərlərlə işləmək və onları oxumaq mümkün olmamışdır. Ona görə də müəyyən dövrdə kitabxanaşünaslığı filologiya elmləri sistemində, sonralar kitabxanaların tarixi planda öyrənilməsi üstünlük təşkil etdiyindən onu tarix elmlərinə, daha sonralar (XIX əsrin ortalarından) kitabxanalarda müxtəlif çap əsərlərinin xüsusi çəkisi artdığından və onlarla iş görüldüyündən kitabxanaşünaslıq elminə aid etmişlər. Kitabxanaşünaslıq müasir təsnifat baxımından mədəniyyət haqqında elmlər sistemində daxildir və onu pedaqoji elmlərlə, informatika və elmsünaslıq ilə əlaqələndirirlər. Müasir elmlər təsnifatına görə kitabxanaşünaslıq, tarix, pedaqogika və texnika elmləri sistemində aiddir.

Metodoloji nöqteyi-nəzərdən elmlər və kitabxana təsnifatının inkişafı paralel şəkildə, əlaqəli formada aparılmalıdır. Burada mədəni və ideoloji amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Lakin tədris məqsədilə əvvəlcə elmlər təsnifatı, sonra isə kitabxana təsnifatı nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi ölkələri kitabxanalarında olduğu kimi, antik kitabxanalarda da kitablar məzmunlarına görə, dillər üzrə oxucu qrupuna görə, tipinə və müəllifinə görə qruplaşdırılırdı.

Antik təsnifatı ona görə diqqəti cəlb edir ki, bu təsnifatın Avropa da elmlər təsnifatına və müasir kitabxana təsnifatına müəyyən təsiri olmuşdur.

Antik fəlsəfə təsnifatından danışarkən *Demokrit*, *Platon*, *Aristotel* və *Epikürün* təsnifatını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Demokrit (b.e.ə. 460-370) tarixdə ilk dəfə elmlərin materialist bölgü sistemini vermişdir. O, bütün bilikləri öyrənilmə predmetinə görə dörd sahəyə bölür: Kosmos – İnsan – Təfəkkür – Metodologiya.

Demokritin materialist sistemindən fərqli olaraq, Platon (b.e.ə. 427-347) fəlsəfi fikirləri üç yerə bölürdü: dialektika; fizika; etika. Platon təsnifatında dialektika ideya və ruh kimi birinci, təcrübə isə fizika adı altında ikinci yerdə verilmişdir.

Qədim yunan fəlsəfəsində elmin üç qrupa bölünməsi geniş yayılmışdır. Bu, Epikürün (b.e.ə. 342-270) təsnifatında da nəzərə çarpır. Epikür də fəlsəfəni üç qrupa bölürdü:

Fizika (təbiət haqqında biliklər;

Məntiq (təbiət və insanları dərk etmə yolu ilə əldə etdiyimiz biliklər);

Etika (insan xoşbəxtliyi haqqında elmlər).

Epikürün təsnifatı Platonun təsnifatından daxili məzmununa görə fərqlənir. Belə ki, Epikür də Demokrit kimi maddi varlığı öz təsnifatında birinci yerdə vermişdir.

Antik təsnifat və fəlsəfədə *Aristotelin* (b.e.ə. 384-322), adı yüksək zirvədə durur. Aristotel də müəllimi Platon kimi idealist olmuşdur. Lakin o, Platona nisbətən materializmə daha yaxın idi. Aristotel göstərirdi ki, fəlsəfənin əsas məqsədi real varlığın dərk edilməsi məsələsidir.

M.Düinin təklifi ilə təsnifat təcrübədə tətbiq edildikdən üç il sonra yenidən nəşr olunur. Ümumiyyətlə, onun bu təsnifatı 12 dəfə çap olunmuş, ölümündən sonra – 1932-ci ildə 13-cü, 1942-ci ildə isə 14-cü nəşri çapdan buraxılmışdır. Tam 18-ci nəşri isə 1971-ci ildə çap edilmişdir.

M.Düi «Onluq təsnifatı» hazırlamaq üçün kitabxana işinə dair yüzlərcə əsər oxumuş, 500-ə yaxın kitabxanada araşdırma aparmışdır. «Onluq təsnifat»a görə bütün bilik sahələri 10 əsas şöbəyə, hər şöbə öz növbəsində 10 yarım şöbəyə, hər yarım şöbə isə 10 bölməyə ayrılmışdır. Təsnifat cədvəlinin «Onluq təsnifat» adlanması nın səbəbi də məhz bununla izah edilmişdir.

M.Düinin «Onluq təsnifat»ının əsasını XIII əsr ingilis filosofu Frensis Bekonun təsnifatını tərsinə çevirərək öz təsnifatını yaratmışdır: məsələn, Düinin təsnifatında olan fəlsəfə, din, ictimai elmlər, dilçilik, təbiət elmləri Bekonun elmlər təsnifatının III qrupuna (fəlsəfəyə), incəsənət, ədəbiyyat şöbələri II qrupuna (poeziyaya), tarix, coğrafiya I qrupuna (tarixə) uyğun gəlir. Lakin buna baxmayaraq, 10-luq təsnifatın yaranması kitabxana işi sahəsində əhəmiyyətli hadisə idi.

M.Düinin onluq təsnifatı üç hissədən ibarətdir. Əsas anlayışlar cədvəli (şöbələr), köməkçi cədvəllər (formal bölgülər), əlifba-predmet göstəricisi.

Bu təsnifatın əsas xüsusiyyəti ondadır ki, o müxtəlif şöbələrdə eyni cür yarımşöbələrdən istifadə etməyə çalışmışdır. Bu ondan irəli gəlir ki, professor kitabxana təsnifatının elmi əsasına ikinci dərəcəli əhəmiyyət verir, təcrübi məsələlər isə daha çox işıqlandırır.

Onluq təsnifatda standart formal bölgülərdən ardıcıl istifadə edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

01 Nəzəriyyə	05 Dövri işarələr
02 rəhbər vəsaitlər	06 Cəmiyyət
03 Lüğətlər	07 Təlim, təslim
04 Oçerklər	08 qarışıq əsərlər
Elmi tarix	

Bu bölmələr elmlərin və bilik sahələrinin ümumi yarımşöbələrində tətbiq edilir və çap əsərlərinin dəqiq bölgüsü aparılır. Məsələn, 5-ci şöbədə 531 mexanika yarımşöbəsidir. Ona 01 (nəzəriyyə) əlavə etməklə «531. 01 mexanika nəzəriyyəsi» yaradılır. Yaxud, 920 tərcümeyi-hallar yarımşöbəsində 920-yə I əlavə etdikdə 920. I filosofların tərcümeyi-halları alınır. Uyğun olaraq 920.4 filoloqların, 920.5 təbiətşünasların tərcümeyi-halları deməkdir. Burada hər hansı bir şöbəyə başqa yarımşöbənin indeksi əlavə edilmişdir.

M.Düinin təsnifatına əlavə olunmuş əlavə-predmet göstəricisi vardı və o, 4000 predmeti əhatə edirdi.

M.Düi ədəbiyyatın sistemləşdirilməsində onun elmlər təsnifatı ilə əlaqəsini inkaredirdi. Bununla yanaşı, o, hərfi indekslərin tətbiqinin əleyhinə çıxırdı. Lakin indekslərin dəyişdirilməsində ondan müvəqqəti istifadə etməyin tərəfdarı idi. Ümumiyyətlə, onun təsnifatının nöqsanlı cəhətləri aşağıdakılardır:

Birincisi, elmlər arasında məntiqi ardıcılıq yoxdur, qohum elmlər aralı düşmüşdür.

İkincisi, 10 şöbə daxilindən kənara çıxmaq qeyri-mümkündür ki, bu da elm sahələri üçün azlıq təşkil edir.

Üçüncüsü, 10-luq təsnifatda bəzi şöbələrin sıxlığı nəzərə cəpərir. Belə ki, texnika, kənd təsərrüfatı, tibb kimi elm sahələri müstəqil şöbə kimi verilməyib, halbuki, çap əsərlərinin demək olar ki, yarısı bu şöbələrin payına düşür.

KİTABXANA FONDUNUN KOMPLEKTLƏŞDİRİLMƏSİ

Komplektləşdirmə termini XX əsrin əvvəllərindən kitabxana təcrübəsinə geniş daxil olmuşdur.

Komplektləşdirmə (komplektləşdirmə - latın sözü olub, dolğun deməkdir. Kitabxana vəzifələrinə və oxucu marağına uyğun gələn sənədlərlə kitabxana fondunun yaradılmasına və müntəzəm yeniləşdirilməsinə deyilir.

Kitabxana fondunun formalaşmasının tərkib hissəsi kimi komplektləşdirmənin əhəmiyyəti təkcə formalaşma proseslərini praktiki müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, ümumiyyətlə, bütün kitabxana fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Kitabxana işinin əsasnaməsinə görə kitabxana tabeliyindən asılı olmayaraq ilk növbədə kitabxanaçının vəzifəsi öz fondlarının profilinə uyğun sənədlərin əldə edilməsi hüququna malikdir.

Komplektləşdirmə hər şeydən əvvəl iqtisadi, mədəni, habelə oxucu profilinə xidmət edən kartotekalara istinad edir, həmin kartotekalarda kitabxananın xidmət etdiyi tipindən asılı olmayaraq mü-

əssisələr (idarələr) sənaye, elm, mədəniyyət sahələri haqqında məlumatlar əks olunur. Kartotekalarla sadəcə olaraq idarə və müəssisələrin adları deyil, habelə onların xüsusiyyətləri göstərilir. Məsələn, orta məktəbi xarakterizə etmək üçün müxtəlif sinif şagirdlərinin miqdarını, fakültativ mövzuları, ixtisas yönümü, məktəb kitabxana fondunun həcmi, məktəbdənkənar idarələrin mövcudluğunu bildirmək (məsələn, uşaq kitabxanaları, mədəniyyət saraylarını) vacibdir. Kartotekalar hər il korrektə edilir.

Kitabxanaçı-komplektləşdirici kartotekaların köməkliyi ilə, habelə qrup şəkilli fondların riyazi və quruluş modellərinin köməkliyi ilə bibliografik vəsaitlər və ya əyani sürətdə istifadədə olan və nəşri planlaşdırılan sənədlərin çeşidləri ilə tanış olur. Sonra fondun təchizi nəzərdə tutulan mənbələr müəyyənləşdirilir, onlarla hüquqi müqavilə əlaqələri bağlanılır, lazımi sənədləri seçir, sifariş verir və əldə edir. O, xarici aləmdə baş verən dəyişikliklərin təsiri altında ilkin seçmənin mövzusunu dəqiqləşdirir. Fondu çatışmayan sənədlərlə tamamlayır və fondun profilinə artıq uyğun gəlməyən nəşrlərdən təmizləyir.

Komplektləşdirmənin üç növü vardır: cari, yəni kitabxana fondunun yeni çıxan habelə əvvəlki ildə nəşr edilmiş sənədlərlə tamamlanması.

Rekomplektləşdirmə, yəni fondun köhnəlmiş, sıradan çıxmış, qeyri-profilli, artıq nüsxələrdən təmizlənməsi.

Bu adlar şərtidir, qəti deyildir: bunların hər biri özündə «komplektləşdirmə» anlayışının iki tərəfli cəhətlərini əks etdirir ki, tam mənada deyil, onu yalnız birtərəfli əhatə edir, ya daxil olan sənədləri (tam olmayaraq), ya da xaric edilən nəşrləri əks etdirir. Sonra ciddi deyilsə, məsələn, retrospektiv komplektləşdirmə ifadəsi əvəzinə «fondun retrospektiv, yəni keçmiş illərdə çıxmış sənədlərlə tamamlanması» ifadəsini tətbiq etmək mümkün olduğundan burada retrospektivliyin fonda yaxınlığını müəyyənləşdirmək lazımdır. Praktikada bunu nəzərə almırlar, belə ki, məqsəd etibarilə hər iki təsnifləşdirmənin tətbiqi eyni səviyyədə mümkündür. Lakin bu-

rada iş mərhələlərini bu – mürəkkəb prosesin əməliyyatlarını bir-birindən dəqiq şəkildə fərqləndirmək kifayətdir.

Komplektləşdirmənin ən mühüm növünü cari komplektləşdirmə təşkil edir, cari komplektləşdirmə əsasında kitabxanalar bütün yeni sənədlərin, daha doğrusu, aktual nəşrlərin əldə edilməsinə nail olurlar.

Retrospektiv komplektləşdirmə fondda baş verən boşluqları aradan qaldırır. Bunlar cari komplektləşdirmədə buraxılan nöqsanlar əsasında baş verir, həm də fondun profilinin dəyişməsi ilə əlaqədar olur. Boşluqlar fondun tərkibcə öyrənilməsi və istifadə edilməsi yolu ilə müəyyənləşdirilir və dezidarət, yəni arzu olunan (latın sözdür) kartotekalarda əks etdirilir. Boşluqların meydana çıxarılması və əvəz edilməsi, xüsusən böyük elmi kitabxanalar üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Yeni açılan kitabxana fondlarının yaradılmasına (ya da fəaliyyət göstərən yeni yarım fondların yaradılması) ilkin komplektləşdirmə deyilir. Belə ki, komplektləşdirmənin bu növü xüsusi metodika ya malik olmadığına görə cari və retrospektiv komplektləşdirmə metodikasına əsaslanır və müstəqil tətbiq edilmir. Hərçənd bir sıra spesifik cəhətlərə malikdir, o vaxt etibarilə məhdudlaşır və kitabxanının açılması ərəfəsində fondun kifayət qədər olması ilə əlaqədar olaraq bitmiş hesab olunur.

Rekomplektləşdirmə istifadə edilməyən və az istifadə olunan sənədlər nəzərə alınır. Burada sənədlərin nəşr ili, tipi, növü və s. müəyyənləşdirici rol oynamır.

Faktik olaraq komplektləşdirmənin bütün növləri cari iş prosesində eyni zamanda həyata keçirilir. Bu dövrdə fond fasiləsiz yeniləşdirilir, yeni vəzifələrə və oxucu marağına uyğun olaraq müntəzəm qaydaya düşür, fəaliyyət göstərir, inkişaf edir. Fondun tamamlanması baxımından komplektləşdirmənin texnologiyasını nəzərdən keçirək. Komplektləşdirmə texnologiyası dörd mərhələdən ibarətdir.

CARİ KOMPLEKTLƏŞDİRMƏYƏ BIBLIOQRAFİK VƏSAİTLƏRİN KÖMƏYİ

Birinci mərhələdə hansı sənədlərin istifadə olunmasını, hansı sənədləri nəşrə planlaşdırılmasını bildirən biblioqrafik vəsaitlərdir. Bu vəsaitlər sənədlər axınıni araşdırmağa, ən zəruri əsərləri fərqləndirməyə imkan verir. Komplektləşdirmə prosesində biblioqrafiyanın rolu o qədər yüksək olmuşdur ki, hətta 1950-ci illərə qədər komplektləşdirməyə biblioqrafiya işinin tərkib hissəsi kimi baxılmışdır. Komplektləşdirmə və biblioqrafiya həqiqətən ümumi və olduqca mühüm əsas – sənədlərin seçilməsinə istinad edir. Biblioqrafik vəsaitlər başlıca olaraq komplektləşdiricinin işi aparıtını təşkil edir.

Cari komplektləşdirmədə bütün növlü və tipli kitabxanalar perspektiv və cari biblioqrafik vəsaitlərdən istifadə olunur. Buraya qarşıdakı il üçün nəşriyyatların annotasiyalı mövzu planlarının buraxılışları həftədə 2-3 dəfə çap edilən «Kitab ticarəti bülleteni»nin perspektiv bölmələri daxildir. Bülleten nəşriyyatların tematik planlarında başverən bütün dəyişiklikləri izləməyə imkan verir. «Kitab icmal» bülleteni isə yeni nəşrlərin signal nüsxələri haqqında müntəzəm məlumat verir. Onlar ticarət şəbəkələrinə daxil olana qədər komplektləşdirici əvvəlcədən nəşr olunacaq sənədlərin sifarişini təşkil edir. Bir sıra xüsusi cürnallar, sahəvi və tematik biblioqrafik bülletenlər öz profilinə görə sənədlər haqqında informasiya verir.

Bu nəşrlər əsasında ədəbiyyata başlıca olaraq kitabxana kollektorlarına ilkin sifarişlər verilir. Belə sifariş nəticəsində kitabxanaçı ən zəruri nəşrlərin vaxtlı vaxtında əldə edilməsi imkanına malik olur ki, bu da komplektləşdirmədə təsadüfi halları, qarmaqarışıqlığı aradan qaldırır və onu planlı prosesə çevirir.

Komplektləşdirmənin digər növlərində də biblioqrafik vəsaitlərə müraciət edilir. Sifariş edilən ədəbiyyatın alınmasına nəzarət etmək məqsədilə təxmini və cari sifarişlər kartotekası tərtib olunur, həmin kartoteka ədəbiyyatın sifariş üzrə texnoloji işi və kitabın beynəlxalq standart nömrəsindən istifadə etmə kartotekasının tərtibini əsaslandırır. (2-3 dəfə, o özlüyündə bütün biblioqrafik qeydləri əvəz

edir, avtomatlaşdırma əməliyyatlarının miqdar hesablamalarının və s. həyata keçirilməsi üçün xeyli faydalıdır.

İkinci mərhələ: İlkin seçmə. Sənədlər axınıni xarakterizə etmək imkanı yaradan mənbələri müəyyənləşdirdikdən sonra onların seçilməsinə başlanılır. Bu seçmə beş pillədən ibarətdir.

Birinci pillə: Biblioqrafik vəsaitlər əsasında sənədlərin seçilməsində ilk növbədə onların fondun formal əlamətlərinə uyğunluğu müəyyənləşdirilir: onların əlaqəsi asanlıqla təmin edilir, daha səmərəli həyata keçirilir. Daha doğrusu böyük əmək və vaxt sərf etmədən külli miqdarda qeyri-profilli sənədləri kənar edilir. Sonra gələn hər bir əlamət getdikcə sənədlərin az kənar edilməsinə səbəb olur, lakin sənədlərin qiymətləndirilməsi üçün çox vaxt tələb edir.

Sonra ən çətin və məsuliyyətli olan ikinci pillə başlayır ki, bu da öz mənasında sənədlərin komplektləşdirmə profilinə uyğunluğu ilə bağlıdır. Bu mərhələdə komplektləşdiricidən daha yüksək ixtisas hazırlığı, geniş siyasi, elmi, mədəni bacarıq, məntiqi təhlil vərdisləri tələb olunur.

Geniş hazırlığa malik olan komplektləşdirici təkcə müəllifin familiyasına görə çox şeyi, daha doğrusu onun məşhur olma dərəcəsini, fəaliyyət istiqamətini, şöhrətini müəyyənləşdirə bilər.

Sərlövha – nəşr məlumatının ən mühüm orijinal hissəsini təşkil edir. Dəqiq sərlövha, xüsusən elmi, kütləvi, tədris, məlumat ədəbiyyatı və s. (bədi ədəbiyyatdan başqa) sənədlər informativ cəhətdən əsərin tam məzmununu əhatə edir. Lakin təkcə sərlövhasına görə sənədin məzmunu haqqında fikir söyləmək sadəcə səhvə yol vermək olardı. Belə ki, «rəngsüənəslig»in poliqrifiya texnologiyasına, «əməliyyatların tədqiqi», «oyunlar nəzəriyyəsi»nin, ali riyaziyyatın bölmələrinə aid olduğundan onu tibbə, oyunlara daxil etmək səhv olardı. Nəşrin məzmunu haqqında düzgün məlumat əldə etmək üçün bilavasitə onları biblioqrafik yolla öyrənmək lazımdır.

Sərlövhayə dair məlumatlar əsərin məzmununu, nəşrin növünü müəyyənləşdirir. Sərlövhayə dair məlumatlar bədi ədəbiyyatda çox hallarda janrı bildirir. Sərlövhayə dair məlumatlar əsasında mü-

əyyələşdirmək olar ki, sənəd hansı dildən və Kim tərəfinədən tərcümə olunmuşdur.

Tiraj, qiymət haqqında məlumatlar və həmçinin mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəşriyyatın adı, habelə, sərlovhə üstü məlumatlar bir qayda olaraq nəşrin tipini, profilini, onun məqsəd və oxucu istiqamətini, poliqrafiya ya tərtibatını, nəşriyyatın seriyasını və digər xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Nəşr ilk əsərin yaranma vaxtını, deməli onun aktuallığını müəyyənləşdirir. Sənədin neçənci dəfə nəşr olunması onun mühümlüyünü xarakterizə edir. Burada nəşrin tamamlanması, yenidən işlənməsi, elmi redaktoru, müəllifin giriş və ya yekun məqaləsi haqqında məlumatlar verilir. Annotasiya və ya referat sənədin məzmununu, fərdi xüsusiyyətlərini, onun tənqidçi tərəfindən qiymətləndirilməsini və s. cəhətləri işıqlandırır.

Bunlarla yanaşı komplektləşdirici ədəbiyyatın seçilməsində bir sıra mövcud üsullardan istifadə edir. Sənədlərlə tanış olarkən onların kitabxana fondu üçün nə qədər aktual (latın sözü olub, *actqalis* – faydalı deməkdir) olmasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Aktualıq müvəqqəti anlayış olub, sənədlərin müəyyən vaxt daxilində günün tələblərinə cavab verməsinə və lazım olmasına deyilir. Müxtəlif tipli kitabxanalar şəraitində bu vaxt bir neçə ay müddətindən (məsələn, bu və ya digər orqanlara dair seçki əsasnaməsi) sonluğa qədər davam edə bilər. Əgər bu dövr ərzində fonda sənədin fəal istifadəsi öz əhəmiyyətini itirirsə, (məsələn, elmi-texniki kitabxanalarda son 10-15 ildə nəşr edilən sənədlərin azalma aktuallığı daha çoxdur) onda onlar depozitar fondlarda müntəzəm olaraq saxlanılır. Aktualıq dərəcəsi bir başa sənədlərin alınmasına və işlənməsinə, habelə nüsxələrin alınmasına təsir göstərir: sənəd aktualdırsa, bir o qədər sənədləri tezliklə oxuculara çatdırmaq lazımdır.

Nəşrin yeniliyi – çoxpilləli anlayış olub, əvvəllərdə mövcud olmayan və yeni meydana gələn informasiyanı əks etdirilməsinə deyilir. «Yenilik» anlayışı elə sənədləri nəzərə alır ki, əvvəllər kitabxana fondunda olmasa da, lakin müəyyən mənada bəzi əsərlərdə informasiyalar ayrılıqda öz əksini tapa bilər. Yenilik-aktualın sino-

nimi ola bilməz, belə ki, bütün yeni informasiyalar aktual olmadığı kimi, bütün aktual informasiyanı da yenilik hesab etmək mümkün deyildir. Kitabxana fondunda eyni zamanda aktuallığı və yeniliyi xarakterizə edən sənədlər əks etdirilməlidir.

Bundan əlavə onlar fondun profilinə uyğun gəlməklə yanaşı həmçinin, siyasi, elmi, bədii cəhətdən əsas tələblərə cavab verməli və ya konkret kitabxana oxucuları üçün fondla əks etdirilən bilik sahələrinə görə əhəmiyyətli olmalıdır.

Sənədlərin komplektləşdirilməsinə verilən tələblərdən biri kimi mötəbərlik, o cümlədən bədii ədəbiyyat daxil olmaqla, əsərlərin məzmununa əsaslanır. Bu şərt ola bilər ki, yalnız nadir hallarda nəzərə alınmasın. Bu da bəzən oxucuların sənədləri düzgün olmayan informasiyalar əsasında tələb etməsi ilə bağlıdır.

Yerli əsərlə yanaşı xarici orijinal əsərlərin seçilməsində bundan başqa, daha bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə alınır: valyuta xərclərinin məhdudluğu, dil fərqləri, sənədlərin elmi, bədii əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əlavə çətinliklər və s. içərisindən daha sanballı, yüksək aktuallığa böyük faktik materiallara əsaslanan, yüksək elmi, bədii poliqrafiya keyfiyyətinə malik olan məşhur müəlliflər, idarələr, nəşriyyatlar tərəfindən buraxılan, etibarlı mütəxəssislər tərəfindən yüksək tənqidi qiymət alan, yüksək indeksləşmə dərəcəsinə (məlumat kitablarında, göstəricilərdə sənədlər haqqında məlumatlar) layiq görülən sənədlər seçilir.

Adı çəkilən əlamətlər sənədlərə müxtəlif dərəcədə aid ola bilər. Şəraitlə əlaqədar, ola bilər ki, kitabxanaçı sənədlərin keyfiyyət ölçülərinin qiymətləndirilməsi haqqında tam nəticə çıxarda bilməsin, onda həmin əlamətlərə istinad edir. Əldə ediləcək əsərlər haqqında qəbul edilən qərarlar şübhə doğursa, onda onlar lazımlı sənədlərin dekomplektləşdirilməsindən sonra (əgər pul vəsaiti qalmışsa) alınır.

Məzmun etibarilə sənədlərin seçilməsi oxucularla daha konkret olaraq bilik sahələri üzrə çalışan mütəxəssislərlə əlaqədar həyata keçirilir. Onlar kitabxanaçılardan fərqli olaraq peşəkar biliklərinə əsaslanaraq sənədlərin seçilməsini həyata keçirir.

Kitabxanaçının qarşısında başqa məqsəd qoyulur. O, praktik olaraq öz şəxsi səyindən tam uzaqlaşa bilməz. Lakin bu sözlər nə qədər az olarsa, ədəbiyyatın seçilmə peşəkarlığı bir o qədər yüksək-də durar. Obyektivizmi yüksəltmək üçün komplektləşdirmə şurasına digər kitabxanaçılar (komplektləşdiricidən başqa fəal oxucular cəlb olunur. Hərçənd insanlarda səhv buraxmaq təbiidir. Xüsusən bu o vaxt baş verir ki, qeyri-ciddi metodlardan, məsələn intuisiyadan daha çox istifadə edilmiş olsun. Belə hallarda ehtimala görə baş verən nöqsanlar qanuni olaraq ədəbiyyat seçilməsini aşağı salır. Buna sübut olaraq kitabxanaçı ilə ekspertlər arasında az da olsa fikir ayrılığını (20 faizə qədər) göstərmək olar. Ekspertlərin tövsiyə etdikləri sənədlərin bir hissəsinin sorğuya uyğun gəlməsinə baxmayaraq, kitabxanaçı daha az maraq doğuran sənədlərin yarısını artıq əldə etmiş olur və s. lakin komplektləşdiricilər sənədlərin bir hissəsini almaq istəyirsə, onda sənədlərin əldə edilməsində ekspertlərə ehtiyac yoxdur. Bunun üçün düzgün qərara gəlmək üçün kitabxanaçıların və ekspertlərin ümumi rəylərindən istifadə olunmalıdır.

Sənədlərin kitabxana profilinə tam münasib olduğunu dərk etdikdən sonra seçmənin daxili və xarici sistemə uyğunluğunu müəyyənləşdirən üçüncü pilləsi başlanır. Komplektləşdirici müəyyənləşdirməlidir ki, hər bir konkret sənəd fondun hansı yarım bölməsində olmalıdır və ya həmin sənəd kitabxanada keçmişdən mövcuddurmu, əgər mövcuddursa, kifayət qədər nüsxəyə malikdirmi? Əgər nüsxə kifayət deyilsə, onda quruluş modelinə görə əlaqələndirilmiş kitabxana sistemi fondunda hər bir sənədin miqdarca əks etdirilməsi səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

Seçmənin dördüncü pilləsi isə kitabxanaların maliyyə imkanları əsasında yaranır. Həqiqi tələbatdan artıq sənədlərin əldə edilməsinə sərf edilən xərclər dövlətə sərfəli olmadığı kimi kitabxanalar üçün də faydalı deyildir, belə ki, onların bütün sənədləri əldə etmək imkanı yoxdur. Maliyyə çatışmazlığı özlüyündə fondun tamamlanmamasına gətirib çıxarır və bu da xidmət işinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Fondun fəal hissəsi kimi əldə edilən yeni sənədlərin ümumi miqdar hesablamaları bilavasitə sənədlərin təmin edilməsi ilə bağlı olan yeni nəşrlərin oxunmasına əsaslanır. (bax bölmə 10, paraq. 3).

Öz daxilində depozito funksiyalı ölçülərə malik olan kitabxanaları fondun profilinə uyğun cari nəşrlərin əldə edilməsi, tamlığı, dərəcəsi etibarilə böyük imkanlara malikdir.

Oxucular tərəfindən ümumi və ya yüksək marağa səbəb olan sənədlər nüsxə, etibarilə daha çox əldə edilir. Xüsusi sorğuların ödənilməsi daha az miqdarda nüsxə tələb edir. Lakin burada sənədlərin böyük müxtəlifliyi nəzərə alınmalıdır.

Dövlət kitabxanalara ildə xüsusi pul vəsaiti ayırır ki, onu sənədlərin alınmasından başqa digər sahələrə xərclmək olmasın. Bura həmçinin müəssisə, idarələrin vəsaitləri də cəlb olunmalıdır, fondun komplektləşdirilməsi üçün ayrılan pul vəsaiti kitab smetasının 5-ci kitabxanaların alınması maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət kütləvi kitabxanalarının komplektləşdirilməsini yerli pul hesabına maliyyələşdirilir. Belə ki, dövlət kütləvi kənd kitabxanaları komplektləşdirilməsi üçün ayrılmış pul vəsaitinin qalan hissəsi isə kitab yazılan əldə ediləcək sənədlərə və abunə nəşrlərin alınmasına sərf olunur.

İri Milli kitabxanalarımız isə pulsuz, mütləq nüsxələr alırlar. Bundan başqa onlar pul büdcə, vəsaiti hesabına nəşrlər əldə edirlər.

Beşinci pillə – komplektləşdirmə texnologiyasının son yüksək həddi başa çatır ki, burada yuxarıda göstərilən ilk seçmə amillərinin öyrənilməsi nəticəsində qərar qəbul edilir. Burada nəzərdə tutulan sənədlərin alınmasının keçmişdə sifariş olub-olmaması müəyyənləşdirilir. Sənədlərin ilkin seçilmə prosesi bununla başa çatır. Lakin komplektləşdirmə prosesi davam edir.

KİTABXANA KATALOQLARININ ROLU, ƏHƏMİYYƏTİ VƏ NÖVLƏRİ

Oxuculara xidmət işini yaxşılaşdırmaq üçün hər bir kitabxana birinci növbədə öz fondunu oxucular qarşısında hərtərəfli açmalıdır. Daha doğrusu, kitabxana hər bir oxujuya fondunda olan bütün çap əsərləri və başqa məlumat daşıyıcıları haqqında dürüst məlumat vermək imkanına malik olmalıdır. Bu vəzifəni kitabxanalar yalnız mü-təşəkkil kataloqlar yaratmaq yolu ilə həyata keçirə bilərlər.

«Kataloq» yunan sözündən götürülmüş və hərfi mənası siyahı, əşyaların, predmetlərin müəyyən bir əlamətə görə seçilib, sadalanması deməkdir. Lakin müasir dövrdə əşyaların.

Kataloqların rolu və əhəmiyyəti kitabxana işinin bir çox sahəsində özünü göstərir. Oxucu tərəfindən tələb olunan ədəbiyyatın kitabxanada olub və ya olmamasını kitabxana kataloqlar vasitəsilə aşkara çıxara bilər. İri kitabxanalarda və xüsusən kitab fondlarında bu və ya digər çap əsərlərinin fonddakı yeri də məhz kataloqların vasitəsilə müəyyənləşdirilir.

Oxucuların ədəbiyyatın tövsiyə edilməsində, onların mütaliəsinə rəhbərlikdə kitabxanaçılar yaxından kömək edirlər. Kitabxanada kütləvi tədbirlər keçirildikdə, biblioqrafik icmalar və kitab sərgilərinin təşkilində, biblioqrafik vasitələrin tərtibində oxuculara məlumat – biblioqrafiya xidmətində kataloqlar əhəmiyyətli rol oynayırlar. Komplektləşdirilməsi nəzərdə tutulan ədəbiyyatın kitabxanada olub-olmaması, neçə nüsxədə olması və ya əsərin hansı nəşrlərinin olması kataloqlar vasitəsilə dəqiqləşdirilir.

Kataloqların ən əhəmiyyətli cəhətləri ondan ibarətdir ki, oxucular kitabxanaçının köməyi olmadan məhz kataloqlar vasitəsilə müstəqil olaraq kitabxanada mövcud ədəbiyyatı aşkara çıxarır, çap əsərləri haqqında lazımi məlumatlar əldə edirlər.

Müasir şəraitdə, mərkəzləşdirilmiş kitabxanalar sistemləri yaradıldığı bir dövrdə oxuculara xidmət işində kitabxana kataloqlarının rolu və əhəmiyyəti xüsusilə artır. Məlum olduğu kimi mərkəzləşmə şəraitində ədəbiyyatın kataloqlaşdırılması prosesi də mərkəz-

ləşdirilir və bu işlə bilavasitə mərkəzi kitabxana məşğul olur. Filiallar isə bu işdən azad olurlar. Belə şəraitdə dayaq kitabxananın nəzdində mərkəzi kitabxana sisteminə daxil olan bütün filialların fondlarını, daha doğrusu vahid kitab fondunu tamamilə əks etdirir. Bu zaman mərkəzi kataloqların məlumat-axtarış imkanları daha da genişlənir.

Mərkəzi kataloqlar oxuculara məlumat-biblioqrafiya xidməti, fondun komplektləşdirilməsi, yerləşdirilməsi, ədəbiyyat təbliği və s. işlərdə daha səmərəli istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabxana kataloqları biblioqrafik məlumat mənbələri kimi də böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Kataloqların biblioqrafik vəsaitlərdə, biblioqrafik kartotekarla və elmi məlumat orqanlarında yaradılan məlumat-axtarış sistemləri ilə oxşarlığı və eyni zamanda fərqli cəhətləri də vardır.

Kitabxana işində kataloqlar və biblioqrafik vəsaitlər bir-birini tamamlayırlar və eyni zamanda oxşar funksiyaları da yerinə yetirirlər. Məsələn, biblioqrafik xarakterli vəsaitlərdə ədəbiyyatın kitabxanada olması haqqında müvafiq qeydlər aparılma həmin vəsaitlər bir növ kataloq funksiyasını yerinə yetirəcəklər. Kitabxana kataloqlarını biblioqrafik vəsaitlərdən fərqləndirən əsas cəhətlər ondan ibarətdir ki, kataloqlar yalnız bir və ya bir neçə kitabxana fondlarını əhatə edir. Biblioqrafik vəsaitlərin əhatəliyi isə kitabxana fondları ilə məhdudlaşdırmır. Bundan əlavə, kitabxana kataloqları əksər hallarda çap əsərlərinin yalnız bir növünü əhatə edirlər. Məsələn, kitablar, jurnallar və s. Biblioqrafik vəsaitlər isə özlərində bir neçə növdə kitab, jurnal məqalələri, texniki sənədlər və s. çap əsərlərini əhatə edə bilərlər. Daha sonra kataloqlar tərtib edilərkən konkret oxucu qrupu nəzərdə tutulmur. Biblioqrafik vəsaitlərin tərtibində isə konkret oxucu qrupunun nəzərə alınması vacib şərtləndir. Nəhayət, kitabxana kataloqları əksər hallarda öz məzmunun müəyyən bir dövrə məhdudlaşdırmır. Biblioqrafik vəsaitlər isə ədəbiyyatı yalnız hər bir dövr ərzində əhatə edə bilər. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, kataloq və biblioqrafik vəsaitlər özlərinin oxşar və fərqləndirici cəhətləri ilə bir-birini tamamlayırlar.

Kitabxana kataloqlarının məqsəd, vəzifə və məzmunlarına görə bibliografik kartotekaları da fərqləndirən cəhətlər vardır. Çox vaxt kartotekalar kataloqları tərk etməyərək özlərində yalnız jurnal və qəzet materiallarını əks etdirirlər. Bir sıra hallarda kartotekalar ədəbiyyatın ayrı-ayrı növlərini və bir mövzuya dair ədəbiyyatın bütün növlərini əhatə edə bilirlər. Bibliografik vəsaitlər kimi kartotekalar da çox vaxt öz məzmununu konkret bir və ya bir neçə kitabxananın fondu ilə məhdudlaşdırır.

Nəhayət, kitabxana kataloqlarının elmi-texniki məlumat orqanlarında yaradılan məlumat-axtarış sistemləri MAS ilə də eyni və fərqli cəhətləri vardır. Bu eynilik və fərqlilik kitabxana və məlumat orqanlarının funksiyalarındakı fərqlilikdən meydana gəlir. Bu cəhətləri belə sistemləşdirmək olar:

Kitabxana kataloqları

Funksiyaları: məlumat, axtarış, ideya-tərbiyəvi, pedaqogika. Bütün oxucu qruplarına xidmət etmək üçün nəzərdə tutulur. Oxucuların professional, ümumitəhsil, mədəni sorğularını ödəyən nəşrləri əhatə edir.

Məlumat-axtarış sistemləri

Funksiyaları: məlumat, axtarış elmi işçilər və ixtisasçılar üçün nəzərdə tutulur. Elmi işçilərin və mütəxəssislərin professional sorğularını ödəyən materialları əhatə edir.

Kitabxana kataloqları ilə məlumat-axtarış sistemləri arasındakı metodiki və quruluş baxımından da bir sıra fərqli cəhətlər vardır.

Lakin bu fərqlilik prinsipial xarakter daşımır. Kitabxana kataloqları və məlumat-axtarış sistemləri əksər hallarda eyni məqsəd və vəzifə daşıdıqlarına görə bir-birlərini tamamlayırlar.

Kataloqların növləri və formaları

Məlum olduğu kimi müasir kitabxanalarda oxuculara təqdim edilən ədəbiyyat mövzu və xarakteri etibarilə çox rəngarəngdir. Bununla əlaqədar müvafiq ədəbiyyata olan oxucu tələbləri ilə sorğuları da mürəkkəb və çoxsahəlidir. Bir qrup oxujuya əsərin yalnız müəllifi məlumdur, sərlövhəsi haqqında isə məlumatları təxminidir. Başqa bir oxucu yalnız əsərin sərlövhəsini bilir və əsər haqqında

əlavə məlumatı yoxdur. Elə nəşrlər olur ki, onları yalnız redaktorları vasitəsilə tapmaq mümkün olur. Bəzən oxucunun əsər haqqında məlumatı yalnız mövzu ilə məhdudlaşır. Oxucuların bəzilərinə yalnız rus dilində başqalarına Azərbaycan dilində, daha başqalarına isə xarici dillərdə materiallar lazım olur. Bir qrup oxucunun yalnız kitablar, başqa bir oxucunu isə yalnız dövrü mətbuat və ya xüsusi texniki sənədlər maraqlandırır. Elə oxujular da olur ki, onların bu və ya digər çap əsəri haqqındakı məlumatları dolaşmaq və səhv olur. Lakin onlara elə gəlir ki, məlumatlar düzgün və dəqiqdir. Beləliklə, oxucular kitabxanaya hər gün onlarla və bəzən yüzlərlə dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olan sorğularla müraciət edirlər. Belə sorğuların operativ və düzgün ödənilməsi üçün kitabxanalarda kataloqlar sistemi yaradılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra metodiki və texniki səbəblərdən bütün sorğuları ödəyə bilən kataloq yaratmaq mümkün deyildir. Məhz bu səbəbdən də kitabxanalarda oxucuların sorğularının müxtəlifliyindən çıxış edərək bir neçə növdə və formada kataloq yaradılır. Bu kataloqlar bir-birindən əsasən materialların qruplaşdırılması qaydalarına görə fərqlənirlər.

Müasir kitabxana fondları öz tərkibi etibarilə müxtəlif növlü və məzmunlu çap əsərlərini əhatə edir, həmin əsərlərə geniş sorğulu oxucu kütləsi müraciət edir. Bu sorğuların özü isə müxtəlif formalarda özünü göstərir. Bəzi oxucular çap əsərlərini müəllifin familiyasına, bəziləri sərlövhəsinə görə, digərləri isə redaktora, tərtibatçıya, tərcüməçiyə və s. əlamətlərinə görə tələb edir və öz sorğusunu tamamlamaq istəyir. Digər oxucular isə kitabxanada müəyyən bilik sahələrinə və konkret mövzuya həsr edilən ədəbiyyatın mövcudluğu ilə maraqlanırlar. Bəzi oxucular jurnalları, dövlət standartlarını, patentləri əldə etmək məqsədilə kitabxanalara müraciət edirlər. Oxucuların bəziləri dünya ədəbiyyatına, digərləri isə ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatına maraq göstərilir. Bununla yanaşı bütünlükdə xarici ədəbiyyata da maraq çoxalır. Göründüyü kimi oxujular çap əsərlərini müxtəlif mütaliə baxımından tələb edir və sorğularını təmin etməyə səy göstərirlər. Lakin kitabxana praktikası sübut edir ki, bütün oxucuların sorğusunu tam təmin etmək sahəsində təkə bir kat-

aloq növünə əsaslanmaq olmaz. Bu çətinlik kataloqun tərtibi metodikasından, texnoloji qaydalarından irəli gəlir. Oxucu tələbatı yalnız o vaxt hərtərəfli təmin oluna bilər ki, kitabxanalar müxtəlif quruluşlu və məqsədli kataloq və kartotekalar sisteminə malik olsun.

Respublikamızın kitabxanalarında və xarici ölkə kitabxanalarında bir neçə kataloq növlərindən istifadə olunur. Kataloqların tərtibində quruluş xüsusiyyətləri, məqsəd istiqamətləri, fondun əhatəliyi prinsipləri, ədəbiyyatın nəşr tiplərinin əks etdirilməsi tamlığı nəzərə alınır.

Kataloqların tərtibində bibliografik təsvirlərin qruplaşdırılması xeyli rol oynayır. Bibliografik təsvirlərin qruplaşdırma xüsusiyyətlərinə görə kataloqun bir sıra növləri meydana çıxır. Bu da bilavasitə oxucu sorğularının xarakterindən irəli gəlir. Bibliografik təsvirlərin qruplaşdırma xüsusiyyətlərinə görə kataloqları üç növə ayırmaq olar: a) əlifba, b) sistemli, j) predmet.

Əlifba kataloqunda sənədlərin təsviri müəllifin fəmiliasına, idarə və təşkilatların adına və çap əsərlərinin sərlövhəsinə görə əks etdirilir. Əlifba kataloqu oxucunun tələb etdiyi bu və ya digər müəllifin əsərlərinin fondda olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu və ya digər bilik sahəsində lazımı kitabları əldə edə bilsin. Sistemli kataloq ədəbiyyatın məqsədyönlü təbliğinə, mütaliyə rəhbərliyə, müxtəlif mövzu və problemlər üzrə oxucuların hərtərəfli tələbatını ödəməyə mühüm təsir göstərir. Digər tərəfdən sistemli kataloq oxucu marağını genişləndirir, dərinləşdirir və yeni sorğular yaradır.

Predmet kataloqu sistemli kataloq kimi sənədlərin məzmununa əsaslanır. Lakin bibliografik təsvirlər sistemli kataloqdan fərqli olaraq bilik sahələrinə görə deyil, predmetlərin adına görə əlifba sırası ilə düzülməsinə əsaslanır. Predmet kataloqun da konkret predmetə aid olan bütün ədəbiyyat bir yerdə toplanır. Məsələn, «Kömür» sözü altında həmin predmetə dair bütün çap əsərləri əhatə olunur. Bu da ədəbiyyatın predmet kataloqunda axtarılmasını sürətləndirir. Halbuki, sistemli kataloqda bir predmetə aid olan ədəbiyyat müxtəlif şöbələrə düşə bilər. Belə ki, kömür yataqlarına, onun hasil

edilməsinə, istehsal olunmasına dair kitablar geologiyanın mədəniyyətinin, kimya texnologiyasının müvafiq şöbələrində əks olunur.

Kataloqlarda bibliografik təsvirlərin qruplaşdırılmasında nəşrlərin xarakteri və ayrı-ayrı kitabxanalarına spesifik cəhətləri də nəzərə alınır. Kataloqları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: a) nömrəli kataloq, b) coğrafi kataloq, j) xronoloji kataloq, q) lüğət kataloq.

Nömrəli kataloq ardıcıl nömrələnmiş sənədlərin düzülüşünə əsaslanır. Belə kataloqlar daha çox texniki kitabxanalarda standartların, ixtiraların təsvirinə istinad edir.

Coğrafi kataloqda sənədlərin nəşr yerləri nəzərə alınır.

Xronoloji kataloqda sənədlər nəşr tarixinə görə qruplaşdırılır. Belə kataloqları nəşriyyatların nəzdindəki kitabxanalarda təşkil etmək məqsədəuyğundur. Həmin kataloq konkret dövrdə çıxan kitabları dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Lüğət kataloqunda bütün müəllifli və müəllifsiz kitablar, habelə, predmetin adına verilən bibliografik təsvirlər vahid əlifba sırası ilə düzülür.

Lüğət kataloqu əsasında müəyyənləşdirmək olar ki, kitabxanada oxucuya məlum olan hər hansı müəllifin konkret kitabı və ya da onun bütünlükdə hansı əsərləri mövcuddur. Lüğət kataloqu iki kataloqu əvəz edə bilər. Lakin həmin kataloqların quruluşu o qədər mürəkkəb olur ki, onun istifadəsinə çox çətinliklər yaranır.

Kataloqların digər növləri də mövcuddur. Bunlardan birinci kataloqların məqsəd istiqaməti təşkil edir. Kitabxanalarda məqsəd istiqamətinə görə kataloqların iki növü mövcuddur. A) oxucu kataloqu, b) xidmət kataloqu.

Bu kataloq növlərinin yaradılmasında bəzi xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Birincisi, ideoloji mülahizələrə görə az soruşulan nəşrlər, köhnəlmiş, aktuallığını itirmiş kitablar elmi kitabxana fondlarında mühafizə edilir. Bununla belə, çox hallarda həmin materiallarda faktik məlumatlar öz əksini tapır ki, bu da arayışların verilməsində və tədqiqat işlərinin aparılmasında zəruri hesab edilir. Lakin bütün bunların əks etdirilməsi zəruri hesab edilir. Belə ki, onlar oxucuları

tam düzgün istiqamətləndirə bilməz. Oxucu kataloqunda yuxarıda göstərilən köhnəlmiş ədəbiyyatdan başqa, kitabxananın əsas fondu əks etdirilir. Xidmət kataloqunda isə kitabxananın fondu bütünlükdə əhatə olunur. Kitabxana işçiləri xidmət kataloqundan sorğu-məlumat və digər məqsədlə istifadə edirlər.

İkinci, oxucu və xidmət kataloqlarının növlərə ayrılması texniki mülahizələrə əsaslanır. Daha doğrusu, bu kataloqlar o vaxt tərtib edilə bilər ki, kitabxanada oxucu və xidmət kataloqları bir-birindən ayrılmış olsun. Yadda saxlamaq lazımdır ki, kitabxanada oxucu və xidmət kataloqlarının təkcə birinin mövcud olması onların çoxluğunu yaradır və kartoçkaların tezliklə köhnəlməsinə səbəb olur.

Əgər kitabxanada hər iki kataloqun yaradılması mümkün deyilsə, onda vahid kataloq təşkil olunur və bu da iki hissəyə bölünür. Kataloqun çox hissəsi xidmət, az hissəsini isə oxucu kataloqu təşkil edir. Oxucu və xidmət kataloqlarının mövcudluğu heç də o demək deyildir ki, oxucular xidmət kataloqundan istifadə edə bilməzlər. Oxucu mütəxəssislər kitabxana fondundakı ədəbiyyat haqqında daha geniş məlumat əldə etmək məqsədilə xidmət kataloqundan istifadə edə bilərlər.

Oxucu və xidmət kataloqlarında bibliografik təsvirlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıla bilər: əlifba, sistemli, predmet. Çox hallarda oxucu kataloqunda sistemli, xidmət kataloqunda isə əlifba düzlüyü nəzərə alınır.

Sənədlərin nəşr tipinə görə əhatəliliyi kataloqların növ müxtəlifliyinə görə fərqləndirilməsinə təsir göstərir. Məlum olduğu kimi kitabxanalarda sənədlərin nəşr tipinə görə fərqlənməsini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: kitabların, dövrü nəşrlərin, coğrafi xəritələrin, not və texniki sənədlərin xüsusi növlərinin standartlar, patentlər, müəllif şəhadətnaməsi və s. sənədlərinin kataloqu. Bu kataloqlar yuxarıda adları çəkilən qaydalara görə tərtib olunur. Məsələn, kitablar kitabxanalarda ya əlifba, ya da sistemli, ya da predmet üzrə sistemləşdirilə bilər. Xüsusi kitabxanalarda isə bundan əlavə kitabların coğrafi, xronoloji kataloqların tərtibi də nəzərə alınır. Standartların kataloqlaşdırılması predmet və ya nömrəli

kataloq xarakteri daşıya bilər. Kitabxanalar nə qədər iri olarsa, fondu bir o qədər müxtəlif və zəngin ola bilər. Bu da kitabxanalarda ədəbiyyatın müxtəlif nəşr tiplərini əhatə edən kataloqların yaradılmasına səbəb olur. Vahid kataloqların müxtəlif nəşr tiplərini əhatə edən bibliografik təsvirlərin bütünlükdə əks edilməsi nəzəri cəhətdən bir o qədər də çətin deyildir. Lakin təcrübədə belə kataloqların tərtibi demək olar ki, tətbiq olunmur. Bu da bir sıra metodiki və texnoloji çətinliklərdən irəli gəlir. Belə ki, bütün nəşr tiplərinin təsvirini bir yerdə birləşdirmək kataloqu həddindən artıq yükləyə bilər, istifadəsini çətinləşdirə bilər.

Fondun əhatəliliyi kataloqların müəyyən növlərə ayrılmasını irəli sürür. Fondun əhatəliliyindən asılı olaraq kataloqlar ikri növə ayrılır: a) baş kataloqlar, b) fondun ayrı-ayrı hissələrini əhatə edən kataloqlar.

Kitabxananın əsas kataloqlarından birini baş kataloq təşkil edir. Kataloqun adından məlum olur ki, orada kitabxana fondunun bütün tərkib hissələrinin (əsas kitab saxlayıcıda, abonement, qiraət salonu və s.) və sənədlərinin bibliografik təsvirləri əks olunmalıdır.

Bununla belə əvvəllərdə qeyd olunduğu kimi kataloqlar çap əsərlərini müxtəlif nəşr tiplərinə görə ayırır. Buna görə də bir qayda olaraq baş kataloq yalnız kitabları əhatə edir və onların maksimum tamlığını təmin edir.

Ayrı-ayrı nəşr növlərinin kataloqları isə kitabxananın baş kataloquna daxil olmayan kiçiklərin əhatəliliyini tamamlayır.

Baş kataloq həm oxucu, həm də xidmət kataloqu kimi istifadə oluna bilər. Öz quruluşuna görə baş kataloq ya əlifba, ya da sistemli, ya da predmet xarakteri daşıya bilər.

Kitabxanalarda baş kataloq ilə yanaşı ayrı-ayrı fondları və ya fondların hissəsini, məsələn, abonement, qiraət salonu, sənədar fondları əhatə edən kataloqlar da yaradılır. Ali məktəb kitabxanalarının çoxu isə tədris ədəbiyyatını ayrıca əks etdirir.

Bütün nəzərdən keçirilən kataloqlar kitabxana fondunu ya bütünlükdə (baş kataloq), ya da fondun ayrı-ayrı hissələri üzrə əhatə edir. Müasir dövrdə ayrı-ayrı kitabxanaların kataloqları ilə yanaşı

bir sıra kitabxanaların fondunu tam və ya qismən əhatə edən toplu kataloqların geniş tətbiqinə də diqqət yetirilir. Belə toplu kataloqlarda verilən biblioqrafik təsvirlərdə kitabxanaların şərti işarələri qoyulur.

Toplu kataloqların növ müxtəlifliyindən birini mərkəzi kataloqlar təşkil edir. Mərkəzi kataloqlar bir sıra filialları birləşdirən mərkəzi kitabxanada yaradılır. Əgər mərkəzi kitabxana və onun filialları bir-birindən uzaq məsafədə yerləşirsə, onda vahid mərkəzi kataloqların tərtib olunması zərurəti meydana çıxır. Bu kataloqlarda kitabxananın əsas fondu və filialların bütün fondları əks olunur.

Mərkəzi kataloqlar mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemində ali məktəb kitabxanalarında yaradılır.

Kitablara və digər nəşrlərə oxucu tələbatının ödənilməsi təkcə kitabxana fondlarının kataloqlarda əks etdirilməsi ilə, qəbul edilən təsvirin tərtibi metodikası ilə, materialların nə şəkildə qruplaşdırılması ilə deyil, habelə kataloqların tətbiqi formalarından asılıdır. Kataloq formaları oxucularda maraq doğuran kitabların asanlıqla axtarılmasına və tapılmasına, müxtəlif arayışların əldə etmə tezliyi ilə bağlıdır.

Kitabxanalar kataloqların müxtəlif formalarından istifadə edir. Kitabxananın aldığı curnal və qəzetlərə adır plakat şəkilli siyahıların tərtib edilməsi kataloqun sadə forması hesab olunur. Xarici ölkələrin kitabxanalarında və ölkəmizin uşaq kitabxanalarında turniket kataloqlarından istifadə olunur. Turniket kataloqlarda kitabların təsviri ayrıca lövhələrdə yerləşdirilir və fırlanan dirəyə bərkidilir.

Kitabxanalarda panorama (mənzərə) kataloqları da mövcuddur. Bu kataloqlarda kartoçkalar lentlər vasitəsilə əks etdirilir və «sonsuz kəmə» prinsipinə görə dövrə vurur. Kitabxanalarda bloknot (vərəq) kataloqlarına da rast gəlmək olur. Kitabxanalarda qalın kağızlardan ibarət ayrı-ayrı vərəqlərin xüsusi sığaclar vasitəsilə bir yerdə möhkəmləndirilməsinə istinad edilir.

Lakin kataloqların çox yayılmış formalarından birini kitab və kartoçka şəkilli kataloqlar təşkil edir.

Kitab şəkilli kataloq forması uzun müddət bütün dünya kitabxanalarında geniş tətbiq edilmişdir. Əvvəllərdə kitab şəkilli

kataloqlar əldə yazılmış siyahılardan ibarət olmuşdursa, sonralar kitab çapının ixtirası ilə əlaqədar mətbəə üsullu kataloqlar yaranmağa başlamışdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində vaxtı ilə tanınmış kitab şəkilli kataloq formasını kartoçkalar əvəz etməyə başladı.

Müasir dövrdə kitabxanalarda kartoçkalar daha geniş yayılmışdır. Kataloq kartoçkasının fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, çap əsərlərinin ayrı-ayrı kartoçkalarda yerləşdirilir və müəyyən qaydaya əsasən xüsusi qutularda əks olunur.

Bu formaların hər birinin özünə görə müsbət və nöqsan cəhətləri vardır. Kitab şəkilli kataloq daha yığcamdır. Məsələn, 10 min nüsxəyə malik olan kitab fondunun təsvirini orta formalı kitabın 500-600 səhifəsində asanlıqla yerləşdirmək mümkündür. Göstərilən miqdarda kitabları kartoçka kataloqlarında əks etdirmək üçün 14-16 kataloq qutuları və şkaflar tətbiq olunur ki, bu da 1 kv.m² qədər sahəni əhatə edir.

İcmal xarakteri daşıyan kitab şəkilli kataloq onlarla təsvirləri oxucuların diqqət mərkəzinə çatdırır. Kitabxanalarda kitab şəkilli çap kataloqları bir neçə nüsxədə ola bilər. Bu da eyni zamanda həmin kataloqların çoxlu miqdarda oxucuların istifadəsinə imkan verir və bu kataloqların köhnəlmiş nüsxələrini yenisi ilə əvəz etməyə şərait yaradır.

Lakin bu üstünlüklərə baxmayaraq kataloq kartoçkalı kitab şəkilli kataloqların fəaliyyətini xeyli məhdudlaşdırırdı. Bu da ondan irəli gəlir ki, kitab şəkilli kataloqlar konkret kitabxananın fondunu real əks etdirmək imkanına malik deyildir. Belə ki, çap kataloqu mətbəədə nəşr edildiyi müddətdə kitabxanaya yeni ədəbiyyat daxil olur.

Çap kataloqları nə qədər tez-tez nəşr olunsaydı, belə dəyişiklikləri əks etdirə bilməzdi. Bu da kitabxanaları məcbur edirdi, vaxtaşırı çap kartoçkalarına əlavələr etsin. Lakin bunlar da tezliklə köhnəlir.

Bundan başqa kitab şəkilli kataloqların hazırlanması dəyər etibarilə də kataloq kartoçkalarının tərtibindən dəfələrlə çox baha başa gəlirdi.

Kataloq kartoçkalari kitabxana fondunun mövcud tərkibini əks etdirir. Kataloq kartoçkalari imkan verir ki, çox vaxt itirmədən yeni alınan kitablar tezliklə təsvir edilsin, fondan xaric olunan ədəbiyyatın kartoçkalari kataloq qutularından çıxarılsın və bunun müqabilində kataloqların tərtib qaydalarında heç bir dəyişikliyə yol verilməsin. Kataloq kartoçkalari mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırmanın təşkilini həyata keçirir. Kataloq kartoçkalari metodiki mərkəzlərdə kitablara və digər sənədlərə kartoçkaların tərtibinə, çap edilməsinə və onların kitabxanalara göndərilməsinə imkan verir. Bu müsbət cəhətlər kataloq kartoçkalarının tərtibi sahəsində geniş imkanlar açdı və kataloqların təşkili silsiləsində aparıcı formaya çevrildi.

SƏNƏDLƏRİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİNİN ÜMUMİ METODİKASI

Kataloqlaşdırma işi kitabxana kataloqlarının yaranmasını və fəaliyyətini təmin edən əsas proseslərdən biridir. Kataloqlaşdırma işinə biblioqrafik təsvirlərin tərtib edilməsi, sistemləşdirilməsi, predmetləşdirilməsi, kataloqların təşkili, tərtibi və redaktə edilməsi daxildir. Kataloqlaşdırmanın əsas proseslərindən birini kitabların kitabxana qaydası ilə işlənməsi təşkil edir.

Kitabların kitabxana qaydası ilə işlənməsini şərti olaraq 2 yerə ayırmaq olar: 1) elmi 2) texniki. Kitabların elmi cəhətdən işlənməsinə biblioqrafik təsvirlərin tərtib edilməsinin təsnifləşdirilməsini və predmetləşdirilməsini aid etmək olar. Texniki cəhətdən işlənmə prosesinə isə kitablara və ümumiyyətlə, çap əsərlərinə möhürün vurulması, cibliyin yapışdırılması, inventar nömrəsinin yazılması və s. aiddir.

Kitabxanalarda kataloqlaşdırma işinin əsas texnoloji prosesləri biblioqrafik təsvirlərin tərtibindən, ədəbiyyatın sistemləşdirilməsindən (eyni zamanda əlifba-predmet göstəricisinin tərtibindən), kartoçkaların tərtibi və surətlərinin çıxarılmasından, kataloqların təşkili, tərtibi və redaktə edilməsindən ibarətdir.

Kitabxanalarda kitabların texniki cəhətdən işlənməsi prosesi ilə bərabər, onların elmi cəhətdən işlənməsinə də xüsusi diqqət yetirilir.

Kitabların elmi cəhətdən işlənməsi ilk növbədə onların biblioqrafik təsvirlərindən başlayır. Biblioqrafik təsvir-sənəd haqqında biblioqrafik məlumatların məcmusundan ibarətdir. Biblioqrafik təsvir sənədlərin biblioqrafik təsviri: Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları 71-84 Dövlət standartı əsasında tərtib edilir. Standartda verilmiş təsvir qaydaları həm elmi, həm də kütləvi kitabxanalar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sənədlərin elmi cəhətdən işlənməsinə onların sistemləşdirilməsi də aiddir.

Sistemləşdirmə elmdə və təcrübədə geniş tətbiq edilən fəaliyyət sahəsi olaraq predmet və hadisələrə xas olan ümumi əlamətlərə və onlar arasında fərqə və dərəcələrə, siniflərə, qruplara bölünməsi deməkdir. Sənədlərin təsnifləşdirilməsi dedikdə onların məzmununa görə qruplaşdırılması nəzərdə tutulur. Buna da sistemli təsnifləşdirmə deyilir.

Sənədlərin sistemləşdirilməsinin metodikası ümumi və xüsusi metodikalara ayrılır. Ümumi metodikaya sistemləşdirmənin prinsipləri və qaydaları, xüsusi metodikaya isə hər bir elm sahəsinə aid ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi aiddir.

Sistemli təsnifləşdirmənin əsas mahiyyəti çap əsərlərinin məzmununa görə müvafiq şöbələr əsasında qruplaşdırılmasından ibarətdir. Sistemləşdirmə əsasən millilik, elmlilik, obyektivlik, məzmun üstünlüyü, faydalılıq və s. prinsipləri əsasında qurulur.

Sistemləşdirmədə milli ideologiya, milli məənəviyyat əsas götürülməlidir. Yəni, kataloq və kataloqların məzmunu və quruluşu Müstəqil Azərbaycan kitabxanalarında milli ideologiyanın artması, oxucuların maariflənməsi, biliklərin təkmilləşdirilməsi, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi vəzifələrinə cavab verməlidir.

Milli ideologiya prinsipi kataloqların ciddi elmi əsaslara yiyələnməsi tələbi ilə ayrılmaz sürətdə bağlıdır. Kataloqlaşdırma, xüsusilə sistemləşdirmədə çap əsərlərinin məzmunu aşkar edilməlidir. Çünki hər bir qərarın elmi əsaslanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir növ kataloq üçün müəyyən metod hazırlanmalıdır ki, onun köməkliyi ilə elmilik prinsipini həyata keçirmək mümkün olsun.

Bunun üçün mütləq dövlət standartlarına əlaqədar təlimat və qaydalar ciddi və dəqiq əməl olunmalı, metodik vəsaitlərdən, KBT-dən istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Obyektivlik prinsipi təsnifləşdiricidən əsərin məzmununu düzgün açmağı, orada işıqlandırılan əsas mövzunu və problemi müasir elm səviyyəsində aşkara çıxarmağı tələb edir.

Məzmun üstünlüyü prinsipi onunla izah olunur ki, sənədi təsnifləşdirərkən, əsasən onun məzmun əlamətləri ön plana çəkilməlidir.

Faydalılıq prinsipi sistemləşdirmənin dəqiq aparılmasında onun ayrı-ayrı ünsürlərinin arasındakı əlaqələrin düzgün təmin edilməsində özünü göstərir.

2. Elmi kitabxanalarda sistemləşdirmə KBT-nin elmi kitabxanalar variantı üzrə, kütləvi kitabxanalarda və MKS-də KBT-nin kütləvi kitabxanalar üçün nəzərdə tutulmuş cədvəlləri üzrə, uşaq və məktəb kitabxanalarında isə KBT-nin uşaq kitabxanaları üçün nəzərdə tutulmuş variantı üzrə aparılır.

Sistemləşdirmənin məqsədi kitabxananın fondunu indeksləşdirmə vasitəsilə tam və dəqiq əks etdirməkdən ibarətdir. Sənədlərin sistemləşdirilməsində bir sıra metodlardan istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1) Təkrar əks etdirmə metodu. Bu metod sənədlərin məzmunu və nəşr xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onun sistemli kataloqda bir neçə və yarım bölmələrdə əks etdirilməsini nəzərdə tutur. Deməli, əgər kitabda bir neçə elm sahəsindən söhbət gedirsə, sənəd bir neçə indeks veriləcək sistemli kataloqun müvafiq bölmələrində əks etdirilir. Təkrar əks etdirmə metodu vasitəsilə sistemli kataloqun funksiyalarının rolu daha da artır. Lakin nəzəri cəhətdən təkrar əks etdirmə metodunun mümkün olmasına baxmayaraq praktiki cəhətdən bu metod geniş tətbiq edilmir. Belə ki, hazırda hər bir kitab 2-dən artıq kartoçka yazılmır. Bu onunla izah edilir ki, dublet kartoçkalarının yazılması sistemli kataloqun həddindən artıq kartoçkalarla yük-

lənməsinə səbəb olur, bu da kataloqla işləmək prosesində çətinlik yaradır.

Kitabların rəfdə düzlüyü üçün sistemləşdirmədə təkrar əks etdirmə metodundan istifadə edilmir. Belə ki, məzmunun mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq rəfdə kitab yalnız bir yerdə durur. Bu yolla kitabın axtarılması, kitabın düzlüyü və kitab verilişi xeyli asanlaşır.

22-ci metod analitik təsnifləşdirmə metodudur. Bu metod çap əsərlərinin ayrı-ayrı hissələrinin fəsillərin, bölmələrin sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Analitik təsnifləşdirmə metodunun tətbiqi vasitəsilə sistemli kataloq və kartotekalarda qəzet və jurnal məqalələrinin, dövlət sənədlərinin kitabın ayrı-ayrı fəsil və bölmələrinin əks etdirilməsi imkanı yaranır. Materialların müxtəlif dərəcədə dəqiqləşdirilməsi fondun həcmi, kataloq və kartoteka sistemi və oxucu tələbatı ilə ölçülür.

3. Dəqiq qruplaşdırma metodu. Sistemli düzlükdən istifadə olunan kitabxananın xüsusiyyətindən asılı olaraq təsnifləşdirmə prosesində müxtəlif bölgülərin tətbiqindən istifadə olunur. Xırda bölgülərdən sistemli kataloqda, iri bölgülərdə isə kitabların rəfdə düzlüyündə istifadə olunur. Sistemli kataloq üzrə ədəbiyyat axtaran oxucu həmin ədəbiyyatın müstəqil yarım bölmədə verilməsini arzulayır. Belə ki, bu vasitə oxucunu mövzu ilə əlaqədar olan digər yarım bölmələrdə ədəbiyyatın axtarılmasından azad edir. Rəfdə isə kitab düzlüyündə ədəbiyyatın xırda yarım bölmələrdə verilməsi mümkün deyildir. Belə ki, nəticədə düzlük zamanı indekslərin düzlüyü yeri qarışıq düşə bilər və eləcə də kitabsaxlayıcıda ədəbiyyatın düzlüyü zamanı yerin çatmaması üzündən çətinlik yarana bilər. Beləliklə də, dəqiq qruplaşdırma metodu yalnız kataloq və kartoçkalar üçün məqsəduyğundur. Kitab fondlarında isə çap əsərlərinin xırda bölgülər üzrə qruplaşdırılması onların axtarılıb tapılmasına çətinlik yaradır.

3. Sənədlərin sistemləşdirilməsində kitabxananın xüsusiyyətləri, tipi, növü, rayonun istehsal profili, fondun həcmi və tərkibi, oxucu marağı nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyətlər nəzərə alın-

dıqdan sonra təsnifat cədvəli dəqiqləşdirilməli və kitabxananın konkret iş şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Təsnifat cədvəli kitabxananın məqsəd və vəzifələrinə uyğunlaşdırılaraq burada müxtəlif rubrikalar ya birləşdirilə, ya da çıxarıla bilər. Təsnifat cədvəli dəqiqləşdirilərkən kitabxanaçı nəzərə almalıdır:

1. Hansı rubrikalardan həm sistemli kataloqda həm də rəfdə ədəbiyyatın düzülüşündə istifadə etmək olar.

2. Hansı rubrikalar artıqdır və yaxud da onlardan tamamilə istifadə edilməyəcək.

3. Təsnifat cədvəlinə əlavə daha hansı rubrikalar daxil ediləcəkdir.

4. Hansı rubrikaları kitabxana öz profilinə uyğun qəbul edir.

Bütün bunlarla bərabər təsnifat cədvəli indekslərinin yanında R hərfi (rəf indeksi) yazır.

Beləliklə, təsnifat cədvəlinin dəqiqləşdirilməsi nəticəsində işçi təsnifat cədvəli yaranır. Burada həm fondun, həm də sistemli kataloqun bütün bölmələri əks etdirilir. İşçi təsnifat cədvəli daim təkmilləşdirilir. Təsnifləşdiricinin işçi cədvəli kartoteka şəklində də tərtib oluna bilər.

Təsnifat cədvəli dəqiqləşdirilərkən kitabxanaçı həm sadə, həm də mürəkkəb indekslərdən istifadə edə bilər.

Sadə indeks əsərin yalnız məzmun əlamətini bildirən indeksdir. Burada əsas cədvəlin indekslərindən və yaxud da cədvəlin indeksləri ilə ümumi və xüsusi nümunəvi bölgü (indekslərindən istifadə olunur. Məsələn, 26.325.1 Faydalı metal qazıntıları, 22,3 /72 orta məktəb üçün fizika dərslisi və s.

Mürəkkəb indeks isə iki və yaxud bir neçə indeksin birləşməsindən əmələ gəlir. İndeksler arasında qoşa nöqtə işarəsindən istifadə olunur. Məsələn: 336;34 maliyyə hüququ

Sistemləşdirmə prosesində vahidliyi gözləmək məqsədilə metodiki qərarlar kartotekasından da istifadə olunur. Bu kartotekada mövcud kitabxananın qəbul etdiyi qərarlar öz əksini tapır. Həmin qərarlar təsnifat cədvəlində verilmiş metodik göstərişlərdən tamamilə fərqlənə bilər, ya da təsnifat cədvəlində nəzərə alınmamış göstə-

rişlərin əvəzinə tərtib oluna bilər. Metodik qərarlar kartotekasının kartoçkalarında başlıqda mövzunun adı göstərilir, sonra isə qəbul edilmiş qərarın mətni nümunələrlə göstərilir.

Məsələn, KBT-nin 2-ci nəşrinə yeni rubrika «158 sahəvi psixologiya» rubrikası əlavə edilmişdir ki, buraya ixtisas seçməyə dair ədəbiyyat da daxil edilir. Lakin təcrübədə bu rubrika ilə «331.65 Peşə seçmə» rubrikasına aid ədəbiyyatın daxil edilməsində çətinlik yaranır. Təsnifat cədvəlinin tərtibi zamanı bütün bunları nəzərə almaq qeyri-mümkündür. Ona görə də təsnifləşdirmə prosesində vahidliyi gözləmək məqsədilə metodik qərarların qəbul edilməsi vacibdir:

Metodiki qərarlar kartotekasının kartoçkaları əlifba sırası üzrə düzülür.

Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlər nəzərə alındıqdan sonra çap əsərləri sistemləşdirilir. Sistemləşdirmə prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir.

1) sistemləşdirmə obyektini kimi sənədin təhlili

2) təhlil nəticəsində əldə edilmiş anlayışlar əsasında sistemləşdirmə qərarının qəbul edilməsi

3) sistemləşdirmə qərarının tərtibi

4) sistemli kataloq üçün əlifba-predmet göstəricisinin rubrikalarının tərtibi

5) ÖPG-nin predmet rubrikalarının və təsnifləşdirilmə indekslərinin redaktə edilməsi

Sənədlərin təhlili mərhələsi ən məsul mərhələlərindən biridir. Təhlil prosesində kitabxanaçı sənədin hansı elm sahəsinə aid olduğunu, onun məzmununu, sənədin hansı elm sahəsinə aid olduğunu, sənədin elmi və ideya cəhətdən əhəmiyyətini aydınlaşdırır. Kitabxanaçı təhlil prosesində, həmçinin əsərin oxucu istiqamətini, ifadə üslubunu, nəşrin növünü və başqa xüsusiyyətlərini də aşkara çıxarmağa çalışmalıdır. Sistemləşdirmə üçün kitab və onun mətni bütünlükdə götürülməlidir. Bundan əlavə digər mənbələrə də müraciət edilir. Məsələn, kitabın titullar vərəqi, müqəddiməsi, qeydlər, annotasiya və başqa xüsusiyyətlər.

Təhlil zamanı məlumat-soraq kitablarından, lüğətlərindən və s. Materiallardan da istifadə etmək olar.

Kitabın təhlili ilk növbədə titul vərəqindən başlayır. İlk növbədə təsnifləşdirici kitabın sərlövəsinə diqqət yetirir. Bəzən kitabın sərlövəsi onun məzmunu ilə uyğun gəlir. Məsələn, lüğətlər, ensiklopediyalar, dərsliklər və s. Bəzən isə kitabın məzmunu ilə sərlövəsi uyğun gəlmir və yaxud sərlövə kitabın məzmunu haqqında yanlış təsəvvür yaradır.

Müəllifin familiyası kitabın elmi və ideya dəyərini aşkara çıxarmağa kömək edir. Sərlövəaltı məlumatlar da mövzunu dəqiqləşdirir və əsərin oxucu istiqaməti haqqında məlumat verirlər.

Sərlövəüstü məlumatda əsəri nəşr etdirən idarənin adı, kitabın seriyası haqqında məlumatlarda nəşrin oxucu istiqaməti və sahəsi verilir.

Kitabı təhlil etdikdən, onun məzmunu ilə tanış olduqdan sonra kitabxanaçı sistemləşdirmənin ikinci mərhələsinə keçir. Sistemləşdirmə qərarı qəbul edilməsi üçün indekslər axtarılır. İndeksələrin axtarılması 2 yolla həyata keçirilir. Birinci axtarış üsulu təsnifat cədvəlinə əsasən aparılır. Kitabın məzmunu müəyyən edildikdən sonra təsnifat cədvəlində həmin sahənin şöbəsini təyin etmək lazımdır, sonra isə daha dəqiq axtararaq mövzunun rubrikasını təyin etmək lazımdır. Beləliklə, kitabxanaçı ümumidən xüsusiyyə doğru axtarış aparmalıdır. Yəni əvvəlcə əsas şöbə, sonra isə onun yarım şöbə və yarım rubrikası təyin edilməlidir.

İkinci axtarış üsulu ÖPG (əlifba premet göstəricisi) üzrə aparılır. Mövzunu müəyyənləşdirdikdən sonra kitabxanaçı ÖPG-də mövzuya uyğun rubrikanı tapır və müəyyən qərara gəlir.

Qəbul edilmiş qərarı sistemli kataloqun rubrikaları ilə müqayisə etmək lazımdır. Bunun məqsədi isə sistemləşdirmənin vahidliyini və düzgünlüyünü müəyyənləşdirmədən ibarətdir. Əlbəttə, belə müqayisəni bütün çap əsərlərinə deyil, daha çətin təsnifləşdirilən kitablara aid etmək olar.

Sistemləşdirmənin üçüncü mərhələsi-sistemləşdirmə qərarının tərtibindən ibarətdir. Bunun əsasında qəbul edilmiş qərara əsasən

indekslər kitabda və kartoçkalarda qeyd olunur. Kitabda qeyd olunan indeks onun fonddakı yerini bildirir.

Kartoçkalarda yazılan indekslər isə kitabın sistemli kataloqun hansı bölməsində əks etdirilməsini bildirir. Sistemləşdirmə prosesində 3 növ indeksdən istifadə oluna bilər.

Rəf indeksi – sistemli düzlüş tətbiq edilən kitabxanaların kataloq kartoçkalarında rəf indeksi verilir. Rəf indeksi kitabın fonddakı yerini müəyyənləşdirir. Rəf indeksi kataloq kartoçkasının yuxarı sol tərəfində yazılır.

2. Kataloq indeksi. Bu indeks vasitəsilə müvafiq kartoçkanın sistemli kataloqda yeri müəyyənləşdirilir. Kataloq indeksi kartoçkanın aşağı sol küncündə yazılır. Əgər kitabın məzmunu bir neçə indekslə ifadə edilibsə, onda tam indekslə kataloq indeksi eyni olur.

3. Tam indeks. Burada əsərin əsas məzmununu və başqa əlamətlərini ifadə edən indekslər verilir ki, bunlar da (+) işarəsi ilə yaranırlar. Birinci indeks əsas indeks adını daşıyır, digər indekslər isə əlavə indekslər adlanırlar. Əlavə indekslər təsnifat cədvəlinin ardıcılığı üzrə verilir. Əsas kartoçkada verilmiş indekslərin sayına müvafiq əlavə kartoçkalar yazılır.

Əsas və əlavə kartoçkalarda eyni qayda üzrə verilir. Tam indeks məlumat xarakteri daşıyır və ehtiyac olduqda tam indeksin köməkliyi ilə müvafiq kitabın bütün kartoçkalarını tapmaq mümkündür. Sistemli kataloq üçün tam indeksə daxil olan indekslərin sayı qədər kartoçka yazılır. Hər bir kartoçkada rəf indeksi dəyişməz qalır, yalnız kataloq indeksləri dəyişir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabxana fondlarının düzlüşündən istifadə edilir. Bu o deməkdir ki, kitablar kitabxana-bibliografiya təsnifatı cədvəllərinə əsasən şöbələr üzrə, hər şöbə daxilində isə müəlliflərin familiyalarının əlifba sırası üzrə düzlür. Bunun üçün ikirəqəmli işarə cədvəlindən istifadə etməklə əsas məqsəd kitabların əlifba sırası ilə düzlüşünü asanlaşdırmaqdır. Bu cədvəldən istifadə etməklə hər çap məhsuluna xüsusi müəllif işarəsi verilir. Müəllif işarəsi cədvəlində sağ və sol sütunlarda hərflər, ortada isə rəqəmlər yazılır. Həmin bu rəqəmlər hər iki tərəfdə yerləşən hərflərə aid olunur.

A	11	B
Aa	12	Ba
Ab	13	Bab
Abd	14	Baq

Müəllif işarəsi kitabın birinci müəllifin familiyası üzrə, müəllifsiz kitabların işə sərlövhələrinin ilk sözünün birinci hecasına görə təyin olunur.

Müəllif işarəsi kitabların total vərəqlərinin yuxarı sağ küncündə kataloq kartoçkalı və kitabların formulyarlarının yuxarı sol küncündə kitabxana təsnifatı işarəsi ilə birlikdə kəsir şəklində yazılır. Məsələn,

74,20 q / A 34

Onun məqsədi kəsirin vahid qaydada düzgün və dəqiq düzülüşünü təmin etməkdən ibarətdir. Müəllif işarəsi ilə indeksin birləşməsinə şifrə deyilir.

5. 1993-cü illərə qədər ədəbiyyatın elmi cəhətdən işlənməsi prosesində Respublikada mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırmadan geniş istifadə olunmuşdur. Mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırmanın əsas formaları çap kartoçkalarından və kitablarda çap edilmiş annotasiyalı kartoçkaların maketindən ibarətdir. Mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırmanın əsas tərkib hissələri–mərkəzləşdirilmiş bibliografik təsvirlərin tərtibindən, mərkəzləşdirilmiş predmetləşdirmədən ibarətdir.

1925-ci ildən kütləvi kitabxanalar üçün ilk annotasiyalı çap kartoçkalı nəşr edilmişdir. 1927-ci ildən isə Rusiya kitab palatası və respublika kitab palataları kütləvi kitabxanalar üçün annotasiyasız çap kartoçkalı nəşr etməyə başlamışlar.

Annotasiyalı çap kartoçkalı keçmiş Lenin adına SSRİ dövlət kitabxanası tərəfindən nəşr edilirdi. Bu çap kartoçkalarında kitabın bibliografik təsviri, müəllif işarəsi, təsnifləşdirmə indeksi verilir. İndekslər kütləvi kitabxanalar üçün «KBT» cədvəlləri üzrə verilir. Hər bir kitaba onun sistemli kataloqda əks etdirilməsi üçün lazımı miqdarda çap kartoçkalı göndərilirdi.

Annotasiyalı çap kartoçkalı ədəbiyyatın təsnifləşdirilməsində kitabxanalara yaxından kömək edirdi. Annotasiyalı çap kartoçka-

ları vasitəsilə kitabxanaçılar kitabın məzmunu haqqında müəyyən qədər təəvvürə nail olurlar.

Elmi və kitabxanalar üçün annotasiyasız çap kartoçkalı keçmiş Umumittifaq kitab palatası tərəfindən nəşr edilirdi. «Kniqa» nəşriyyatı da öz növbəsində seriyalarla çap kartoçkalı nəşr edir.

Kitab palatası tərəfindən buraxılmış çap kartoçkalı əsasən məlumat-bibliografiya xidmətində geniş tətbiq olunur. Çap kartoçkalı kitabxanaya daxil olduqda nömrələr üzrə düzülür. Yoxlanılır, sonra isə əlifba kataloqunda yerləşdirilir.

Kataloqlarda bu və ya digər əlavə təsvirlərin tətbiq edilməsi kitabxananın xüsusiyyətindən asılıdır. Əlavə təsvirlərin kartoçkalarında digər əlavə təsvirlər haqqında müvafiq qeydlər aparılır.

Respublikada kataloqlaşdırma işinin mərkəzləşdirilməsi ilə Azərbaycan dövlət kitab palatası məşğul olmuşdur. 1927-ci ildən respublikada nəşr edilən kitabların təsviri kartoçkalarda çap edilmişdir. Lakin kartoçkaların nəşri Böyük vətən müharibəsi illərində dayandırılmışdır. 1950-ci illərdən çap kartoçkalarının nəşri davam etdirilmişdir. Respublika Kitab Palatası 1950-ci ildən plana görə ildə 500 adda kartoçka çap edib, respublikanın şəhər, rayon və kənd kitabxanaları ilə yanaşı müttəfiq respublika kitabxanalarına, habelə ayrı-ayrı elmi müəssisələrə göndərməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1960-cı illərə qədər çap kartoçkalı kitabxanaların tələbatını qismən ödəyə bilən yeganə bir üsul idi. Lakin get-gedə obyektiv səbəblər üzündən çap kartoçkalı kitabxanaların ehtiyacını ödəyə bilmir. Belə ki, gah kartoçkalar kitabın özündən gec, gah da kitabın özündən tez kitabxanaya daxil olurdu. Buna görə də daha əlverişli yollar axtarılır və 1960-cı ildən etibarən kitablarda annotasiyalı çap kartoçkalarının maketi və kitabın şifrəsi verilir (yəni KBT üzrə indeks və müəllif işarəsi).

Təbiətşünaslıq və texnikaya dair kitabxanalarda isə UOT üzrə təsnifləşdirmə indeksində verilir. Maketdə bibliografik təsvir, müəllif işarəsi, təsnifləşdirmə indeksi göstərilir. Annotasiyalı kartoçkaların maketi original kimi tətbiq olunaraq həmin maketə əsasən lazımı miqdarda kartoçka yazılır.

Bibliografik təsvir tərtib edildikdən sonra vahid kartoçka tərtib edilir və üzü çıxarılır (yəni çoxaldılır).

Tam bibliografik təsvir uçot və sistemli kataloqlar, həmçinin də əlifba kataloqunun əsas kartoçkası üçün tərtib edilir. Uçot kataloqunun kartoçkasında nəşrin qiyməti də göstərilir.

Əlavə təsvirin başlığı, əsas təsvirin başlığı, sərlövə, nəşrin təkrar çapı haqqında məlumat, nəşr yeri və nəşr ili göstərilir. Sistemli və əlifba kartoçkalarının aşağı son küncündə tam indeks göstərilir. Bibliografik təsviri digər kartoçkalarda davam etdirdikdə isə tam indeks sonunju kartoçkada göstərilir. Əlavə kartoçkalarda tam indeks verilmir.

Rəf indeksi bütün kartoçkaların yuxarı sol küncündə göstərilir. Kataloq indeksi isə yalnız sistemli kataloqun kartoçkasında (soldan aşağıdan 3-cü sətirdə).

ELEKTRON KATALOQLARIN YARANMASI VƏ İNKİŞAF

XX əsrin son onilliyində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilməsi, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı cəmiyyətin informasiya quruculuğu mərhələsinə qədəm qoymasına şərait yaratdı. İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə informasiya əmtəəyə çevrilərək onu inkişaf etdirən əsas məhsuldar qüvvə kimi çıxış edir, nəticədə sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid baş verir. Belə bir dövrdə kitabxanalar bəşəriyyətin mədəni elmi irsinin qoruyucusu, yaradıcısı və ən əsası, müasir informasiya sistemləri ilə bir-bəşə əlaqə yarada biləcək mərkəz olmağa doğru inkişaf edir.

Cəmiyyət müasir kitabxanaları yalnız müxtəlif növ çap məhsullarının saxlayıcısı kimi deyil, həm də avtomatlaşdırılmış xidmət komplekslərini özündə cəmləşdirməklə oxuculara lokal və kitabxanadan kənar rejimdə, uzaq məsafədən - on-line xidmət göstərə bilən informasiya müəssisəsi kimi görmək istəyir. Bu isə yalnız Internet

və yeni kitabxana-informasiya texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə mümkündür. Elektron kitabxanalar, elektron kataloqlar vasitəsilə kitabxanalar öz informasiya resurslarını dünya oxucularına təqdim edə bilir, oxucu kontingenti, digər kitabxana-informasiya mərkəzləri ilə əlaqələri genişlənir və s. Elektron kataloq real oxucu sorğularının öyrənilməsini, bunun əsasında kitabxanaların daha effektiv komplektləşdirilməsini təmin edir. Elektron kataloq özündə həm bibliografik, həm də elektron sənəd informasiyasını daşıdığından, kitabxanaçıların köməyi olmadan həm informasiya axtarışına, həm də axtarılan sənədin elektron formada tam mətninin əldə olunmasına imkan yaradır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə kitabxanalarda yeni kitabxana-informasiya texnologiyalarının tətbiqi, kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması ənənəvi kataloq və kartoçkaların elektron formaya keçirilməsini zəruri edir. İnformasiyanın toplanması, məlumat bazalarının yaradılması, saxlanması, işlənməsi, axtarışı və mübadiləsi üçün kitabxanalarda avtomatlaşdırılmış informasiya axtarışı sistemləri tətbiq edilir. Elektron kataloqların yaradılması sahəsində görülən işlər, Internet vasitəsilə beynəlxalq informasiya şəbəkəsində axtarışlar aparılması, informasiyaya çevik və sürətli çıxış kitabxanalarda informasiya-bibliografiya xidmətinin yeni formalarının tətbiqini tələb edir.

Məhz demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən müstəqil Azərbaycan Respublikasında da mühüm iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi bir şəraitdə kitabxanaların işinin yaxşılaşdırılması, kitab fondunun zənginləşdirilməsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verən soraq-bibliografiya aparatının, xüsusilə elektron kataloqların yaradılması mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur. Azərbaycan kitabxanalarının dünya Internet sisteminə qoşulması, inkişaf etmiş ölkələrin kitabxanaları ilə əlaqələr yaratması təqdirəlayiq hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Xarici ölkə kitabxanalarının kitab fondlarından istifadə imkanının qazanılması, oxucu sorğularının ödənilməsi bazar münasibətləri sistemində kitabxanaların rolunun müəyyənləşdirilməsini daha da aktuallaşdırır. Bu-

nunla əlaqədar müasir şəraitdə mütəxəssis oxuculara kitabxana xidmətinin yeni tələblərə uyğun təşkil edilməsinə, kitabxana işinin avtomatlaşdırılmasına, elektron kataloqların yaradılmasına ciddi ehtiyac hiss edilməkdədir.

UNIMARC FORMATININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

1965-66-cı illərdə ABŞ-in Konqres kitabxanasında yeni formatın hazırlanmasına başlandı. Bu layihənin məqsədi MARC I kimi tanınan maşınla oxunan formada kataloq məlumatlarının tərtibi formatını yaratmaqdan ibarət idi. Az sonra bu layihəyə ABŞ, Kanada və Böyük Britaniyanın bir neçə kitabxanası da qoşuldu. 1968-ci ildə MARC II layihəsi üzərində birgə işə başlandı. Bu layihənin də ilkin məqsədi vahid format yaratmaq olsa da, fikir ayrılığı nəticəsində üç oxşar, lakin müxtəlif USMARC (ABŞ), CANMARC (Kanada) və UKMARC (Böyük Britaniya) formatları yaradıldı. Bu 3 format içərisində ən geniş yayılan USMARC-dır. Formatlardan istifadə edən dünya kitabxanaları bu müxtəliflik nəticəsində səmərəli informasiya mübadiləsi edə bilmədilər. Düzdür, formatların bir-birini oxuya bilməsi üçün tərcümə proqramı yaradılmışdı. Lakin bu proqramın da mükəmməl olmaması informasiyanın digər formatlara konvertəsi zamanı bəzi bibliografik yazıların itməsinə səbəb olurdu.

Artıq 1970-80-ci illərdə bir çox ölkələr MARC formatını qəbul etdilər və MARC-ın 50-dən çox variantından istifadə edilməyə başladı. Belə bir şəraitdə çoxsaylı formatların mövcudluğu informasiya mübadiləsi məqsədilə vasitəçi formatın yaradılması zərurətini meydana çıxartdı. Beləliklə, milli formatların uyğunlaşa bilməsi üçün İFLA-nın rəhbərliyi altında beynəlxalq MARC proqramı və Universal Bibliografik Uçot Proqramı çərçivəsində istənilən MARC formatında tərtib olunan bibliografik informasiyanın beynəlxalq mübadiləsinin təmini üçün beynəlxalq kommunikativ formatın işlənilməsi qərarı qəbul olundu. UNIMARC (Universal MARC For-

matı) adlandırılan bu beynəlxalq format 1977-ci ildə nəşr olundu. Kitabın ikinci nəşri 1980-ci ildə oldu, 1983-cü ildə isə UNIMARC Handbook (UNIMARC məlumat kitabı) nəşr olundu.

1987-ci ildə UNIMARC-Manual (UNIMARC formatının təbiiyi üzrə təlimat) çap olundu. Bu nəşrin çapına qədər bir çox bibliografik agentliklər UNIMARC-ı öz lokal formatları kimi istifadə edirdilər. Buna görə də formatın məqsədinə formatdan yeni maşınla oxunan bibliografik formatların işlənilməsi üçün model kimi istifadə oluna bilməsi imkanı əlavə edildi. 1994-cü ildə UNIMARC üzrə Təlimat-ın ikinci nəşri çıxıb. 2000-ci ildə və daha sonralar formata əlavə və dəyişikliklər olunub. 1991-ci ildə avtoritet yazılar üçün UNIMARC/Authorities formatı nəşr olundu. Formatın məqsədi adların unifikasi edilməsi (şəxs adı, nəsl adı, təşkilat adı, coğrafi ad), müəllifsiz əsərlərin unifikasi olunmuş sərlövhəsi, fərdi müəlliflərin unifikasi olunmuş ümumiləşdirilmiş sərlövhəsinin axtarışını asanlaşdırmaq idi.

UNIMARC-ın əsas məqsədi milli bibliografik agentliklər arasında maşınla oxunan formada bibliografik məlumatların beynəlxalq mübadiləsinin təmin etməkdir. Həmçinin format yeni maşınla oxunan bibliografik formatların işlənməsi üçün modeldir.

UNIMARC-ın vəzifəsi maşınla oxunan formada bibliografik yazılara aid olan altsahələrin kodlarını, indikatorları, nişanları müəyyənləşdirməkdən, maqnit daşıyıcılarında saxlanılan yazıları və onların məzmunlarını müəyyən edən təyinedicilərin saxlanıldığı formatın təkmilləşdirilməsindən, eləcə də strukturunun müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Hal-hazırda bir çox bibliografik agentliklər UNIMARC formatı ilə yanaşı, USMARC formatından da istifadə edirlər.

UNIMARC formatının quruluşu. UNIMARC formatının mövcud strukturu nişanlar, indikatorlar və altsahələr daxil olmaqla nisbətən stabil sayılır. Formata ehtiyac olduqda əlavə sahələrin, altsahələrin və kodların daxil olunmasına imkan verilir. Bir şərtlə ki, UNIMARC formatının hazırlanması zamanı formatın əsaslandığı beynəlxalq standartların tələbləri mütləq nəzərə alınmalıdır. For-

matda dəyişikliklər yalnız sahələrin və altsahələrin ehtiyat hissələrində edilə bilər.

UNIMARC formatında bütün bibliografik məlumatlar 9 blokda əhatə olunub. 3 rəqəmli nişanla ifadə olunan sahələr isə bu funksional bloklarda cəmlənir. Bloklardakı bibliografik məlumatlar (verilənlər) ənənəvi kataloq yazısındakı məlumatlardan fərqli deyil. Formatdakı blokların siyahısı aşağıdakı kimidir:

- 0_ –İdentifikasiya bloku
- 1_ –Kodlaşdırılmış informasiya bloku
- 2_ Təsviri informasiya bloku
- 3_ –Qeyd bloku
- 4_ –Təsvir əlaqələri bloku
- 5_ –Qarşılıqlı əlaqəli sərlövhələr bloku
- 6_ –Mövzunun müəyyənləşdirilməsi bloku
- 7_ İntellektual məsuliyyət bloku
- 8_ –Beynəlxalq istifadə bloku
- 9_ Milli istifadə bloku

Göründüyü kimi, sahələrdə verilən yazıların məzmunu iki növ məlumatları - kodlaşdırılmış və bibliografik məlumatları əks etdirir. Kodlaşdırılmış məlumatlar nəzarət nömrələrini, nəşrin tipini, mətnin əsas dilini və s. ifadə etmək üçün istifadə olunan kodlardır. Məsələn: 010__ \$a 0-11-884094-0

102__ \$a aze

UNIMARC formatında hər 1 blokun daxilində təyin olunan sahələr müxtəlif növlü, formalı və səviyyəli informasiyanın verilməsini təmin edir. Hər 1 sahə üçrəqəmli nişanla işarələnib, daxil olduğu blokun məzmununa uyğun bibliografik informasiyanı əks etdirir. Məsələn, 700-cü sahə 7-ci «İntellektual məsuliyyət» blokuna daxil olub, İlkin intellektual məsuliyyət kimi şəxs adını əks etdirir. Blokdaxili hər bir sahə öz nişanına uyğun bibliografik məlumatın tipini müəyyən edir. Ümumiyyətlə, UNIMARC formatında hər 1 sahə (nişan və adından sonra) verilən sxemə uyğun təsvir olunur:

- 1. Sahənin müəyyənləşdirilməsi.
- 2. Sahənin mövcudluğu.

3. İndikatorlar

4. Sahənin məzmunu haqqında qeyd.

5. Qarşılıqlı əlaqəli sahələr.

6. Nümunələr.

Yuxarıda göstərilən bu sxem hər bir sahədə verilir.

UNIMARC formatında mübadilə məqsədilə tərtib olunan hər bir bibliografik yazı Yazı markeri, məlumat kitabçası və dəyişən sahələrdən ibarət olur. Hər bir bibliografik yazı 24 simvolla yazı markeri ilə başlayır. Yazı markeri bibliografik yazının strukturuna aid məlumatları əks etdirir. Yazı markerindən sonra məlumat kitabçası gəlir. Məlumat kitabçası 12 simvoldan ibarət olub 3 hissəyə ayrılır. I hissə 3 simvoldan ibarət olub hər bir sahənin nişanını göstərir. II hissə 4 simvoldur və məlumat sahəsinin uzunluğunu göstərir, yəni I hissədə verilən sahənin simvollarının (bura indikatorlar, alt sahənin identifikatoru, mətn və ya kodlaşdırılmış məlumatlar və sahə ayrıncıları da daxildir) sayını müəyyənləşdirir. III hissə 5 simvoldan ibarət olub, başlangıç simvolun mövqeyini göstərir. Dəyişən uzunluqlu məlumatlar sahəsi isə məlumat kitabçasından sonra gəlir və bibliografik məlumatları əks etdirir.

Formatın quruluşundan sonra şərh olunan hissə, yəni yazı markeri, məlumat kitabçası və dəyişən uzunluqlu məlumat sahələrinin bu sxemi mübadilə zamanı istifadəçilər tərəfindən görünməyən hissədir.

UOT-un QURULUŞU

İnformasiya birlikləri 1995-1996-cı illərdə Universal Onluq Təsnifatın 100 illiyini qeyd etmişlər. Universal Onluq Təsnifat 110 ildən artıqdır ki, yaradılaraq beynəlxalq aləmdə istifadə olunan təsnifat sistemidir. Yarandığı dövrdən başlayaraq UOT dəyişikliklərə uğramış, dəfələrlə tənqid edilmişdir. Lakin müasir və tarixən mövcud olmuş təsnifat sistemlərinin heç biri UOT qədər geniş yayılmışdır.

UOT-un müəyyən indekslərində dəyişiklik etmək üçün istənilən şəxs, idarə və müəssisə öz təkliflərini verə bilər. Təkliflər iki nüsxədən ibarət ingilis, alman və fransız dilində hazırlanaraq UOT-un milli komitələrinə göndərilir. Milli komitələr təklifləri bəyəndikdə onu Beynəlxalq Sənədsünaslıq Federasiyasının katibliyinə göndərir. Katiblik təklifləri nəzərdən keçirir və Federasiyanın təsnifləşdirmə üzrə Mərkəzi Komitəsinə təqdim edir. Komitə UOT-da ediləcək dəyişikliklərin geniş müzakirəsini təşkil etmək məqsədi ilə "Təkliflərin təxmini layihəsi" və mübahisəli təkliflər üçün "Təkliflər layihəsi" adlı bülletenlər nəşr edir.

Təkliflər Federasiyanın əlaqədar təşkilatlarında, idarə və müəssisələrdə 4 ay müddətində müzakirə edilir. Qəbul edilən təkliflər altı aydan sonra qüvvəyə minir və ildə iki dəfə nəşr edilən "UOT-da dəyişikliklər və əlavələr" adlı bülletendə dərc edilir. Qəbul edilən təkliflər UOT-un təkrar nəşrlərində nəzərə alınır və təsnifata daxil edilir.

UOT-un quruluşu üç hissədən ibarətdir: əsas cədvəllər, köməkçi cədvəllər və əlifba-predmet göstəricisi. Əsas cədvəllərə elm sahələri üzrə biliklər sistemi daxildir. UOT-da bütün insan bilikləri sistemi şərti olaraq 10 sinfə bölünmüşdür (10 ərəb rəqəmləri - 0-dan 9-a qədər). UOT cədvəllərinin son təkmilləşdirilmiş variantında (2001-ci il Rus etalonu) şöbələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

0 Ümumi şöbə.

1 Fəlsəfə. Psixologiya

2 Din. Teologiya. Ateizm

3 İctimai elmlər. Hüquq. İdarəetmə.

4 1961-ci ildən boşdur. Əvvəllər bu şöbədə "Dilçilik" verilirdi. 1961-ci ildən həmin şöbə 8-ci şöbəyə keçirilmişdir. Ehtimal edilir ki, 4-cü şöbədə sahələrarası, müştərək elmlərin təsnifat qrupları veriləcəkdir.

5 Riyaziyyat. Təbiətsünaslıq elmləri

6 Tətbiqi elmlər. Tibb. Texnika.

7 İncəsənət. Dekorativ-tətbiqi incəsənət. Fotoqrafiya. Musiqi. Oyunlar. İdman.

8 Dilçilik. Filologiya. Bədii ədəbiyyat. Ədəbiyyatşünaslıq.

9 Coğrafiya. Tərcümeyi-hallar. Tarix.

UOT-da hər bir şöbə (sınıf) öz növbəsində xətti-tabeli bölgü planında 10 yarımsöbəyə, qrup və altqruplara bölünür. Məsələn: "62 Texnika və texniki elmlər" şöbəsi maşınqayırma, dağ işi, hərbi texnika, tikinti texnikası və s. yarımsöbələrə bölünür. Bu hədd UOT-da iyerarxiyanın (xətti tabeliyn) birinci pilləsi adlanır. İyerarxiyanın ikinci pilləsində dağ-mədən işinin altşöbəsinin əsas bölgüləri, ikinci pilləsində isə dağ işinin altşöbəsinin bir qrupunun bölgüləri verilir.

ƏLİFBA KATALOQUNUN TƏŞKİLİ METODİKASI

Kitabxanalarda təşkil edilən ənənəvi kataloqlar icərisində əlifba kataloqunun özünə məxsus yeri vardır. Əlifba kataloqunda sənədlər müəlliflərin familiyaları, idarə və təşkilatların adları, kitabların sərlövhəsi əsasında əlifba sırası ilə yerləşdirilir.

Əlifba kataloqu iki əsas suala cavab verir : a) kitabxanada oxucuya məlum olan kitablar (jurnal, not, kartoqrafiya və digər nəşrlər) varmı, b) kitabxanada müəyyən müəllifin konkret kitabları mövcuddurmu? Oxucu və kitabxanaçı əlifba kataloquna daha konkret, dar mənalı suallara cavab almaq məqsədilə müraciət edir: kitabın konkret nəşriyyat tərəfindən çap olunmasının müəyyənləşdirilməsi, nəşrlərdə bu və ya digər şəxslərin, şərikli müəllif, redaktor, tərtibərci və illüstratorların dəqiqləşdirilməsi və s. Birinci iki suala əlifba kataloqları bütünlükdə tam cavab verir, lakin sonra gələn digər konkret dar mənalı suallar isə oxucuların tələblərindən və habelə köməkçi təsvirlərin tətbiqi imkanlarından asılıdır.

Əlifba kataloqu kitabxanada məlumat - informasiya və sorğu vəzifəsini daşıyır. Əlifba kataloqu kitabların məzmunundan, habelə müəyyən bir şəxsin fərdi və ya şərikli müəllif, redaktor və ya tərcüməçi, tərtibatçı və s. rolunda çıxış etməsindən asılı olmayaraq əsərlərinin bir yerdə toplanmasına imkan verir. Beləliklə, kataloqda müəlliflər kompleksi yaradılır.

Əlifba kataloqunun informasiya axtarış vasitəsi kimi rolu ondan ibarətdir ki, kataloq kitabxana fondunun tərkibini müəllif əlamətlərinə görə açır, xarakterizə edir və oxucuya məlum olan müəllifin familiyası və ya nəşrin sərlövhəsi üzrə axtarışları təmin edir. Bu baxımdan heç bir kataloq fondun tərkibini əlifba kataloqu kimi ətraflı göstərə bilməz. Lakin "müəllif kompleksi" terminini şərti qəbul etmək lazımdır. Belə ki, ənənəvi əlifba kataloqu vasitəsilə fonda olan bütün müəlliflərin familiyaları kataloqda öz əksini tapmır. Belə ki, dörd, beş və daha artıq müəllifli kitablara sərlövhə üzrə bibliografik təsvir tərtib edilir və yalnız birinci müəllifə əlavə təsvirin verilməsi nəzərdə tutulur. Adətən məcmuələrin, əsərlərin, elmi əsərlərin yazılmasında iştirak edən bütün müəlliflərin familiyaları tam şəkildə oxucuların nəzərinə çatdırılmır. Nəzəri cəhətdən əlifba kataloqunda kitabxana fondunu müəllif tərkibinə görə tam açmaq olar, lakin bu işi kataloqlarda təcrübi cəhətdən həyata keçirmək mümkün deyil. Bu məhdudluq oxucuların kataloqdan istifadə etmə prosesində aparılan uzunmüddətli müşahidələrin əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Avtomatlaşdırılmış kataloqlaşdırmada isə bütün müəlliflərin familiyaları üzrə axtarış aparmaq mümkündür.

Əlifba kataloqunun məlumat – arayış vəzifəsi baş əlifba kataloqunun köməkliyi ilə həyata keçirilir. Onun əsasında kitabxananın komplektləşdirilməsi (məsələn, fonda konkret kitabın olmasını və nüsxə etibarilə miqdarını müəyyənləşdirərkən), yeni kitabların kitabxana qaydasına görə işlənməsi, bibliografik vəsaitlərin tərtib edilməsi ilə əlaqədar olaraq bütün arayışları əldə etmək imkanı yaranır. İri kitabxanalarda əlifba kataloqunun rolu xüsusilə böyükdür. M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxanasının və Respublikamızın elmi kitabxanalarının əlifba kataloqu milli kitab repertuarını özündə əks etdirir.

Respublikada iri elmi kitabxanalarla yanaşı mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemləri də fəaliyyət göstərir. Mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemlərinin əsas vəzifəsi oxuculara xidmət işini daha da yaxşılaşdırmaqdan, mövcud ədəbiyyat haqqında tam məlumat vermək-

dən, müaliə işini müntəzəm səmərələşdirməkdən ibarətdir. Bu mühüm vəzifələrin həll edilməsində əlifba kataloqunun əhəmiyyəti böyükdür. Mərkəzləşdirilmiş sistem şəraitində oxuculara bibliografik xidmət işi vahid informasiya – axtarış sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir. Mərkəzləşmə şəraitində informasiya – axtarış sistemlərinin mahiyyətinə, məzmununa, tərtibatına və quruluşuna yüksək tələbkarlıqla yanaşılmalıdır. Burada vahid kitabxana fondunun hərtərəfli işıqlandırılması, məlumat potensialının yüksəldilməsi nəzərə alınır.

M.DÜİNİN ONLUQ TƏSNİFATI VƏ ONUN DİGƏR TƏSNİFAT SİSTEMLƏRİNƏ TƏSİRİ

M.Düi AŞD-da ilk kitabxanaçılıq təhsili məktəbinin yaradıcısı və professoru kimi məşhurdur. Vahid kataloq kartoçkalarının, kitabxana avadanlığının hazırlanması və digər işlər Düinin adı ilə bağlıdır. Professor təsnifat sahəsində daha çox məşhurdur.

Düi onluq təsnifat üzərində hələ 21 yaşlarında kollecdə təhsil alarkən düşünmüşdü. O, onluq təsnifatın ilk variantını 1872-ci ildə tərtib etmişdi. Onun təsnifatı Kollec kitabxanası tərəfindən 1873-cü ildə bəyənilmişdir. Bundan sonra Kollec kitabxanası bu yeni sistem üzərində işləməyə başlamışdır.

1876-cı ildə "Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ümumi Kitabxanaları" adlı məcmuəsində də Düinin məqaləsi dərc edilir. Bu məqalədə onluq təsnifatın əsas prinsipləri izah olunur. Yenə həmin ildə onun "Kitabxana kataloqlarının sistemləşdirilməsi və yerləşdirilməsi üçün təsnifat və predmet göstəricisi" adlı kitabçası nəşr olunur. Kitabça cəmi 42 səhifədən ibarət idi. Bunun 11 səhifəsi təsnifattan, qalanı isə predmet göstəricisindən ibarət idi. Düinin təsnifatı nəşr olunduqdan üç il sonra kitabxanaların işində tətbiq olunmağa başlayır.

1885-ci ildə Düinin həmin əsəri "Onluq Təsnifat" adı ilə 2-ci dəfə 314 səhifədən ibarət nəşr olunur. Bu nəşr Düini tezliklə məşhurlaşdırır. Üç il sonra "Onluq Təsnifat"ın 3-cü nəşri 416 səhi-

fədən ibarət, bir daha üç il sonra 4-cü nəşri çap olunur. Düinin əsərinin 14-cü nəşri 1942-ci ildə 1927 səhifədən ibarət nəşr olunmuşdur. Tam 18-ci nəşri isə 1971-ci ildə çap edilmişdir. Hazırda M.Düinin təsnifatının 21-ci nəşri çap edilmişdir. Təsnifat 30-dan artıq xarici dilə tərcümə edilmişdir. 135 ölkənin 200 mindən artıq kitabxanasında tətbiq edilir. M.Düinin təsnifatının 21-ci nəşri 4 cildə ibarət rus dilinə tərcümə edilmişdir. Birinci cild girişdən, ikinci və üçüncü cildlər əsas cədvəllərdən, dördüncü cild isə əlifba-predmet göstəricisindən ibarətdir.

M.Düinin təsnifatında hər bir anlayışın və predmetin dəqiq və sabit yeri vardır, şöbələr, yarımşöbələr və bölmələrin hamısı ərəb rəqəmləri ilə işadə edilmişdir. Bu cəhət "Onluq Təsnifat"ın beynəlxalq xarakterini asanlaşdırır. M.Dyunin "Onluq təsnifat"ı əsasən ABŞ kütləvi kitabxanalarında tətbiq olunur. ABŞ Konqres kitabxanasının buraxdığı çap kartoçkalarında M.Düinin təsnifatının indeksi verilir. Beləliklə, M.Düinin "Onluq Təsnifat"ını ABŞ milli təsnifatı kimi adlandırmaq olar.

M.Düi "Onluq Təsnifat"ı hazırlamaq üçün kitabxana işinə dair yüzlərlə əsər oxumuş, 500-ə yaxın kitabxanada araşdırma aparmışdır. Onun təsnifatına görə bütün bilik sahələri 10 əsas şöbəyə, hər şöbə öz növbəsində 10 yarımşöbəyə, hər yarımşöbə isə 10 bölməyə ayrılmışdır. Təsnifat cədvəlinin "Onluq Təsnifat" adlanmasının səbəbi də məhz bununla izah edilmişdir. Düinin təsnifatı üç rəqəmlə işarələnərək aşağıdakı ardıcılıqla verilmişdir.

000 ümumi xarakterli kitablar

100 fəlsəfə

200 din

300 sosiologiya

400 filologiya

500 təbii elmlər

600 faydalı incəsənət

700 incəsənət

800 ədəbiyyat

900 tarix

Hər şöbənin yarımşöbəsi və yarımşöbəsi üçün isə 10 yer ayırmışdır ki, bunlar da həmçinin üç rəqəmlə işarələrlə təsnifləşdirilir. Məsələn, 540 kimyanın əsas şöbəsidir, 541, 542, 543, 544 və s. onun yarımşöbələridir. Düii təsnifat cədvəlindən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə ona xüsusi əlifba predmet göstəricisi əlavə etməyi vacib hesab edirdi. Yəni cədvəlin sonunda predmetlərin əlifba göstəricisini tərtib etmək nəzərdə tutulurdu. Əlifba üzrə verilən predmetlərin qarşısında isə əsas şöbənin işarəsi göstərilməli idi.

Köməkçi əlifba-predmet göstəricisi XIX əsrin 70-ci illəri üçün yeni bir məsələ hesab edilirdi. Belə ki, bu məsələ hələ Qesner və Xottinger tərəfindən qabaqkı əsrlərdə irəli sürülmüşdü.

Sonrakı əsrlərdə bu fikir özünü tamamilə doğruldur və kitabxanalarda sistemli kataloqdan istifadəni asanlaşdırmaq üçün predmetlərin əlifba göstəricisi (kataloqu) bir açar rolunu oynayır.

Düinin "Onluq Təsnifat"ını düzgün qiymətləndirmək üçün hər şeydən əvvəl onun tarixi kökləri ilə tanış olmaq lazımdır. Təsnifatın müqəddiməsində Düii qeyd edir ki, "bu təsnifat kitabxanaşünaslığa dair yüzlərlə kitab üzərində və Amerikanın 50-dən çox müxtəlif kitabxanalarında uzun müddət və gərgin işləməyin nəticəsində yaradılmışdır."

Bu haqda Düii belə yazır: "Ayrı-ayrı elm sahələri üzrə professorların köməkliyi ilə və bir sıra kitabxana işçilərinin əməkdaşlığı sahəsində 1872-1876-cı illərdən mən təsnifat sahəsində hökm sürən bekonizmi devirərək "onluq" təsnifatı yaratmağa müvəffəq oldum, hansı ki, bu təsnifat 10 əsas şöbədən və 100 yarımşöbədən ibarətdir. Lakin mənin hazırladığım 1000 yarımşöbə təsnifat cədvəli qeyri-real hesab olunduğundan 1876-cı ilədək nəşr edilməmişdir.

Düii təsnifatının yaranmasında ona təsir edən mənbələrdən danışarkən göstərir ki, onun təsnifatının yaranmasına səbəb 1871-ci ildə çap olunmuş Natale Battezzatinin "Ümumi bibliografiyanın yeni sistemi" adlı əsəri olmuşdur. Lakin o, həmin təsnifatın üzünü köçürməmişdir. Həqiqətən də məlum olur ki, hər iki təsnifat biribirindən xeyli fərqlənirdi.

SİSTEMLƏŞDİRMƏ ANLAYIŞI VƏ ELMLƏR TƏSNİFATI NƏZƏRİYESİNİN İNKİŞAFI

Kitabxanaşünaslıq fənnləri silsiləsinə daxil olan əsas ümumi kurs fənnlərindən biri də sənədlərin təsviri və təsnifləşdirilməsidir. Bu kurs iki bölmədən ibarətdir. Sənədlərin təsviri və təsnifləşdirilməsi (təsvir) bölməsində kitabxana kataloqlarının yaranma tarixi və inkişafı, rolu və əhəmiyyəti, növləri və tipləri, müxtəlif növ sənədlərin biblioqrafik təsviri, habelə kataloqlar içərisində mühüm yer tutan əlifba kataloqunun təşkili məsələləri tədris edilir.

Sənədlərin təsviri və təsnifləşdirilməsi (təsnifat) bölməsində sistemli və predmet kataloqlarına dair nəzəri və təcrübi yeniliklər öyrənilir. Kursun məzmunu sənədlərin sistemləşdirilməsinin tarixi və müasir vəziyyəti, sənədlərin sistemləşdirilməsi və sistemli kataloq, sənədlərin predmetləşdirilməsi və yaxud predmet kataloqu, habelə kataloqlar sistemi və s. məsələləri əhatə edir. Beləliklə, təsnifat fənninin tədrisi nəticəsində ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər elmlər təsnifatının və kitablar, yəni kitabxana təsnifatının yaranma tarixi və inkişaf mərhələləri, sistemləşdirmənin ümumi metodikası, xüsusilə son dövrlərdə kitabxanalarda tətbiq edilən təsnifat sistemlərinin mahiyyəti və məzmunu, quruluşu, Azərbaycanda kitabxana təsnifatının əsas istiqamətləri, habelə sistemli və predmet kataloqlarının təşkili məsələləri öyrənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərin dövriyyəsinin keyfiyyəti kitab fondunun səmərəli istifadəsinin təşkili ilə, sistemləşdirmə ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu iş prosesi kitabxana təsnifatı vasitəsilə həyata keçirilir. Deməli, müxtəlif elm sahələrinə dair sənədlər müvafiq qayda üzrə sistemləşdirilməyə və kataloqlarda əks etdirilməyə onlardan oxucuların istifadəsi qeyri-mümkündür. Odur ki, hələ qədim dünya kitabxanalarında belə çap əsərləri müəyyən qayda üzrə sistemləşdirilmiş və kataloqlarda öz əksini tapmışdır. Nəticədə təsnifat sistemləri yaranmış, get-gedə inkişaf edərək formalaşmışdır.

Sistemləşdirmə kitabxana təcrübəsində tətbiq olunan fəaliyyət sahələrindən biridir. Ona görə də bu işlə məşğul olan şəxslərin

zəngin bilik və təcrübəsi tələb olunur. Bu fənn informatika, kitabxana fondu, sənədlərin təsviri və əlifba kataloqunun təşkili, biblioqrafiya və digər fənnlərlə sıx surətdə əlaqədardır.

Kitabxanaların əsas vəzifəsi oxucuların tematik sorğularını ödəmək və ictimai həyatın, elmin və mədəniyyətin aktual məsələlərinə dair ədəbiyyatı təbliğ etməkdən ibarətdir. Oxucunu maraqlandıran hər bir mövzu üzrə fondada olan sənədlərin axtarılıb tapılmasını təmin etmək məqsədilə sənədlərin əvvəlcədən məzmununa görə sistemləşdirilməsi zəruridir. Sənədlərin məzmununa görə sistemləşdirilməsi biblioqafiyanın bütün növlərində, fondun komplektləşdirilməsində və işlənməsində, uçotunda, kitabxana statistikasında, mətbuat statistikasında və kitab ticarətində də geniş tətbiq edilir.

Sistemləşdirmə - elmdə və ictimai təcrübədə geniş işlədilən termindir. Onun həqiqi əhəmiyyəti – predmetlərin uyğunluq əlamətinə görə, onlar arasında olan fərqlər və oxşarlığa görə qruplara (siniflərə) bölünməsidir. Təbiət və ictimai həyat hadisələrini, elmləri təsnif etmək mümkündür.

Elmlər təsnifatının elmi təşkilatı cəhətləri də mövcuddur. Məsələn, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair elmi tədqiqat institutlarının təşkili məhz elmlər təsnifatına əsaslanır. Elmlər Akademiyası və onun şöbələrinin quruluşunu buna aid etmək olar.

Elmlər təsnifatının təcrübi cəhətləri də mövcuddur. Bu özünü kitabların və sənədlərin sistemləşdirilməsində göstərir. Kitab nəşrində mövzu planlarının tərtibi, kitab ticarətində kitabın çeşidinin müəyyən edilməsi, mətbuat statistikasına və digər sahələrdə elmlər təsnifatından istifadə olunur.

Elmlər təsnifatının kitabxana – biblioqrafiya işində praktiki əhəmiyyəti böyükdür. Məhz biblioqrafik göstəricilərin tərtibində, sistemli kataloqun təşkilində və digər işlərdə təsnifatın əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək olar.

Müxtəlif əsrlərdə filosoflar və alimlər öz dövrlərinə görə elmi biliklərin səviyyəsini əks etdirən elmlər təsnifatının sistemini yaratmışlar. Bu sistemlərin bəzilərində kitabxana – biblioqrafiya təsnifatının sxemini tərtib etmək üçün istifadə edilmişdir. Bu sxemləri tə-

tib edənler sxemlərdə yerləşən əsas şöbələrin sırasını müəyyən edir və bir qayda olaraq onların seçdikləri elmlər təsnifatı sistemində qəbul etdikləri bölgülərə uyğun olaraq şöbələri bölmələrə və yarım-bölmələrə ayırırlar.

Kitabxana təsnifatı sxeminin elmlər təsnifatından bilavasitə aslı olması heç də onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Kitabxana təsnifatının vəzifəsinin məqsədi onun mühüm xüsusiyyətini təşkil edir.

Kitabxana təsnifatı elmlər təsnifatına əsaslansa da onun öz spesifik cəhətləri vardır. Kitabxana təsnifatının əsas bölmələrinin ardıcılığı, elmlər arasındakı əlaqələr elmlər təsnifatına əsaslanır.

Kitabxana təsnifatının elmlər təsnifatından asılılığı kitablarda elmi biliyin, elmi ədəbiyyatla elmin obyektiv əlaqəsinə əsaslanır. Fərq ondan ibarətdir ki, burada təsnif edilən obyektlər eyni deyildir. Elm mücərrəd xarakterli, kitab isə konkret obyektir.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ KBT-nin TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

KBT-nin tətbiqinə dair 90-cı illərdə iki metodik vəsait çap edilmişdir. Bunlardan biri 1989-cu ildə “Ədəbiyyatın KBT cədvəlləri üzrə sistemləşdirilməsi” adlı metodik vəsaitdir. Vəsait kitabxana fondu və kataloqların təşkili kafedrasının müəllimi A.Əliyev tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu metodik vəsaitin məqsədi “Kitabxana kataloqları” kursunun praktik və laboratoriya məşğələlərində tələbələrin elmi, kütləvi və uşaq kitabxanaları üçün KBT cədvəllərindən müstəqil surətdə istifadə edilməsi bacarığını aşılamaqdan ibarətdir.

Vəsait rus dilindən tərcümə edilsə də onun məzmununda bir sıra dəyişikliklər edilmiş və Azərbaycan dilində nəşr olunmuş əsərlər vəsaitə əlavə olunmuşdur. Bu metodik vəsait fakültənin praktik məşğələlərində tətbiq edilən sənəddir.

Kitabxana təsnifatı və təsnifləşdirmə məsələlərinə dair daha bir elmi fikir BDU-nun kitabxanachılıq-informasiya fakültəsinin müəllimləri

A.Xələfov, R.Kazımov, E.Bədəlov tərəfindən “Kitabxana işçisinin məlumat kitabı” adlı dərs vəsaitində söylənilmişdir. Bu vəsaitdə “Kitabxana Bibliografiya Təsnifatı”, “Kütləvi kitabxanalarda sistemli kataloqun və kitab fondunun KBT cədvəlləri üzrə təsnifləşdirilməsi” adlı bölmələr verilmişdir. Dərs vəsaitində KBT-nin yaranması tarixindən, inkişafından, onun müxtəlif variantlarının nəşrindən və digər məsələlərdən bəhs olunur.

1990-cı ildə Respublika elmi-pedagoji kitabxanasının əməkdaşları tərəfindən “Kitabxana-bibliografiya təsnifatı cədvəlləri (məktəb kitabxanaları üçün qısaldılmış variant)” adlı təsnifat cədvəli nəşr edilmişdir. Cəmi 17 səhifədən ibarət olan bu təsnifat cədvəlində məktəb kitabxanaları üçün nəzərdə tutulmuş KBT-nin bölmələri verilmiş, ümumi və ərazi bölgü cədvəllərinin rubrikaları göstərilmişdir. KBT cədvəllərinin tərtibi zamanı məktəb kitabxanalarının elmiliyi, oxucu və məqsəd istiqaməti, kitab fondunun imkanları nəzərə alınmışdır.

1996-cı ildə BDU-nun kitabxanachılıq-informasiya fakültəsinin müəllimləri tərəfindən “Kitabxanaşünaslıq” adı altında dərs vəsaiti çap edilmişdir. Bu vəsaitdə ümumiyyətlə kitabxana kataloqlarının tədrisinə dair nəzəri fikirlər verilmişdir. Burada kitabxana kataloqlarının əsas xüsusiyyətlərinin işıqlandırılması ilə bərabər bibliografik təsvir, təsnifləşdirmə və predmetləşdirmə məsələlərinə də xüsusi yer verilmişdir. KBT-nin yaranması nəzəriyyəsi, inkişafı tarixi məsələlərinə ayrıca yer verilmişdir. Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr edilən və kitabxanachılıq fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulan bu vəsait xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bütün bunlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, KBT üzrə təsnifləşdirmə prosesində aşağıdakı ümumi qaydalara rəəyət etmək lazımdır:

1. Xüsusi əlamətə görə təsnifləşdirmə. Burada əsərin xüsusi əlaməti, onun məzmun əlaməti əsas götürülür.
2. Tətbiq obyektinə görə təsnifləşdirmə. Təsnifləşdirmə zamanı çap əsərinə müvafiq metodların, qanunların başqa sahələrdə

tətbiqindən söhbət gedirsə bu zaman tətbiq obyektı və ya tətbiq sahəsi əsas götürülür.

3. Təsir obyektinə görə təsnifləşdirmə. Təsnifləşdirmə zamanı çap əsərində müəyyən problemin və ya ictimai hadisənin başqa problemə təsiri izar edilsə bu zaman təsir edilən problem və ya hadisə əsas götürülür.

Göründüyü kimi KBT üzrə təsnifləşdirmə təsnifləşdirmənin ümumi metodikasına əsaslanır. KBT üzrə ədəbiyyatın təsnifləşdirilməsində aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Bütün təsnifatlarda olduğu kimi burada da ədəbiyyatın indeksləşdirilməsində çap əsərinin məzmunu əsas götürülür. Məzmunla əlaqəsi olmayan başqa xüsusiyyətlər ikinci dərəcəli məlumatlar kimi verilir. KBT-də əsas anlayışlar cədvəli o qədər dəqiq tərtib edilmişdir ki, burada çap əsərinin əsas indeksini və məzmununu əksər hallarda bir indekslə ifadə etmək mümkün olur və çox zaman əlavə indekslərə və xüsusi təyinedicilərə ehtiyac olmur. Beləliklə, birinci qayda indeksləri düzgün tapmaqdan ibarətdir.

2.KBT üzrə təsnifləşdirmə zamanı lazımi hallarda əsas indeksə bir və ya iki nümunəvi bölgülərin indeksləri nöqtə vasitəsilə əlavə olunur.

3. KBT üzrə əsas təsnifləşdirmə qaydalarından biri də ondan ibarətdir ki, burada müasir elm sahələrinə dair çap əsərləri təsnifləşdirilərək onların obyektini, tətbiq sahəsini və s. xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər əsasən inteqral elmlərə aiddir. Məsələn, biofizika, fizika, kimya və s. KBT-nin xüsusiyyətlərinə görə belə çap əsərləri yalnız tətbiqi obyektinə görə təsnifləşdirilir. Məsələn, biofizikaya aid kitablar biologiyada, geofizikada, geodeziyada, astrofizikada cəmləşdirilir. KBT-də üç və daha çox sahəni əhatə edən əsərlər üçün müvafiq bölmələrdə xüsusi rubrikalar ayrılmışdır.

4. KBT-də ədəbiyyatın bir neçə bölmədə əks etdirilməsi üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Bu məqsədlə təsnifatın əsas rubrikaları altında həmin anlayışın başqa anlayışla əlaqələndirilməsinə dair xüsusi rubrikalar verilir.

5. KBT-yə əsasən müxtəlif elmlərin tarixinə həsr edilmiş ədəbiyyat mütləq müvafiq bölmələrdə əks olunmalıdır. Yəni fəlsəfə tarixi fəlsəfə bölməsində, musiqi tarixi incəsənət bölməsində və s.

6. KBT üzrə ölkəşünaslıq xarakterli ədəbiyyatı düzgün təsnifləşdirmək üçün xüsusi qayda işlənmişdir. Bu qaydaya görə ölkəşünaslıq ədəbiyyatının müvafiq elm sahələrində və müvafiq bölmələrdə ölkəşünaslıq xarakterli xüsusi rubrikalar cəmlənmişdir. Məsələn, Azərbaycanda neftçıxarma mövzusunda ədəbiyyat həm neftçıxarmada, həm Azərbaycan respublikasının müvafiq bölmələrində təkrarən sistemləşdirilir.

Onu da demək lazımdır ki, hazırda respublikanın bütün kütləvi kitabxanalarında KBT-nin kütləvi kitabxanalar variantı və elmi kitabxanaların bir qisminə (məsələn, M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanasında, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi kitabxanasında (1967) KBT-nin elmi kitabxanalar variantı tətbiq edilir.

Respublikamızın ali məktəb kitabxanalarında (məsələn, Bakı dövlət Universitetinin elmi kitabxanasında, Azərbaycan Texniki Universitetinin kitabxanasında, Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin kitabxanasında və s.) UOT-la bərabər KBT –də tətbiq edilir. Belə ki, UOT-dan təbiəşünaslıq və texniki elmlərə dair ədəbiyyatın təsnifləşdirilməsində, KBT-dən ictimai və humanitar elmlərə dair ədəbiyyatın təsnifləşdirilməsində istifadə olunur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, MKS-lər təsnifləşdirmə prosesində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar, Belə ki, onların işinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri Azərbaycan dilində KBT cədvəllərinin olmamasıdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində ölkəmizdə demokratik hüquqi dövlətin formalaşması, cəmiyyətin informasiallaşdırılması və dünya informasiya məkanına inteqrasiya olunması vəzifələri və tətbiq edilən Sovet KBT sisteminin dəyişməsi, dünya kitabxanalarında geniş tətbiq edilən UOT sistemində keçilməsi problemi aktuallaşdırılır. Düzdür KBT cədvəllərindən UOT sistemində keçilməsi olduqca mürəkkəb problemdir. Çünki, bu problemin

həlli bir çox nəzəri, metodiki və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızın istər elmi, istərsə də kütləvi kitabxanalarında sənədlərin sistemləşdirilməsi, kataloqlaşdırılması üçün təsnifat cədvəllərinin təkmilləşdirilməsi müasir dövrün aktual problemlərindən biridir.

MÜASİR VƏ ÇOXASPEKTLİ TƏSNİFAT SİSTEMLƏRİ

UOT-un quruluşu üç hissədən ibarətdir: əsas cədvəllər, köməkçi cədvəllər və əlifba-predmet göstəricisi. Əsas cədvəllərə elm sahələri üzrə biliklər sistemi daxildir. UOT-da bütün insan bilikləri sistemi şərti olaraq 10 sinfə bölünmüşdür (10 ərəb rəqəmləri - 0-dan 9-a qədər). UOT cədvəllərinin son təkmilləşdirilmiş variantında (2001-ci il Rus etalonu) şöbələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

0 Ümumi şöbə.

1 Fəlsəfə. Psixologiya

2 Din. Teologiya. Ateizm

3 İctimai elmlər. Hüquq. İdarəetmə.

4 1961-ci ildən boşdur. Əvvəllər bu şöbədə "Dilçilik" verilirdi. 1961-ci ildən həmin şöbə 8-ci şöbəyə keçirilmişdir. Ehtimal edilir ki, 4-cü şöbədə sahələrarası, müştərək elmlərin təsnifat qrupları veriləcəkdir.

5 Riyaziyyat. Təbiətşünaslıq elmləri

6 Tətbiqi elmlər. Tibb. Texnika.

7 İncəsənət. Dekorativ-tətbiqi incəsənət. Fotoqrafiya. Musiqi. Oyunlar. İdman.

8 Dilçilik. Filologiya. Bədii ədəbiyyat. Ədəbiyyatşünaslıq.

9 Coğrafiya. Tərcümeyi-hallar. Tarix.

UOT-da hər bir şöbə (sınıf) öz növbəsində xətti-tabeli bölgü planında 10 yarımsöbəyə, qrup və altqruplara bölünür. Məsələn: "62 Texnika və texniki elmlər" şöbəsi maşınqayırma, dağ işi, hərbi

texnika, tikinti texnikası və s. yarımsöbələrə bölünür. Bu hədd UOT-da iyerarxiyanın (xətti tabeliyyətin) birinci pilləsi adlanır. İyerarxiyanın ikinci pilləsində dağ-mədən işinin altşöbəsinin əsas bölgüləri, ikinci pilləsində isə dağ işinin altşöbəsinin bir qrupunun bölgüləri verilir.

UOT-da əsas cədvəllərdən əlavə köməkçi cədvəllər də vardır ki, bunlar təyinedicilər adlanır. Təyinedicilər ümumi və xüsusi (analitik) təyinedici qruplarına bölünür.

Ümumi təyinedicilər şöbələrin daha dəqiq detallaşdırılması üçün, bütün elmlər və digər insan fəaliyyəti haqqında ümumi anlayış yaratmaq məqsədilə tətbiq edilir. Ümumi təyinediciləri ifadə edən əsas indekslərə birləşdirərək, sənədlərin formasını, nəşr yerini, nəşr ilini, dilini və s. ifadə edir. Ümumi təyinedicilərin bölgüsü onluq kəsr sisteminə əsaslanır və müxtəlif simvollar vasitəsilə təsnifatın əsas indekslərindən fərqlənir. Bu təyinedicilər UOT-un dinamikliyini artırır, çoxcəhətli təsnifləşdirməyə imkan yaradır.

Funksiya etibarilə ümumi təyinediciləri iki qrupa bölmək olar:

1) sənədin forma əlamətini ifadə edən təyinedicilər

2) sənədin məzmununu daha da bəsitləşdirməyə imkan verən təyinedicilər.

Kitabxana Bibliografiya Təsnifatı (KBT) universal, xüsusi və elmi kitabxanalarda sənədlərin təsnifləşdirilməsi, sistemli kataloqun yaradılması, bir sıra soraq-məlumat və bibliografik işlərin görülməsi üçün tərtib olunan təsnifatdır.

Təsnifatda bütün bilik sahələri obyektiv aləmin tərkib hissələrinə uyğun olaraq üç qrupa bölünmüşdür.

1. Cansız təbiət haqqında elmlər – dəqiq elmlər

2. Canlı orqanizmlər haqqında elmlər –biologiya elmləri

3. Cəmiyyət haqqında elmlər – ictimai elmlər

Qeyd etmək lazımdır ki, KBT-nin yaradılmasının elmi əsasları hələ 1945-1950-ci illərdə professor E.İ.Şamurin rəhbərliyi altında aparılmış tədqiqatlara əsaslanır. Onun rəhbərliyi altında vaxtilə yaradılmış, işlənmiş təsnifat cədvəlləri KBT-nin əsasını təşkil edir.

Hazırda KBT-nin fəlsəfi-metodoloji əsasını obyektivlik və inkişaf perspektivləri əsasında elmlərin təsnifləşdirilməsi təşkil edir. Burada elmlər materiyanın hərəkət formasına əsasən sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi əsasında düzülmüşdür. KBT-də təkcə elmlər sistemi deyil, elmlər vasitəsilə öyrənilən obyektlər sistemi də nümayiş etdirilmişdir. Burada fənnlərin, problemlərin anlayışları ilə bərabər, ictimai həyatın, praktiki fəaliyyət sahələrinin, incəsənətin müxtəlif növlərinin əks etdirilməsinə də yer verilmişdir. Cədvəllərdə çap əsərlərinin oxusu istiqamətinin nəşr növünün və formasının müəyyənləşdirilməsinə də yer verilmişdir.

Cədvəllərin bölgülərinin bölmələrə və şöbələrə bölünməsinin əsasını müxtəlif kateqoriyalar təşkil edir: öyrənmə obyekt, tədqiqat obyekti, obyektin quruluşu, xüsusiyyətləri, proseslər, əlaqələr, ərazi, tarixi dövr və s.

1960-cı illərdən etibarən Kitabxana-Bibliografiya Təsnifatı (KBT) nəşr edilməyə başlamış və onun müxtəlif variantları çap edilmişdir. KBT-nin əsasən 5 variantı hazırlanmışdır.

1.KBT. Tam variant (iri elmi kitabxanalar üçün – 25 buraxılış 30 kitabdan ibarət 1961-1968-ci illərdə çap edilmişdir)

2. KBT. Elmi kitabxanalar üçün qısaldılmış cədvəllər (5 buraxılış, 6 kitabdan ibarət 1969-1972-ci illərdə çap edilmişdir)

3. KBT. Vilayət kitabxanaları üçün (4 kitabdan ibarət, 1980-1983-cü illərdə çap edilmişdir)

4. KBT. Kütləvi kitabxanalar üçün 1 cildə ibarət (ilk nəşri 1977-ci ildə çap edilmişdir)

5. KBT. Uşaq və məktəb kitabxanaları üçün 1 cildə ibarət (ilk nəşri 1986-cı ildə çap edilmişdir)

KBT-nin tam nəşrinin ümumi həcmi 500 çap vərəqindən ibarətdir. Təsnifatın hazırlanmasında 800-dən artıq alim (akademiklər, müxbir üzvləri, elmlər doktorları və namizədləri) məsləhətçi kimi iştirak etmişdir.

KBT-nin tam nəşri ayrı-ayrı buraxılışlardan ibarətdir. Hər bir buraxılış müəyyən bilik sahəsini və onunla yaxın olan digər sahələri əhatə edir. Bundan başqa hər bir buraxılışda giriş, əsas cədvəllər və

əlifba-predmet göstəricisi verilir. Təsnifatın hər bir buraxılışı aşağıdakı bilik sahələrini əhatə edir.

I-II Buraxılış- KBT-nin girişi və onun quruluşunun təhlili

III-VI Buraxılış- nəzəri təbiətşünaslıq

VII-XIII Buraxılış – təbii elmlər (fizika, kənd təsərrüfatı, tibb)

XIV-XV Buraxılış- ictimai elmlər

XIX- XXIII Buraxılış – mədəniyyət, elm, maarif, ədəbiyyat, incəsənət, ateizm, din, fəlsəfə

XXIV Buraxılış- universal məzmunlu ədəbiyyat

XXV Buraxılış- nümunəvi bölgülər

Qeyd etmək lazımdır ki, VII-IX, XIV-XVII buraxılışlar bir neçə hissəyə bölünmüşdür.

FƏSİL VI.

KİTABŞÜNASLIĞIN ƏSASLARI

Kitab yaranışında min ildən artıq bir zamanda gil lövhələr üzərində mixi yazı ilə yazılmış və ilk sənəd-informasiya daşıyıcısı olmuşdu. Görkəmli Amerika alimi S.Kramer "Tarix şumerdən başlanır" əsərində gil kitabələrin, mixi yazıların meydana gəlməsinin sosial-mədəni şəraitini yüksək ustalıqla təhlil edir. Sonrakı mərhələlərdə papirus, perqament, taxta lövhələr, mis lövhələr, palma yarpağı, ipək üzərində yazılmış, nəhayət kəğız materialı kəşf olunduqdan sonra bir qayda olaraq kəğız üzərində yazılmaqda davam etmişdi.

Kitabı, onun tarixini, müasir vəziyyətini, istehsalını və yayılmasını, oxuculara təsirini və qarşıya çıxan problemləri öyrənən elm kitabşünaslıq deyilir. Kitab və kitabçılıq işi haqqında kompleks elm olan kitabşünaslıq kitabçılıq işinin müxtəlif sahələrinin tarixi və müasir təcrübələrini ümumiləşdirməklə bərabər elmi və tədris fənlərini də birləşdirir. Kitabşünaslıq elminin bir çox sahələrindən biri kitabın tipologiyasıdır. Bu problem üzərində bir çox kitabşünaslar dayanmışlar. Lakin bu sahə hələ də sona kimi araşdırılıb tədqiq edilməyibdir.

Müasir kitabşünaslıq nəşriyyat işi, poliqrafiya fəaliyyəti və kitab yayımı texnologiyalarını kompleks öyrənərək kitab məhsulunun yaranışından, istehsalından oxucuya çatdırılmasına qədər çox funksional, mürəkkəb alqoritmik prosesi öyrənir. Bu proses tarixi təkamüldə sadədən mürəkkəbə doğru böyük inkişaf yolu keçmiş və müasir informasiya əsrində cəmiyyətin mühüm sosial və iqtisadi sifarişinə çevrilmişdir.

YAZININ BAŞLANGICI

Yazı, bəşər ağlının ən qiymətli məhsullarından biri, bəlkə də birincisidir. Tarixin və mədəniyyətin əsasıdır.

Yazı, ağızdan çıxan səslərə, dolayısıyla sözlərə, gözlə görünən, əllə tutulan işarələr halında şəkil verilməsidir. Qulaq və jestlərin yardımı olmadan, müəyyən dəyər ifadə edən şəkillər vasitəsilə dilin ifadəsini mümkün hala gətirən yeganə vasitədir. Mədəniyyətin qorunmasını və təkmilləşdirilərək gələcək nəsillərə ötürülməsini ancaq yazı təmin edə bilər. Daşdığı böyük dəyər səbəbilə qədim dünyanın bəzi xalqları, mədəniyyətin bu ən böyük kəşfinin ilahi güclər tərəfindən yaradılaraq insanlara hədiyyə edildiyinə inanırdılar. Misal üçün, qədim misirlilər, yazını tanrı Totun, skandinaviyalılar isə mifik tanrıları Odinin icad etdiyinə inanırdılar. Çinlilərə görə yazını kəşf edən, onların imperatorları Fu-hi, ibrənilərə görə isə Enox, İbrahim və Musadır. Qədim meksikalılar və peruluların etiqadına görə də yazı, ilahi bir güc tərəfindən icad edilmişdir.

Türk xalqları insan cəmiyyətinin keçmiş olduğu bütün mərhələləri yaşamış və bu təkamülün fəal iştirakçısı olmuşdur.

Ən qədim yazı nümunələri e. ə. dördüncü minilliyə qədər getməkdədir. İnsanların daha rahat istifadəsinə uyğun bir hala gəlmək və bugünkü "hərflər yazısı" şəklinə çatmaq üçün yazı çox uzun təkamül prosesi keçmişdir. Bu proses, aşağıdakı mərhələlər şəklində ələ alına bilər:

1. Məqsədin müxtəlif əşyalar vasitəsilə ifadə edilməsi. Yazı tarixçiləri bu mərhələyə "əşya yazısı" adını vermişlər.
2. Yazının şəkli çevrilməsinin ilk pillələri.
3. Fikri yazı (ideoqrafik yazı) və ya başqa bir ifadə ilə şəkli yazı (piktoqrafik yazı).
4. Fikri yazıdan heca yazısına keçid.
5. Heca yazısından hərflər yazısına keçid.

İndi də hər birinə aid bir neçə nümunə göstərərək, bu mərhələləri izah etməyə çalışaq:

1. Əşya yazısı. İbtidai insan, məqsədini anlatmaq üçün ətrafındakı əşyalardan istifadə etmişdir. Misal üçün, məzar yeri olaraq bilinən “dolmen”lər və “menhir”lər (şaquli və ya üfüqi vəziyyətdəki böyük daşlar) “burada ölü yatmaqdadır” fikrini, xatirəsini nəsiləndən nəsle ötürməkdədir.

Hal-hazırda Şimali Amerikanın şimal-şərqində yaşayan və ibtidai bir cəmiyyət olan Abnaki yerliləri getdikləri yolu və istiqaməti, torpağa sapladıkları dəyənəklərlə göstərməkdədirlər. Misal üçün, maili bir dəyənəklə gedilən istiqamət göstərilərkən, maili dəyənəyin yanında yerə saplanan şaquli bir dəyənək “uzağa getmədim”, maili dəyənəyin ucunda yerə saplanan şaquli dəyənək “uzağa getdim”, maili dəyənəyə şaquli vəziyyətdə saplanan beş dəyənək “beş günlük yola getdim” mənasına gəlməkdədir.

Yenə əşya yazısı növlərindən biri olaraq “düyün yazısı” var. Qədim Peruda buna “kipu” deyilirdi. Bu sistem, bir budaq və ya çubuq üzərinə bağlanan müxtəlif rəngli iplərdən və iplərin üzərində müəyyən məsafələrlə atılan düyünlərdən ibarətdir. Peru və Boliviya da çobanlar bu gün də kipudan istifadə edir, sürülərindəki inəklərin, kəsilən heyvanların sayını, işlədilən duzun, istehsal olunan kərə yağının və pendirin miqdarını onunla göstərirlər.

Qədim Türk xalqlarının köçəri heyvandarlıqla məşğul olduğunu nəzərə alsaq yazı elementlərindən istifadə etmiş olmaları haqqında ehtimal yürütmək olar. Türk xalqlarının mifologiyasında bunu təsdiq edən çox sayda faktlar mövcuddur. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanında Ağ çadır və ya qara çadır məhfufları, yandırılan tonqalların sayına görə ifadə etdiyi fikir və bir sıra digər simvollar haqqında məlumat verilir.

Müxtəlif əşyalar yollamaqla bir məqsədi çatdırmaq üsulu da bütün dünyada geniş yayılmışdır. Buna “əşya məktubu” deyilir. Müxtəlif güllərə müəyyən mənalara verilməsini və bunları birinə göndərərək müəyyən bir fikri çatdırmaq istəyini buna misal göstərmək olar.

2. Yazının şəkilə çevrilməsinin ilk pillələri. Fransada, Şimali İspaniyada və İngiltərədə paleolit dövründə, digər adı ilə qədim daş dövründə düzəldilmiş bəzi rəngli və həndəsi işarəli çınqıllar tapılmışdır. Qayaların üzərində, bəzi dolmenlərdə də müəyyən işarələrə rast gəlinməkdədir. Belə nümunələr Anadoluda da var. Bunlara petroqlif deyilir. Bunların ibtidai bir şəkli yazısını, insanın təbiətində var olan sənət qabiliyyətinin məhsullarını, yoxsa cadu və sehlə, dini etiqadlarla əlaqəli işarələmi olduqları qəti surətdə aydınlaşdırılmamışdır. Bu mövzuda mübahisələr davam etməkdədir. Nə olursa olsun, həqiqi mənada yazı olmasa da, bunlar, qədim insanların sənət anlayışını və görüşünü əks etdirməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır və ideoqrafik yazıya keçiddə bir pillədir.

3. Fikri yazı (ideoqrafik yazı) və ya şəkli yazı (piktoqrafik yazı)

Bu mərhələdə insan, düşüncələrini şəkli və ya biçimlərlə ifadə etməyə çalışmışdır. 1911-ci ildə Şimali İspaniyada Pasieqa mağarasında tapılan bir qaya rəsmi, ideoqrafik yazının ən ibtidai nümunəsi sayılmaqdadır. Bu rəsmdə yuxarıda solda mağaranın iki gözünü təmsil edən iki oyuq, solda iki ayaq izi şəkli, ən sağda kiçik bir dairə və üç şaquli qısa xətt yer almaqdadır. Rəsmdəki işarələr müəyyən bir ardıcılığa sahibdir, müxtəlif yerlərə səpələnmiş şəkillər yoxdur. Bu şəkillər, ola bilsin ki, müəyyən bir qadağanı, ya da giriş icazəsini mağaraya girən adamın nəzərinə çatdırmaq üçün çəkilmişdir.

İdeoqrafik yazıdan XIX əsrdə xüsusilə Şimali Amerika yerliləri istifadə etmişdir. 1800-cü ildən 1870-ci ilə qədər, hər ilin qış mövsümünün ən önəmli hadisəsini bir rəsmlə göstərən və dəri üzərinə rəngli olaraq çəkilən tarixi qeydlər buna bir nümunədir. Yenə XIX əsrdə Amerika yerlilərindən bir qəbilənin, o dövrün Amerika prezidentinə göndərdiyi məktub da belə bir şəkli yazı ilə yazılmışdı.

Fikri yazı hər hansı bir məqsədi izah edir, lakin insanın ağzından çıxan səsləri müəyyənləşdirə bilmir, başqa bir ifadə ilə, sözləri və cümlələri verə bilmir. Fikri yazı, ancaq müəyyən düşüncə qalıblarını göstərə bilər.

İnsan cəmiyyətlərində sosial və dini qurumlar inkişaf etdikcə, bəzi ənənələrin, duaların, müqəddəs xatirələrin əslini, olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan nəsildən nəslə ötürmə ehtiyacı hasil olmuşdur. Bu ehtiyacın, məhdud saydakı şəkil və işarələrlə qarşılınması mümkün deyildi. Qədim dünyanın insanları, misal üçün qədim mesopotamiyalılar və misirlilər ilk olaraq işarələrin sayını çoxaltmışdılar. Misal üçün “göz”ü bir göz, “əl”i bir əl, “ayağ”ı bir ayaq şəkli ilə ifadə etməyə başladılar. Bu bir kəlməlik işarələr, bir fikir bildirdikləri üçün yazı tarixində “fikri işarə (ideoqram)” və ya məfhumun şeklini göstərdiyi üçün “şəkli işarə (piktoqram)” adını almışdır.

Fəqət bir dil nə qədər ibtidai olursa olsun, mücərrəd məfhumlara da sahibdir. İnsanlar, bu mücərrəd məfhumları ifadə etmək üçün belə bir çarə tapmışdı: bəzi konkret ideoqramlardan mücərrəd məfhumları ifadə etmək üçün də istifadə edilmişdir. Misal üçün, “göz” ideoqramı, eyni zamanda “görmək”, “qulaq” ideoqramı “eşitmək, qulaq asmaq”, “ayaq” ideoqramı “yerimək, getmək, addımlamaq” mənasını da vermişdir.

4. Fikri yazıdan heca yazısına keçid. Hər dildə şəklinin çəkilməsi çətin olan və şəkillərlə ifadə edilə bilməyən çox sayda söz var. Misal üçün, sadəcə ağac deyil, “cökə ağacı” və ya “palıd” yazmaq lazım gəldiyində, bunu şəkillə göstərmək həqiqətən də çox çətinidir. Digər tərəfdən, “istəmək”, “ummaq”, “yeniləmək” kimi fəlləri, “gözəl”, “yaxşı”, “pis” kimi sifətləri, “indi”, “sabah” kimi zərfləri şəkillərlə göstərmək imkanı yoxdur. Bu səbəbdən, belə bir çarə tapılmışdır: şəkillə göstərilməsi asan olan, xüsusən də bir hecalı sözlərin səs dəyərləri, o səs yer aldığı başqa sözlərdə də mənaya baxmadan, sadəcə verdikləri səs nəzərdə tutularaq işlədilmişdir. Bunu belə bir misalla izah etmək mümkündür: qol şəkli çəkilmiş və “qol” deyə oxunmuş, ay şəkli çəkilmiş və “ay” deyə oxunmuşdur; “qolay” sözünü yazmaq üçün isə qol və ay şəkilləri çəkilmişdir. Yazı tarixində bu hadisəyə “akrofoniya” deyilir. Qədim Şumer, qədim Misir və qədim sami yazılarında bunun çox sayda nümunəsi vardır. Həqiqi bir misal göstərmək lazım olsa, qədim Şumer dilində

“su” axar suyu andıran bir işarə ilə göstərilirdi. “A” su mənasını verirdi. “AA” isə ata mənasına gəlirdi. Su ilə bir əlaqəsi olmasa da, “ata” sözünü yazmaq üçün yan-yanı iki su işarəsindən istifadə edilirdi. Yenə Şumer dilində “AAA” isə “baba” mənasına gəlirdi. Bu söz, “su” işarəsinin üç dəfə təkrarlanması ilə yazılırdı.

Akrofoniyanın köməyi ilə sözlərin bu şəkildə yazılması, səslərin bildirilməsinə də kömək etmişdir. Yazının bu mərhələsinə “fonetizm”, başqa bir ifadə ilə “səsləşmə mərhələsi” deyilir. Bu təcrübə hecalarla başladığından, buna “heca yazısı” adı verilmişdir.

Heca yazısı sistemi ideoqramlardan, heca işarələrindən və sözlərin bəzən əvvəlinə, bəzən də axırına əlavə edilən təyinedicilərdən (determinativlərdən) təşkil olunmuşdu. Təyinedicilər, yazılan sözün nə cür, hansı sahə ilə əlaqəli olduğunu göstərməkdə idi. Qədim Mesopotamiya mixi yazısı, ondan əmələ gələn başqa mixi yazılar və qədim Misir heroqlifləri belə heca yazısı sistemləridir.

5. Heca yazısından hərf yazısına keçid. Hərf yazısına iki yolla keçilmişdir: biri akrofoniya, digəri isə açıq hecalarda saitın zamanla düşərək bir səs işarəsi halını alması yoludur.

Bir hecanın saitini itirərək tək səsə çevrilməsi prosesinə qədim Misir yazısında rast gəlirik. Məsələn, ağız şəklində çəkilərək göstərilən və “ağız” mənasına verən “re” hecası zamanla saitini itirərək yalnızca “r” kimi işlədilməyə başlanmışdır. Qapı sürgüsü “se” zamanla saitini itirmiş və “s” hərfi kimi işlədilmişdir. Bayquş “me” zamanla “m”, çörək “te” zamanla “t” səsini ifadə etmişdir.

Akrofoniya yolu ilə hərf yazısına keçidə gəlincə, bunun ən yaxşı nümunəsi qədim Finikiya yazısındakı “a” hərfidir. Bu hərf öküz başı şəklində idi. “Alef” öküz deməkdir. Bu işarə əvvəlcə öküzü ifadə etmək üçün ortaya çıxmış, sonra get-gedə “alef” sözünün ilk hərfinin qarşılığı olaraq işlədilmişdir. Bu hərf finikiyalılardan yunan əlifbasına keçmiş və “alfa” olaraq əlifbanın ilk hərfi kimi günümüzdə qədər gəlmişdir.

QƏDİM DÜNYANIN ƏSAS YAZI SİSTEMLƏRİ MIXİ YAZI

Bizə məlum ən qədim yazı sistemi mixi yazıdır. Cənubi Mesopotamiyada bugünkü Bağdadın cənubunda qədim Urukda aparılan qazıntılar zamanı e. ə. 3400-3000-ci illərə aid şəkli yazı ilə yazılmış lövhələr tapılmışdır. Mixi yazı şumerlərin bu yazını təkmilləşdirərək əmələ gətirdikləri bir yazı sistemidir. Şumerlər, akkadlılar, babilililər, assuriyalılar, hettlər və son olaraq eramızdan əvvəl fars padşahları tərəfindən işlədilmiş, bir sıra dəyişiklik və təkamüllərə məruz qalmış, qədim Ön Asiyanın ticarət və siyasi həyatında çox böyük rol oynamışdır. 3000 il boyunca istifadə edilən bu yazıdan günümüze 500 000 ədəd irili-xırdalı lövhə və ayrıca çox sayda daş kitabə və abidə gəlib çatmışdır. Qədim dünyanın tarixi, sosial-siyasi sistemi və ümumiyyətlə qədim dünyanın həyatı barəsində əlimizdə mövcud olan materialların hər biri bir sənəd dəyəri ehtiva etməkdədir, lakin mixi yazının ən önəmli abidələri e. ə. 1700-cü ildə yazılan Hammurapi qanunları və e. ə. 2000-ci ildə yazıya köçürülən bir qədim dünya dastanına aid lövhələrdir. Bu qədim dünya dastanı, "Gilgameş" dastanıdır.

Hammurapi qanunları Suz şəhərində bir fransız heyəti tərəfindən tapılan silindr şəklində bir tikilmiş daş stelanın üstünə yazılmışdır.

Hammurapi, Sami sülaləsinin altıncı kralı olaraq Babilə e. ə. 1730-1686-cı illər arasında yaşamışdır. Qonşularıyla 30 il müharibə aparmış, Şumer və Akkad ölkələrini, Assuriya və Nineviyanı və ya Heynəva zəbt etmişdir. Cəsur bir sərkərdədən çox, bir diplomat xarakterinə sahib olmuşdur. Daşın üzərində Günəş tanrısı Şamaşın və onun dediklərini yazıya alan Hammurapinin relyefi də yer almaqdadır. Hammurapi qanunları 282 maddədən ibarətdir. Bu qanunlar gündəlik adətlər haqqında deyil; məntiqli, qəti və açıq bir şəkildə hüququn əsas prinsiplərini dilə gətirməkdədir. İmperatorluğun tərkibinə daxil olan müxtəlif xalqların bir-birindən fərqli adət-

lərinin sintezini əmələ gətirmək məqsədilə hazırlanmışdır. Akkadca yazılmışdır və öz dövrünün klassik bir abidəsi hökmündədir.

"Gilgameş" dastanında Gilgameş adlı bir hökmdarın macəralarından bəhs edilməkdədir. E. ə. 3000-ci illərdə xalq arasında şifahi olaraq yayılmış, 2000-ci illərdə isə şumerca yazıya köçürülmüşdür. E. ə. 600-cü illərdə Aşşurbanipal tərəfindən akkad-sami dillərinə tərcümə etdirilmişdir. İlk dəfə "Tövrat"da bəhs edilən Nuh tufanı, "Tövrat"dan xeyli qədim dövrlərə aid olan bu dastanda detallı olaraq təsvir edilmişdir. Dastanın lövhələrə yazılmış böyük bir qismi hal-hazırda Britaniya muzeyində saxlanılmaqdadır.

Mixi yazı yazıda işlədilən işarələr mıxa oxşadığından bu adı almışdır. Dörd əsas şəkli vardır: şaquli, üfüqi, yuxarı maili və aşağı maili. Mixi yazının ilk nümunələri Avropaya 1621-ci ildə Persepolis sarayındakı iki kitabədən köçürülərək, İtalyan səyyahı Pietro Della Valle tərəfindən göndərilmişdir. Bu iki kitabə farsların Əhəmənilər sülaləsindən Dara və Kserks adına yazılmışdır.

Daş kitabələrdəki işarələrin yazımı, yoxsa adı naxışlarını olduğu belə əvvəlcə bilinmirdi. İlk olaraq Danimarkalı səyyah Niebuhr, bu kitabələrin üç ayrı dildə yazılmış eyni mətn olduğunu başa düşmüşdür. Daha sonra teoloq və arxeoloq Münter kitabələrin Əhəməni hökmdarlarından qaldığını təyin etmişdir. Kitabələr Babil, Elam və qədim İran dilləri ilə yazılmışdır. Yazını çözməyə və oxumağa Alman filologiya müəllimi Q. Qrotefend 1802-ci ildə müvəffəq olmuşdur. Dilini və yazı işarələrini bilmədiyimiz bir mətni oxumaq son dərəcə çətin və böyük zəhmət, məntiq yürütmə, əlavə olaraq geniş bir tarix bilgisi tələb edən bir işdir.

HEROQLİF YAZI

Qədim misirlilərin, dillərini yazmaqdan ötrü işlətdikləri yazıdır. Ən qədim nümunələri e. ə. 3000-ci ilə qədər gedir. Ən qədim nümunələri şəkli yazıdır. Əşyalar və mücərrəd məfhumlar üçün eyni işarələrdən istifadə edilmişdir. Misirşünaslar bu yazıda 3000 işarə

müəyyən etmişdir ki, bunlardan 600-ü çox işlədilər. Klassik dövrdə yunanlar, yalnız məbədlərdə və məzar daşlarında rast gəldikləri üçün bu yazıya “müqəddəs yazı – heroqlif” adını vermişdilər. Heroqlif məbədlərdə və məzar daşlarında işlədilər, çox sadələşdirilmiş və papirus üstünə fırçayla yazıldığı üçün xətləri yuvarlaq hala gəlmiş, axıcı bir şəkildə yazılan “heratik” yazıdan istifadə edirdilər. E.ə. VII əsrdə bu əl yazısı bir daha sadələşdirildi və “demotik” yazı şəkli ortaya çıxdı. Demotik Misir yazısı heroqlif (daş üstünə qazılaraq yazılan), heratik (rahiblərin işlətdiyi müqəddəs yazı) və demotik (camaatın gündəlik işlərdə işlətdiyi yazı) olmaq üzrə üç növdür.

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən sonra qədim Misir, ellinistik mədəniyyət dairəsinə daxil olmuş və qədim əlifbalar sürətlə itib getmişdir. Artıq bizim eranın 3-cü əsridə misirlilər demotik yazıdan aldıkları 6 işarəni də əlavə edərək, qədim yunan əlifbasından istifadə edirdilər.

Heroqliflər klassik dövrdə də bir sirr idi. Yalnızca misirlilərin işlətdikləri bir yazı idi. Heroqliflərin oxunması 1798-ci ildə Napoleonun Misirə yürüşü əsnasında bir əsgərin Nil yaxınlığında, bu gün “Rəşid” adlanan bölgədə tapdığı Rozetta daşı sayəsində mümkün olmuşdur. Bu qara bazalt daşının üstündə üç fərqli yazı ilə yazılmış bir mətn var idi. Heroqliflə, demotik yazıyla və qədim yunanca yazılmışdı. Qədim yunanca mətn dərhal tərcümə edilərək, bunun e. ə. 196-cı ildə V Ptolemey üçün yazılmış bir ithaf yazısı olduğu aşkara çıxarıldı. Fransız F.Şampolyon, dairə içində alınmış hökmdar adlarından başlayaraq, heroqlifləri çözməyə və oxumağa müvəffəq oldu. Qədim Misir haqqında məlumatları bu daşa və onu oxuyana borclu yuq.

İLK ƏLİFBALARIN ORTAYA ÇIXMASI

Əvvəlcə yalnız şəkil, söz və heca işarələrindən ibarət olan yazılar var idi. Hər səs üçün hərfləri olan ilk əlifbalara Aralıq dənizindən Qırmızı dənizə qədər uzanan ərazidə yaşayan və sami dillərində

danışan xalqlarda rast gəlinir. Bunların arasında Ərəblər, yəhudilər, finikiyalılar da var.

İngilis misirşünası Flinders Petrie, 1905-ci ildə Sinada apardığı qazıntılarda, qədim misirlilərin mis mədənlərində e. ə. 1500-cü illərdə Misir fironlarının əmrində işləyən işçilərin yazdıqları bəzi sənədlər tapdı. Bunlar, heroqlifə oxşayan işarələrlə yazılmışdı. Təxminən 150 fərqli işarə müəyyən edildi. Bu işarələrdən 30-u həm heroqlifə, həm də Finikiya əlifbasındakı işarələrə oxşayırdı. Bu şəkildə, Misir heroqliflərindən başlayıb, finikiyalılardan keçərək qədim yunan əlifbasına və müasir dövrün ən geniş yayılmış əlifbası olan latın əlifbasına doğru inkişaf edən əlifba meydana qəlməkdə idi.

Yalnız samitlərdən meydana gələn ən qədim əlifba e. ə. 1300-cü illərdə finikiyalıların tərtib etdikləri əlifbadır. Bu əlifba 22 hərfdən ibarət idi. Tacir və dənizçi bir xalq olan finikiyalılar əlifbaya böyük ehtiyac duyurdular. Dəniz səfərləri əsnasında Karfagenə qədər getmiş və əlifbalarını da getdikləri hər yerə aparmışdılar. Padşah Axiramın sarkofaqı və Mesa sütunu, bu əlifbanın yaxşı saxlanmış iki önəmli abidəsidir və e. ə. XIII əsrdən qalmışdır. Mesa sütunundakı yazı padşah Axiram üçün yazılmış bir mərasim yazısıdır.

Qədim yunanlar e. ə. 1000-ci ildə Finikiya əlifbasını finikiyalılardan aldılar. Yalnızca samitlərdən ibarət olan bu əlifbaya saitləri əlavə etdilər. Bundan ötrü yeni hərflər icad etməyərək, öz dillərində olmayan samitləri sait kimi işlətdilər. Hərflərin adları da Finikiya dilindədir: alfa (Finikiya dilində öküz mənasına gələn alef), beta (Finikiya dilində ev mənasına gələn bet), delta (Finikiya dilində çay ağzı mənasını verən söz). E. ə. V əsrdə dəyişikliyə məruz qalmış və təkmilləşdirilmiş şəkli ilə bu əlifba, bütün qədim yunan mədəniyyət dairəsi üçün klassik bir yazı biçimi halına gəlmişdi. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən sonra, artıq başqa əlifbalar bu əlifba qarşısında öz varlıqlarını qoruya bilmədilər.

E. ə. V əsrdə İtaliyada çox sayda yunan koloniyası və etrusklarla yunanlar arasında sıx bir əlaqə var idi. Müxtəlif əlifbalardan istifadə edilirdi. Latın əlifbası, qədim yunancaya çox yaxın olan etrusk qrupu arasında təkmilləşmişdir. Bu qrupun üzvlərindən olan

qədim romalılar qədim yunanlardan alınan 21 hərfə, öz dilləri üçün lazım olan iki hərf də əlavə etdilər.

Qədim yunan və latın yazılarının ən qədim nümunələri günümüzə ancaq daş kitabələr üzərində gəlib çatmışdır. Aralıq dənizi hövzəsinin iqlimi, papirusların uzun müddət saxlanılması üçün əlverişli deyildi. Ən qədim yunan kitabələri e. ə. IV əsrdən, latın kitabələri isə eramızın ilk illərindən qalmışdır. Latın əlifbasıyla yazılmış ən qədim daş kitabə 1899-cu ildə Roma forumunda tapılan və “lapis niger” adı verilən daşdır. O dövrdə latın əlifbası sağdan sola doğru yazılmaqda idi. Soldan sağa yazı daha sonra ortaya çıxmışdır. Soldan sağa yazılan və bu yazının ən gözəl nümunəsini təşkil edən kitabələr Roma İmperiyası vaxtından qalmışdır. “Lapis niger” e. ə. VI əsrdən qalmışdır. Latın əlifbasıyla yazılmış ən qədim papiruslar eramızın 79-cu ilində Vezuvi vulkanının püskürməsi nəticəsində küllər arasında mühafizə edilən, Herkulanumda tapılmış papiruslardır. Daşların üzərinə qazınmış latın hərfləri ayrı-ayrı görünməkdədir. Papirus və perqamentdən daha çox istifadə edildikcə, hərflər yuvarlaq şəkillər almağa və bir-birlərinə bitişik yazılmağa başladı.

ƏRƏB ƏLİFBASI

Finikiya, arami və ibrani əlifbaları ilə qohumdur. Ən qədim nümunəsi 512-ci ilə aid olan və Hələb yaxınlığında tapılan Zabad abidəsidir. Ərəblər bu əlifbanı eramızın II-III əsrlərində Nəbatilərdən almışdır. İslamiyyətin başlanğıcında təkmilləşdirilmiş, VII əsrdə bugünkü şəklini almışdır. Günümüzdə fars, urdu, əfqan və ərəb dillərinin əlifbası olaraq istifadə edilir. Müxtəlif ölkələrə və ehtiyacları uyğun olaraq müxtəlif nümunələri ortaya çıxmışdır. Yalnız samitləri və uzun saitləri göstərən işarələri var. Hərflərin sayı 28-dir. Hərflərin sözün əvvəlində, ortasında və axırında yazılan şəkilləri bir-birindən fərqlidir. Müxtəlif xalqlar bu əlifbanı qəbul edərək dil xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bir sıra işarələr əlavə etmiş və öz dillərində uyğunlaşdırmışdı. Türk xalqları islam mədəniyyəti

ilə birlikdə bu əlifbası qəbul etmiş və min ildən artıq bir tarixi dövrdə öz yazılı mədəniyyətlərini bu yazı ilə ifadə etmişlər. Dövrü olaraq bir sıra mütəxəssislər bu əlifbanı islam mədəniyyətinin əlifbası, ərəb, fars və türk xalqlarını islam mədəniyyətinin yaradıcısı hesab edirlər.

ORXON ƏLİFBASI

Orxon çayı yaxınlığında, Asiyada, bir-birindən bir kilometr aralı qoyulmuş, dörd tərəfi də yazılı, yüksəkliyi 3,75 metr olan iki yazılı abidə vardır. Bu abidələrdən ilk dəfə tarixçi Cüveyni “Tarixi-cihangüşa” adlı əsərində bəhs etmişdir.

XVIII əsrdə İsveçli zabıt İ. fon Stralenberq, ruslara əsir düşmüş və 13 il Sibir bölgəsində gəzib-dolaşmışdır. Yuxarıda adı çəkilən abidələrə o zaman təsadüf etmiş və bunlardan bəzi sürətləri kopyaları nəşr etmişdir. 1893-cü ildə Kopenhagen Universitetinin professoru B. Tomsen, bu abidələri oxumağa və türkcə olduğunu təsbit etməyə müvəffəq oldu. Oxuduğu ilk kəlmələr, “tenqri”, “türk” və “Kültigin” sözləri olmuşdur. 1895-ci ildə V. Radlov bu abidələrin tərcüməsini nəşr etdirdi. Tomsen də fransızca tam bir tərcümə nəşr etdirdi.

Abidələrdən biri eramızın 732-ci ilində Kültigin adına, digəri isə 735-ci ildə Bilgə xaqan öldüyü zaman yazılmışdır. Bu abidələrdə çinçə yazılmış hissələr də var. Hər iki abidə türk yazı dilinin ilk və ən gözəl nümunələrini təşkil etməkdədir.

Bu abidələr 38 hərfdən ibarət bir əlifbayla yazılmışdır. Bu hərflərdən dördü saitdir. Sözləri bir-birindən ayırmaq üçün üst-üstə iki nöqtə işarəsindən istifadə edilmişdir. Yazıların sami əsilli olduğu iddia edilmişdir. Bəzi ideoqramlar, bunların türkcə məxrəcəli olduğunu düşündürməkdədir. Misal üçün, “o” və “u” səslərindən əvvəl və ya sonra “k” səsi verən işarə, türkcə “ok” sözündən yarandığını düşündürəcək şəkildə ok (=ox) biçimində bir hərfdir. T səsi verən

işarə türkcə “tağ-dağ” şəklini xatırlatmaqdadır, d səsi verən işarə türkcə “ad-ay” şəklindən əmələ gəlmiş ola bilər.

Türkcədə saitlərin çox olması lazım gəldiyi halda, bu əlifbada samitlərin çox olduğu görünməkdədir. Nümunələri Skandinaviyada tapılan Runa yazıları ilə də bu yazıların böyük oxşarlığı var. Bununla belə, əlifbanın kökü nə olursa olsun, çox güman ki, Türklər bunu təkmilləşdirmiş, bəzi səslər əlavə etmişdirlər.

Orxon əlifbası türk yazı dilinin başlanğıcında – V-IX əsrlər arasında işlədilmiş, daha sonra yerini Uyğur əlifbasına vermişdir.

Orxon əlifbasında bəzi hərflər, yan-yanə iki samiti göstərməkdədir: “nç”, “nd”, “ny”, “ng” səslərinin qarşılığı olan hərflər kimi. Samitlərin qalın və incə halları üçün ayrı-ayrı hərflər var: məsələn t, b, d, n səsləri. Sözlərin əvvəlində və ortasında yer alan saitlər yazılır, axırındakı saitlər isə yazılır.

Orxon yazısına oxşar bir yazı ilə yazılmış bəzi abidələr də Yenisey bölgəsində tapılmışdır. Bunlarda 150 hərf var.

Orxon yazısının, türklərin heyvanlarını damğalamaq üçün istifadə etdikləri damğalardan təkmilləşdirildiyi ehtimalı da irəli sürülmüşdür.

UYĞUR ƏLİFBASI

Uyğurlar 745 tarixlərində Göytürklərin yerini tutdular. Türk boyları arasında oturaq həyata keçən ilk qrupdur. Yaxşı təşkil edilmiş bir şəhər həyatı qurdular. İnkişaf etmiş bir mədəniyyət həyatına sahib idilər. Özlərindən sonra çox sayda kitab qoymuşdurlar.

Uyğur əlifbası VIII-XVIII əsrlər arasında, İslamiyyətdən həm əvvəl, həm də sonra işlədilmişdir. Soğd əsilli bir əlifba olduğu güman edilməkdədir. 18 hərfdən ibarətdir. Bunlardan üçü saitdir: “a-e”, “u-ü”, “ı-i”. Bir neçə samit hərfin bir işarə ilə göstərildiyi hallar da mövcuddur. Məsələn “b-p”, “g-h-k”, “v-f” səsləri üçün tək işarə var. Bu yazı sağdan sola doğru və “z” hərfi istisna olmaqla bitişik olaraq yazılır. Sözdəyişdirici şəkilçilər ayrı yazılır. Göytürk

əlifbasındakı qoşa səslərin Uyğur əlifbasında ayrı-ayrı göstərilməsi, bu əlifbanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn üçün, Göytürk əlifbasında gördüyümüz “ny” hərfinin yerinə, uyğurcada “n” və “y” üçün ayrı işarələr var. Bu əlifbada müəyyən bir durğu işarələri sistemi də var. Uyğurların inandıqları manilik dininə aid mətnlərdən başqa, buddizmə aid mətnlərdə isə başqa durğu işarələri sistemi görülməkdədir.

Bu əlifba ilə yazılmış çox sayda uyğurca sənəd qalmışdır.

“Tarix şumerdən başlayır” deyən alimlərin və tədqiqatçıların müxəlifəti yoxdur. Bu fikri demək olar ki, bu problemlə məşğul olan bütün mütəxəssislər iddia edir.

Şumerlərin kimliyi, onların dili, mədəniyyəti barədə dünya elmində fikir belədir: Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır; Şumerlər ən qədim türklərdir, şumer dili prototürk dilidir. Bu fikir görkəmli şumeroloqların – S.N.Kramer, L.Vulli, S.Lloyd, Q.Çarl, Z.Kosidovski, Q.Vinqler, E.Reklü, M.Belitski, D.Redder, A.Cavat, E.Əlibəyzadə və b. gəldikləri fikir və nəticədir. (70, s. 5.)

Qədim Şumerlərin mixi yazılarla başlamış olduqları kitab və kitabxana mədəniyyəti 5 minillik bir inkişaf yolu keçərək dünya mədəniyyətinə xidmət etmişdir. Türk xalqlarının əcdadları olmuş Şumerlər insan cəmiyyətinə vermiş olduğu bütün töhfələrdə dünyaya açıq olmuş, yaratmış olduğunu qonşuları ilə paylaşmış, öz böyüklüyünü həm fiziki, həm də mənəvi olaraq minilliklər boyu qoruyub saxlamışdır.

İlk yazı, ilk kitab, ilk kitabxana və ilk məktəbi yaratmış xalq olaraq Qədim Türklər dünyanın çox böyük coğrafiyasına yayılmış, yaşadığı arealdan asılı olmayaraq, insan cəmiyyətinə yeni-yeni nailiyyətlər bəxş etmiş, dar millətçilik komplekslərindən uzaq olmuş, bəşəri ideyalarla XXI əsrə qədər gəlib çatmışdır.

Keçmiş olduğumuz möhtəşəm tarixi yolu tədqiq edən mütəxəssisləri əsasən üç qrupa bölmək olar:

1. Tarixdə milli və siyasi bərabərlik və balanslaşdırma istəyi ilə aparılan tədqiqatlar.

2. Tarixi saxtalaşdırmaqla qərəzli və ambisiyalı mövqedən aparılan tədqiqatlar.

3. Tarixi həqiqətləri hissə-hissə üzə çıxararaq yaradılacaq tarixi mənzərənin maksimum düzgün ifadəsinə xidmət edənlər.

Şumerdə yazının kəşfi, yaranması, inkişafı zəngin mədəniyyətin yaranması və inkişafına səbəb oldu. Mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid yazılı gil lövhələr dünya tarixini yenidən yazmaq zərurətini doğurdu. Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında duran "Bilqamis" dastanı, habelə digər Şumer dastanları və böyükklü – kiçikli minlərlə kitabələr bu sahədə güclü və etibarlı mənbələrdir. "Bilqamis" dastanı e. ə. III minillikdə Şumer dilində yaranmış, min il sonra akkad dilinə tərcümə edilmiş və gil lövhələrə həkk edilmişdi.

Qədim Şumerlər bilikləri yaymaq, təhlil etmək, şifahi yaratdıqları dastan və nəğmələri "Kitaba" köçürmək üçün gil lövhələrdən istifadə etmişdir. "Enmergar və Aratta hökmdarı", "İrik və Aratta", "Luqalbanda və ermerkar", "Bilqamis və Aqa", "Bilqamis" və başqa dünya ədəbiyyatının ilk bədii məhsulları sayılan əsərlər dastan və rəvayətlər, çoxlu miflər və dini əsərlər, hekayələr, təmsillər və b. gil lövhələr üzərində gəlib müasir dövrə çatıbdır.

Şumer məktəbi mixi yazının meydana gəlməsi nəticəsində təzahür etmişdi. Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi isə Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr Qədim Şumer şəhəri Urukun xarabalıqları arasında aşkar edildi. Orada üzləri şəkilli yazı ilə örtülmüş mindən artıq gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatchılıq yazılarından ibarətiydi. Onların arasında bir neçə tədris mətnlərinin də olduğu müəyyən edildi. Bu onu sübut edir ki, miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olmuşlar. (70. s.20)

"Bilqamis" dastanı Dəclə və Fərat çayları hövzəsində 5 – 6 min il bundan qabaq yaranmışdır. Bu qəhrəmanlıq dastanı bizə yaxın qədim ümumtürk dastanları ilə, məsələn "Alp-Ər-Tonqa" dastanı və "Naməlum" qəhrəmanın ölümünə ağılar (er. əv. IV əsr) "Şu xaqan" dastanı (er. əv. VII-VI əsr), "Dədə Qorqud" dastanı (VI-VII əsr) "Orxan Yenisey" kitabları (V-VIII əsr) maraqlı paralellər, ideya

– fikir yaxınlığı, bu əsərlərdə tanrıçılıq, tanrıya inam, hətta yazılış tərzində və üslub yaxınlığı göstərir. Bu kitabələrin eyni qaynaqlardan qidalandığı, ənənəvi davam edib gələn mədəni tellərə bağlılığı açıq aşkar sezilir. (70. s.10)

Bu kök, təməl və qaynaqların birliyini və ortaq cəhətlərini biz qədim dövrlərin ədəbi – bədii məhsulları olan "Uralbatur", "Alpamış", "Manas" kimi dünya şöhrətli dastanlarda da müşahidə edirik.

VI-VII əsrlər türk ədəbi dünyasının böyük şəxsiyyəti olan Dədə Qorqud – Qorqud Ata öz "Kitabını" – "Oğuznaməni" formalaşdırarkən, şifahi ədəbiyyatın qədim və zəngin qaynaqları ona ilham vermiş, Qorqud Ata xalqın mədəni varlığını, aqlını, zəkasını, xalqı və milli təfəkkürünü, adət - ənənə, ədəb - ərkan, ailə məhəbbəti və s. keyfiyyətlərini yığcam və bədii şəkildə ifadə edən incilərlə kitabını yazmışdı. VI – VII əsrlərə qədərki xalq yaradıcılığı nümunələrini, xüsusilə, də onun frazeoloji ifadə və vahidlər kimi çox qiymətli qatlarını üzə çıxarmışdı.

MOQOL YAZISI

M.Rassabi qeyd edir ki, Xubilayın mədəniyyətə münasibəti yazılı dilə münasibətdə ifadə olunurdu. Böyük imperiyanın idarə olunması üçün müvafiq yazılı dilə ehtiyac var idi. Fiskal, hərbi və sosial həyat yazı və qeydlər tələb edirdi. Çingiz xan dövründə belə yazılır: "Uyğur yazısı" monqol dilinə tərcümə etmək üçün qeyri çinli və ya müsəlman tərcüməçilərə ehtiyac yarandı. Belə ki, çinlilərə monqol dilini öyrənmək qadağan edilmişdi. Monqol və ya müsəlman tərcüməçiləri rəsmi sənədləri çin dilinin danışq variantı (bayxua) tərcümə edir və kütləvi olmayan klassik çin rəsmi dilini qəbul etmirdi. Müəyyən olmuşdu ki, Xubilayın sarayında bütün sənədlər əvvəla monqol dilində tərtib olunur, sonra isə çin danışq dilinə tərcümə edilirdi və bu dillər kütləvi istifadə olunurdu. Sənədləri hazırlanmasında, yazılması və tərcüməsində müsəlman xəttatlardan geniş istifadə edilirdi. Bu monqolların şərq ərazilərində tətbiq olunurdu.

Xubilay hakimiyyətə gəldikdən sonra paytaxtı çin ərazisinə köçürülməsi zamanı yazılı dil məsələsi yenidən öz əhəmiyyətini qarşıya qoydu. Monqol yazısı uyğur yazısına, bu isə soqdey yazısına, o da aramey yazısına əsaslandı. Uyğur yazısı monqol dilinin batan səslərini düzgün ifadə edə bilmir, bəzən bir neçə səsi bir işarə ilə qeyd edirdi. Bəzi monqol fonemlərinin ifadə olunması üçün isə ümumiyyətlə işarə yox idi. Uyğur yazısının bəzi işarələrini də bir-birindən fərqləndirmək çətin idi. Uyğur yazısının bu xüsusiyyətləri onun geniş yayılmasına mane olurdu.

Xubilay tətbiq olunan yazıdan daha geniş istifadə etmək, çin dilindən elmi, tarixi və fəlsəfi əsərlərin çoxsayda tərcüməsini tələb edirdi. Uyğur əlifbasında çin adalarının, titullarının, vəzifələrin və digər anlayışların düzgün transkripsiyasının vermək imkanı məhdud idi.

Xubilay öz imperiyasında tətbiq olunan Monqol və Çin dillərinin rəsmi dil və eləcə də, yazılarının da yazı olmasını düzgün hesab etmirdi. Bu yazılar çox millətlə və müxtəlif ləhçələrə malik imperiyanın ehtiyacını ödəmir və ümumxalq yazısına çevrilə bilmirdi. Xubilay daha geniş tətbiq olunacaq əlifbanın tərtib olunmasını tələb edirdi. Sarayın baş məsləhətçisi təyin olunmuş Paqba –lamaya belə bir əlifbanın tərtib olunması tapşırılır.

1269-cu ildə Paba-lama böyük xana tərtib etdiyi əlifbanı təqdim edir. Tibet yazısı əsasında tərtib olunmuş bu əlifbada 41 hərif mövcud idi. Hərflərin qrafik quruluşu əsasən kvadrat şəklində olduğu üçün bəzən ona “kvadrat yazı”da deyirdilər. Lakin əlifbanın rəsmi adı “Paqa yazısı” adlandırıldı. Bu əlifba tibet yazısından az fərqlənir, yuxarıdan aşağıya yazılırdı. Bu əlifba tibet yazısından az fərqlənir, yuxarıdan aşağıya yazılırdı. Monqol danışiq dilinə əsaslanan bu əlifba nəinki çin dilini bütün səs elementlərini ifadə edə bilir, eləcə də Xubilayın imperiyasında bütün xalqlara müştərək əlifba olmağa qadir idi.

1269-cu ildə Xubilay bu əlifbanı böyük fərəh hissi ilə qəbul etdi və onun dövlət əlifbası kimi tanınmasına fərman verdi. Bu fərmana əsasən bütün rəsmi sənədlər yeni tətbiq olunan əlifba ilə yazılmalı və çin dilinə də uyğunlaşdırılmalı idi. Əlifbanı öyrətmək üçün

xüsusi məktəblər belə açıldı. Bu məktəblər əlifbanın kütləviliyini təmin etməli və yaymalı idi. 1272 və 1273-cü illərdə Xubilay əlifbanın daha geniş tətbiq olunması barədə yeni fərmanlar vermişdi.

1275-ci ildə Xubilay xüsusi akademiya (Menqu Xanlin yuan) təsis etdi. Bu akademiya böyük xanın fərman və çıxışlarını yazıya köçürməli və tərcümələrini etməli idi.

Böyük səylərə baxmayaraq yeni əlifba kütləvi şəkil almırdı. 1272-ci ildə bir məmurun hesabatında göstərilir ki, hətta məmurların uşaqları belə 1269-cu ildə təsis olunmuş məktəbdə yeni əlifbanı öyrənməyə həvəs göstərmirlər Xubilay 1279 və 1284-cü illərdə əlifbanın daha ciddi tətbiq olunması və geniş yayılması barədə göstərişlər verir. (112, s. 251)

Tədqiqatçı Morris Rassabi hesab edir ki, bu əlifbanın geniş yayılması əlifbanın fərdi xüsusiyyətlərindən və çatışmazlığından deyil, onun tətbiqi metodları ilə izah oluna bilər. Tarixdə Paqba əlifbası kimi qalmış bu yazı nümunəsi ilə çox sayda sənədlər öz günümüzə qədər qotunub saxlanılmışdı. Bu yazı ilə dövlət fərmanları və rəsmi qanunlarla yanaşı çin dilindən tərcümə olunmuş bir sıra əsərlər də mövcuddur. Möhür üstü yazılar, məmurlara verilən taxta vəsiqələr üzərində yazılar, çini qablar üzərində ornamental yazı şəklində də qorunub saxlanılmışdı.

Çin tarixində “yunan” dövrü adlanılan Monqol hakimiyyəti dövründə Xubilay xanın yüksək maarifpərvər və mədəniyyətin himayədarı portreti qarşıya çıxır. İddia olunur ki, Xubilay xan çin dilində yazmağı və oxumağı bacarmasa da çin danışiq dilinə bələd olmuşdu. O çində mövcud olan vətəndaşlıq imtahanlarını ləğv etdi, klassik çin dilindən asılılığı qaldırdı və xalq dilinə üstünlük verdi. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, bu dövrdə xalq dilində dramaturgiya inkişaf etməyə başlamış, adı məlun olan 500 pyesdən 160-ı bu günə qədər qorunub saxlanılmışdı. (112, s. 253)

Hər hansı bir sahədə senzuranın mövcud olması faktı ilə rastlaşırıq. Məktəblər öz gəlirlərindən kitab çap etmək və yaymaq işi ilə məşğul olur, dramaturgiyanın inkişafı teatr yaradıcılığını genişləndirir, miniatür sənətkarlığı vüsət alır. M.Rassabi qeyd edir ki, Xubi-

lay dövrünün məşhur 45 dramaturqundan 17-si Xubilayın şəhəri Dadudan çıxmışdı. 1269-cu ildə kitabları çap edib yaymaq üçün Xubilay xan xüsusi müəssisə təsis edir. (112, s. 257) Kitab çapına və yayılmasına dövlət vəsaitinin sərf olunması nəticəsində kitab geniş istifadəyə verildi və kütləviləşirdi. Dabu şəhərinə saraya toplanmış miniatür əsərlərinin kataloqu tərtib olundu və bütün imperiyaya səs yayıldı ki, imperator rəsm əsərlərini alır. Bu xubilay xanın zəngin kolleksiyasını təşkil etdi.

Vilqelm Lyudviq Peter Tomson (1842-1927) görkəmli liqivist alimlərdən dərslər almış və tam ciddiyyəti ilə fin dilinin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Orxan – Yenisey yazılarının öyrənilməsi fikrinə də runi yazıların əlaqəsini müəyyənləşdirmək üçün düşür. İlk növbədə o, yazının istiqamətini müəyyənləşdirdi. B. Radlovdan fərqli olaraq, yazının sağdan sola yazıldığını müəyyənləşdirdi. İkinci addım olaraq o hərflərin sayını saydı və 38 işarəni müəyyənləşdirdi. Bu rəqəm əlifbanı yazı sistemləri içərisində müəyyənləşdirməyə kömək etdi. Bu əlifba səs əslifbası ilə heca əlifbasının təxminən ortasında dururdu. Məlumdur ki, heca əlifbalarında təxminən 50 işarə, səs əlifbalarında təxminən 30 işarə olurdu. Növbəti addım olaraq Tomsen işarələrinin mətn içərisində təkrarlanması hesabına sait və samit səsləri müəyyənləşdirməyə başladı. Bundan sonra mətn içərisində şəxs adlarını axtarmaqla çin dilində yazılmış şəxs adları ilə tutuşurdu. Mətn içərisində tez-tez rast gəlinən iki nöqtə də tədqiqatçının diqqətini cəlb etmişdi. Hər iki mətnə tez-tez təkrar olunan işarələri qruplaşdıraraq müəyyən etdi ki, dörd işarəli yazı son işarənin “i” saiti olması ilə və bütün türk dialektlərində epitet kimi istifadə olunması “tanqri” göy, allah sözünün ifadəsidir. I daş üzərində tez-tez təkrara olunan 7 işarədən ibarət yazı müəyyən olundu ki, II daş üzərində bu təkrar olunmur. Deməli, bu abidə sahibinin adının ifadəsidir. Çin mətnində bu yazının “gül-tekın” olduğu müəyyənləşir. II daş üzərində təkrar olunan və I daş üzərində olmayan 5 işarədən ibarət yazının çin mətni ilə tutuşdurulması onun “Bilge” olduğunu müəyyənləşdirir. Hər iki daşda tez-tez təkrar olunan 4 işarədən ibarət yazıda “tanqri” sözündəki R işarəsi məlum ol-

duğuna görə Tomson bu ifadənin türk olduğunu müəyyənləşdirir və bununla da əlifbanın “K” işarəsini də aydınlaşdırır. Ən başlıcası isə yazını və dilin sahibi müəyyənləşir. Beləliklə, Vilqelm Tomson 1896-cı ildə “Orxan yazılarının deşifrəsi” adı ilə öz əsərini Qelsinqforsda çap etdirir. Bu əsərdə o nəinki əlifbanın tam açılışını göstərir, hətta mətnin tərcüməsi və kommentariyasını da əlavə etmişdi. Bu əlifbanı mütəxəssislər Pəhləvi və aramey yazılarında qohum əlifba olduğunu hesab edirdilər.

38 işarəli əlifba 20 işarəli uyğur əlifbasından fərqli olaraq, türk xalqlarının fonetik ehtiyatlarını daha dolğun ifadə edirdi. Lakin 800-ci illərdə uyğur əlifbası türk əlifbasını sıxışdırıb istifadədən çıxardı.

Frans Babinqerin arxiv sənədləri içərisində roma və yunan yazıları içərisində tapdığı bir sənəd də diqqəti cəlb etdi. Məlum oldu ki, Barnabon adlı bir şəxs İstambulda II Ladislavın göndərdiyi beş nəfərlik səfirlik heyətinə daxil olmuşdu. II Ladislav Beqem kralı idi və Macarıstan da (Hunqri) onun hakimiyyəti altında idi. I Sultan Səlimin (1512-1520) zamanı bu yazını qonaq qaldıqları səfir evinin at tövləsinin divarından üzünü köçürmüşdü. Frans Babinqer yazının surətini Vilqelm Tomsona göndərir və o, yazının Hün-skif runi yazı və mağar dilində olduğunu müəyyənləşdirir. Macarıstanda yaşayan sekel tayfaları özlərini imperiyasının varisləri, onların tarixi qoşulduğunda yaşayan komalar oğul tayfalarının varisləri olmuş və bu yazını gətirən, qoruyub saxlayan da onlar olmuşlar.

AĞVAN ƏLİFBASI

Erməni tədqiqatçılarının verdiyi məlumata görə, Erməni, Gürcü və Ağvan əlifbasının yaradıcısı 360-cı illərdə anadan olmuş Mespon Maştoç olmuşdu. O, kilisədə qədim yunan dilində təhsil aldığından sonra İran şahı Xosrovun sarayına katib vəzifəsinə qəbul edilir. Suriya və Fars dillərini öyrənir. Lakin bir müddət sonra bir qrup tərəfdarlarını da götürərək hələ xristian olmayan ermənilərin yaşadığı

Qoxtn vilayətinə gedir və orada moizələr oxumağa başlayır. Mespon müəyyən edir ki, yerli din insanlar arasında kütləviləşir və insanlar fars mədəniyyətinə təmayül edir. Fərqli əlifba tərtib etmək və bu insanlara öz dillərində İncili oxumaq imkanı yaratmaq ehtiyatını müəyyənləşdirir.

Q.S.Arutyunyan yazır: Maraqlıdır ki, erməni, qədim gürcü və ağvan əlifbalarında qrafik quruluşunun və ilk mənbəyinin eyni olmasına baxmayaraq, eyni işarələr müxtəlif səslər ifadə edir. Erməni dilində 8 hərfin 5 gürcü hərfinə və 8 ağvan hərfinə eynilə uyğun gəldiyi halda müxtəlif səslər ifadə edir.

Bu əlifbaların Daniel adlı bir suriyalı yepiskop tərəfindən tərtib edilməsi ehtimalı daha güclüdür.

K.N. Yüzbaşyan hesab edir ki, Erməni əlifbasının qəbul edilməsi Erməni xalqının "Etno müdafiə reaksiyası" nəticəsində olmuşdu (72, s. 148) Erməni tədqiqatçısı K.N.Yüzbaşyan hesab edir ki, Maştos bu əlifbanı tərtib edərkən aramey yazılarının bizə gəlib çatmayan variantlarından istifadə etmişdi. (72, s.149).

Tədqiqatçı Qabil Əliyev, D.A.Oldereqqeyə əsaslanaraq qeyd edir ki, V əsrin əvvəllərində Suriyalı maarifçi Mesron Maştos efio-piya (amxar) əlifbası işarələrindən istifadə etməklə erməni əlifbasını tərtib edir. Bu əlifbadakı 36 hərfin 23-ü efio-piya əlifbasının eyni işarələri ilə ifadə olunur. (72, s. 205).

İran şahı I Daranın E.Ə. 520-ci ildə yazdırdığı Bisitun kitabəsində Pəhləvi və elam dillərində olan variantında armeniyə ölkəsi, babil dilində olan variantında isə Urasida (Urartu) ölkəsi qeyd edilir. (72, s. 139).

MÜQƏDDƏS KİTABLAR VƏ KİTABXANALAR

Monoteistik dinlərin təkid etdiyi və insanların yaddaşında olan müqəddəs hadisələrin başlanğıcında Adəm və Havvanın hekayəti durur. Bu məlumat Tövratda, İncildə və Quranda bir mənalı olaraq təsdiq edilir. Avropa tədqiqatçılarının gəldiyi qənaətə

görə, bu hadisələr tövratdan qabaq da yazıya köçürülmüş və böyük tarixi müddətdə qorunub saxlanmışdır. Məsələn Cənnət bağı, yahudi kitablarında "Edem bağı" əhdi ətiqdən əvvəl mövcud olan rəvayətlərdə yad edilir. Gilqameş dastanında ziynət daşları yetişən ağac əkilmiş bağ haqqında bəhs edilir. Başqa bir şumer dastanında cənnət təmiz və işıqlı torpaqdadır ki, orada xəstəlik və ölüm yoxdur. Bütün canlılar orada asayışda yaşayır. Bibliyada cənnət bağının yerləşdiyi yer haqqında dəqiq məlumat verilir. Orada deyilir ki, cənnət bağı oradan çıxan sonradan dörd hissəyə bölünən çayın vadisindədir. Bir sıra mütəxəssislər bu çayları Dəclə, Fərat, Araz və Səhənd dağından axan uzun çayların vadisi kimi müəyyənləşdirir. Bu ərazi Urmiyə gölü ətrafına düşür.

İrlandiya Arxiepiskopu Ceyms Eyşer 17-ci əsrdə əhdi ətiqdə verilmiş məlumatların xronologiyası əsasında hesabat aparmış, Adəm və Havvanın zamanını e.əvvəl 4004-cü ilin oktyabrının 24-ünə və böyük daşqının 2348-cü ilə təsadüf etdiyini iddia etmişdir.

Əhdi ətiqin filoloji analizini edən mütəxəssislər iddia edirlər ki, o bizim eradan əvvəl 6-cı əsrdə yazıya köçürülmüşdü. Bir sıra əhvalatları Babilistanda yaşayan yahudi kahinləri hazırlamış və Tövratın içində daxil etmişdilər.

1851-ci ildə ingilis Qenri Leyerd Babilistandakı Liliviya kitabxanasının öyrənilməsinə başlayır. O, Yüzlərlə mixi yazılı, müxtəlif ölçülü gil kitabələr aşkar edir və mixiyazıları oxuya bilmədiyinə görə onları Britaniya muzeyinə araşdırmağa göndərir. Muzey əməkdaşları bu kitabların məzmununu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirə bilmir və kitabələr 1872-ci ilə qədər, Corc Smit onları araşdırana qədər muzeyin anbarlarında saxlanılır. Muzeyin mütəxəssisi İrvinq Fingel iddia edir ki, böyük daşqın əhvalatının mənbəyi Gilqameş dastanından başlayır və tədqiqatçı Nuh peyğəmbər rəvayəti ilə Gilqameş dastanı arasında paralellər müəyyənləşdirir.

Bu hadisədən sonra Mesapotamiya ərazisində böyük daşqınla əlaqədar çox sayda məlumat əldə edilir. Müəyyən olunur ki, bu hadisə 5 min il əvvəl baş vermişdi.

1920-ci ildə Mesopotamiyanın məşhur Ur şəhərində (qeyd edək ki, Urmiyə toponiminin kökü Urdur) arxioloq Leonard Vuley tədqiqatları zamanı qalın lil qatı taparaq müəyyən etmişdi ki, burada böyük bir coğrafi məntəqəni əhatə edən böyük bir daşqının əlamətləri mövcuddur. Ehtimal olunur ki, qədim yəhudilər Mesopotamiyadan köç edərkən böyük daşqın əhvalatını da Gilqameş dastanından əldə edərək özləri ilə aparmışdılar.

Müqəddəs kitablarda Qabil və Habilin əhvalatı da tədqiqatçıların diqqətini cəlb edib. Müqəddəs kitablar kontekstində bu hadisə müxtəlif tarixi dövrdə fərqli qiymətləndirilib. Məsələn müqəddəs Avqustin eramızın 400-cü ilində Qabil yəhudilərin əməllərinin ifadəsi, Habil isə İsa məsihi sinvolizə edən ideyadır deyə, nəzəriyyə yaratdı. Bu antisimid cərəyanlarını gücləndirdi. 13-cü əsrdə Roma Papası III İnokenti müqəddəs Avqustinin nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi və Yəhudilərin yəhudiliyi ifadə edən nişanları paltarlarında daşması haqqında fərman verdi. Fərmanı pozanlara ciddi cəzalar verildi. 100 il sonra İspaniya kralı Alfons da belə bir fərman imzaladı.

Qabil və Habilin əhvalatını xatırladan Şumer mənbələrində qeyd edilir ki, heyvandarların Allahı Domuzi, əkinçi qardaşı İngindo ilə bacıları İnnanın məhəbbətini qazanmaq üçün müharibə edir.

QURAN

İnsan cəmiyyətinə lütf olunmuş sonuncu müqəddəs kitab "Qurani – Kərimdir". Məhəmməd peyğəmbərin vasitəsilə insanlara bəxş edilmiş bu kəlamlar əzbər yadda saxlanılmış və ağızdan – ağıza müsəlmanlar arasında yayılmışdır. Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra Əbu Bəkr zamanı, 632-634-cü illərdə peyğəmbərin katibi gənc Zeyd ibn Sabit tərəfindən yazıya köçürülərək külliyyat halına salınmış və İslam dünyasının ilk kitabı kimi tanınmışdır. Lakin sonrakı illərdə müxtəlif İslam mərkəzlərində Quran ayələrinin düzgün oxunmaması və mətnə yol verilən yanlışlar 651 – ci ildə, Xəlifə Osmanın zamanında, onun göstərişi ilə 4 nəfərlik

heyət təyin olunur və Zeyd ibn Sabitin rəhbərliyi ilə Quranın yeni redaktədə külliyyatı hazırlanaraq, Məkkəyə, Dəməşqə, Kufəyə və Bəsrəyə nüsxələri göndərilir və Quran ayrı – ayrı ayə və surələri yazılmış nüsxələri toplanaraq məhv edilir. Beləliklə, Quranın mötəbər nüsxələrinin yayılması və düzgün olmayan nüsxələrinin dövriyyədən çıxarılması barədə konkret işlər görülür. Tədqiqatçı A. Xalidov qeyd edir ki, İslamın II yüzilliyinə qədər hələ də səhih olmayan nüsxələr dövriyyədə mövcud idi. Lakin onlardan heç biri bu günə qədər qorunub saxlanılmamışdır. Qorunub saxlanılmış ən qədim Quran nüsxəsi Osman dövründə yazılmış Quranın fragmentləridir.

Rəvayət olunur ki, Osman öldürülən zaman əlində quranın külliyyatını saxlamışdı. Müaviyyənin tərəfdarları həmin Quranın səhifələrini nizələrinə taxaraq qisas çağırışı ilə küçələrə çıxmışdılar.

692-ci ildə Qüds şəhərində Ömər tərəfindən tikilmiş Əl – Əksa məscidinin divarlarına Quranın tam mətni yazılmışdır. Quranın müxtəlif formalarda, müxtəlif materiallarda yazılmış orjinal və nadir nüsxələri mövcuddur. Çox uzun müddət Quran İslam dünyasının müqəddəs və yeganə kitabı olmuşdur.

İslam aləminin II müqəddəs kitabı sayıla biləcək mənbə 760 – cı ildə Cəfər Sadiqin Qurana yazmış olduğu ilk təfsiridir. Cəfər Sadiqi Qurani mükəmməl bilən və ona ilk təfsir yazanlardan biri idi. Tədqiqatçı Brus Lorens qeyd edir ki, imam Cəfər Sadiqi Qurana üç istiqamətdə yanaşır. I baxış ondan ibarətdir ki, Quran Allah kəlməsinin yazıya köçürülmüş variantıdır və insanlar onu istədiyi zaman açıb oxuya bilər, dərk etməyə çalışa bilər. Qeyd edək ki, artıq Cəfər sadiqin dövründə yeni doğulan nəsillər artıq Quran yazılan dili tam başa düşmür və müasir danışq dilində Qurani təfsir edir, şərhlərin yazılması bu baxımdan lazımlı hesab edilə bilərdi. Bu da onun II istiqamətini müəyyənləşdirirdi. III istiqamət dil və tarixi problemlərdən daha dərin təsəvvürlər, mifologiya və hissiyyat dünyasının açılışı və izahına həsr edilmişdi.

Sonrakı əsrlərdə təfsir yazan alimlərin sayı çoxalır. 820-ci ildə Şafii Təbərinin müasiri Əhməd ibn Hanbal və digərləri də Qurana təfsirlər yazmışlar.

Əhəmiyyətinə görə İslam dünyasında hadisələr də mühüm yer tutur. Qəzalinin, Buxarinin toplamış və kitab halına salmış olduqları hadisələr toplusu da İslam aləmində öz əhəmiyyətli rolunu oynamışdır. Buxari Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmayıl (810 - 870) müqəddəs rəvayətləri (sünnəni) toplayanlardan idi. Buxari "Əl - Cami əs - səhih" kitabını tərtib edir və əhəmiyyətinə görə bu kitabı da müqəddəs hesab edirlər. Bu kitabların yaranması və yayılması haqqında mənbələrdə maraqlı faktlar mövcuddur. Lakin xristian və yəhudi mənbələrindən fərqli olaraq İslam ölkələrində müqəddəs hesab edilən və ən vacib statusa malik sənəd "Quran" hesab edilir və bu məsələdə bir mənalı olaraq hamı yektilidir.

YƏHUDİLİKDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR VƏ TÖVRAT

Qədim yəhudilərdə rəvayət edilirdi ki, daş kitabələrdə müqəddəs yazılar mövcud idi və Yaxva onu öz peyğəmbəri Musaya təqdim etmişdi. Eləcə də bu daş kitabı saxlamaq üçün xüsusi sandıq hazırlanmış və Musa peyğəmbərin yəhudi xalqını 40 il səhrada gəzdirdiyi zaman da bu sandıq onları müşayət etmişdir. Bu sandıq və içərisində saxlanılan tövrat haqqında çox möcüzəli rəvayətlər yazılmış və yazılı mənbələrdə eramızdan əvvəl VI əsrdən başlayaraq artıq məlumatlar itmişdir. Nəticədə uzun müddət yəhudilər bütün qədim xalqlar kimi öz ənənə və qanunlarını nəsilədən - nəsilə şifahi şəkildə ötürmüşlər.

Yəhudilərin şimal hissəsi "Elox" cənub hissəsi "Yaxva" adlandırdıqları ilahi gücə inanır və bütünlükdə eramızdan əvvəl XII əsrə qədər Misir Fironlarının hakimiyyəti altında idilər.

Qüdsün yəhudilər tərəfindən tutulması, Süleyman məbədinin (Allahın evi) tikilməsi və müqəddəs Tövratin orada saxlanılması haqqında müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Lakin mənbələr qeyd edir ki, e.ə. 622 - ci ildə Süleyman məbədini bərpa edərkən kahin Xil-

kiya xarabalıqdan "Səfər - Tora" adalanan qədim yazını tapır və şah sarayının katibinə təqdim edir.

Bibliyanın I hissəsi yəhudilikdə Qanun və ya Tora, yəni təlim adlanan əhdi - ətiqin birinci beş kitabı "beş kitab" adlanır. Yəhudi və xristian ənənələri bunların müəllifini Həzrəti Musa hesab edirlər. Beş kitab Kövn, Xuruc, Levit, Ərqam və ikinci qanunçuluq kitabları daxildir.

Kövn - dünyanın yaradılması, Allahla insanların arasında olan müqavilələr (əhdlər) insanlar tərəfindən bu əhdlərin pozulması və bunun nəticələri barədə kitabdır.

Xuruc - qədim yəhudilərin Misir Fironlarına əsarətə düşməsi, xilas olmaları üçün kömək etməsi, onların Allahı Yaxvenin Musanın hüzuruna gəlib yəhudilərin Yaxve tərəfindən Sina dağında Musaya "Qanunun" (vəsiyyətin) verilməsi, qurban vermə və ibadət haqqında əməllərin izah edilməsindən bəhs edir.

Levit - "Qanun"un yerinə yetirilib yetirilməməsi ilə bağlı olan ayin, mükafat və cəzalar haqqında olan dəqiq təlimatlardır.

Ərqam kitabı Misirdən çıxan qədim yəhudilərin səhradakı sərgüzəştlərindən bəhs edilir.

İkinci qanunçuluq - birinci dörd kitabda olan məlumatların xülasəsi, Musanın xitabət və göstərişləridir.

Eramızdan əvvəl 586-cı ildə Babillilər Qüdsün məbədlərini yenidən dağıdır və yəhudilərin böyük bir hissəsini Babilistana sürgün edirlər. 539-cu ildə İran şahı Keykavus Babilistana qalib gəlir və yəhudi köçkünlərinin Qüdsə qayıtmasına icazə verir. Nəticədə Şimal və Cənub hissələrə bölünmüş yəhudilər İran şahının dəstəyi ilə bir Allaha - Yaxvaya sitayiş etməyə başlayırlar ki, bu da mono-teistik baxışların başlanğıcı oldu və yəhudi müqəddəs kitablarının tərkibinə daxil oldu.

Babilistandan sürgündən Qüdsə qayıdan yəhudilər özləri ilə 9 kitab bağlaması gətirirlər. Dünyanın yaranmasından Babilistan sürgününə qədərki tarix yazılmış bu kitablar sonralar yəhudi müqəddəs kitablarının tərkibinə daxil olmuşdur.

Musa Tövratinin üzünü köçürmək işində yorulmaz xəttat, yəhudi din xadimi və İran şahının yəhudi işləri üzrə məsləhətçisi Ezdra Qüdsə ezam edilir. Ezdra İran şahının əmrini yəhudi xalqına çatdırır. Bu əmrə görə Musa Tövratını bütün yəhudilər qəbul etməli olur. Bu illərdə iki müqəddəs kitablar külliyyatı formalaşır. Birinci Tövrət, ikincisi Nevgin peyğəmbərlərinin kitabı. Babilistan sürgünü illərində Ktuvin adlanan yeni bir külliyyat da yaranmışdı.

Yəhudilərin dünya görüşünə görə ibadət ancaq Süleyman məbədi varsa mümkündür və Tövratin hökmləri yalnız orada keçərlidir. Bu səbəbdən də insanların gözü məbədə dikilmişdi. "Əgər məbəd yoxdursa, dinin də mənası yoxdur".

Eramızdan əvvəl 63-cü ildə Pompey müqəddəs torpağı işğal etdi və Qüdsə Roma hakimiyyəti başlandı. Təxminən 30 il sonra Süleyman məbədinin bərpası və genişləndirilməsi işinə başladılar.

Eramızın II əsrinin ortalarında Romalılar tərəfindən Qüds yenidən dağıdılır, şəhərə və Süleyman məbədinə od vurulur, yəhudilik qadağan edilir, və yəhudilər sürgün edilir.

Talmud – qədim yəhudi dilində lameyd (öyrənmə) mənası daşıyır. Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın V əsrinə qədər bir dövrdə formalaşmış, iri həcmli yəhudi dini ədəbiyyat məcmusudur. Talmudun ən qədim hissəsi Mişna Musanın qanununu təkrar edib geniş şərhini verir. (Tövratin beş kitabını). Bu kitabı xristianlarda bütünlükdə qəbul edirlər.

Müstəqilliyini itirən və mühacirətdə diaspora həyatını yaşayan yəhudilərin ehtiyacını ödəyən Tövrət əvvəlki halında yeni şəraitə uyğun gəlmirdi və IV əsrdə meydana çıxan kitabçılar (soferim) "Musa qanununa yeni şərhlər verir, ondan yeni şəraitə uyğun qanun düzəltdimşdilər. Sonrakı əsrlərdə kitabçıların işini fariseylər davam etdilər. Bunlardan Biri – İohan ben Zaqqay, Yerusəlim ibadətگاهی- nın süqutundan sonra İndiki Təl - Əviv yaxınlığında Tövratin şifahi şərhlərini öyrədən Tannaylar (qanunöyrədənələr) məktəbini təsis edir. Şərhlər birinci dəfə 210 – cu ildə İyequda Ha-Nasi tərəfindən redaktə olunmuşdu. Bunlara Mişna adı verildi. Mişna altı bölməli 65 əsərə bölündü. Birinci bölmə - Zeraim (Əkinlər) 11 hekayətdən

və şərhdən ibarətdir. İkinci bölmə - Moed (bayramlar) 12 traktatdan ibarətdir, üçüncü bölmə - Naşim (Arvadlar) 7 traktatdan ibarətdir. Dördüncü bölmə - Nezigin (Xəsarət) 10 traktatdan ibarət olub mülkü və cinayət hüququnu ifadə edir. Beşinci bölmədə Kolaşim (dini – ayin qaydaları) 11 traktatdan ibarət olub, qurban mərasimlərini izah edir. Altıncı bölmə Taxarat (təmizlənmə) ibadət təmizliyinə aid 12 traktatdan ibarətdir. Mişna Fələstin və Babilistanda şərhçilər (amorayların) tərəfindən hərtərəfli tədqiq olunmuşdu. Meydana gəldiyi yerlə əlaqədar olaraq Talmudun iki növü var, Fələstin Talmudu və Babil Talmudu. Birincisi üç, ikincisi 5-ci əsrdə redaktə olunub. Kasıb ailələrin uşaqları üçün yaradılmış məktəblərin də adını Talmud – Tora adlandırmışlar.

Eramızın I yüzilliyində artıq yəhudilər Misirdə, Suriyada, İranda, Həbəşistanda öz diasporalarını qurmuş və dini kitablarını yazmaqda, tərcümə etməkdə və yaymaqda idilər. İsgəndəriyyədə yaşayan yəhudilər yunan dilində təhsil alır və beləliklə yunan və yəhudi mədəniyyətinin sintezi baş verirdi. Artıq gənclər tövratin qədim mətnlərini başa düşmür və onun yunan dilinə tərcüməsi zərurəti qarşıya çıxırdı. Sinaqoqlarda Tövratin ucadan oxunması zamanı bir çox hallarda tərcüməçiyə ehtiyac duyulurdu.

Yəhudilərin mühacirəti dövründə kitab yaradıcılıqları xüsusilə genişlənilib. 2001-ci ildə Moskva şəhərində çap olunmuş "Sidur" kitabının ön sözündə qeyd edilir ki, Tövratda yazıldığına görə bizim ulu babalarımız İbrahim, İsaq və Yaqub allaha ibadət edirdilər. Biz hər gün üç dəfə ibadət edərək səhərlər İbrahimdən, günorta İsaqdan və axşamlar Yaqubdan nümunə götürürük. Yəhudilər Misirdən çıxdıqdan sonra uzun müddət səhralarda dolaşmış və müxtəlif səbəblərlə, müxtəlif günlərdə və zamanlarda ibadət edərək, ibadətinin üsulunu pozmuş və itirmişdilər. Bu zaman ravvin Amron Qaon tərəfindən dualar kitabı olan "Sidur" (qayda) kitabı tərtib olunur və bununlada dünyaya səpələnmiş yəhudilərin eyni çür ibadət etməsi üçün səy göstərilmişdi. XII əsrdə r. Saadi Qaon tərəfindən son dəfə redaktə olunan bu kitab müasir şəklini almış və 1865-ci ildə Varşavada ilk dəfə çap edilmişdi.

Yəhudilərin qədim və müqəddəs hesab etdikləri kitablardan biri də "Teqilim" adlanır. Bu kitab mühacirətdə yaşayan yəhudilərin ictimai mütaliəsini təşkil etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir vəsaitdir. Davud peyğəmbərin ilahi nəğmələrinin toplandığı bu kitab sinaqoqlarda azı 10 nəfərdən ibarət olan məclislərdə oxunurdu və hal hazırda bu ənənəyə riayət olunur. Bununla da ictimai mütaliənin rolu və əhəmiyyəti özünü əməldə göstərir.

Yəhudilərin digər bir müqəddəs kitabı "Maxzor" adlanır. Yəhudi alimlərinin iddiasına görə bu kitab 2500 il bundan əvvəl hələ yəhudilərin fələstində yaşadıkları dövrdə din xadimləri tərəfindən tərtib olunub və düzgün ibadətin və duaların mətnləri verilir. Bu kitabın da mühacirətdə yaşayan yəhudilər üçün çox sayda tərcümə variantları mövcuddur. Müasir nəşrlərinin rus tərcüməsinin 673-cü səhifəsində yazılıb "Bizim atamız, bizim Şahımız!" (Allaha müraciət edilir) (redaktordan) sənin qullarının axıtdıkları qana görə gözlərimiz önündə onlardan qisas al. Bu, rastlaşdığımız müqəddəs kitablar içərisində qisas tələb edən yeganə kitabdır.

Yəhudilərin "Xasid" nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş bir sıra kitablarda müqəddəs kitablar sırasına daxildir. Bunlar içərisində r. Şneura-Zalmanın (1746-1813) tərtib etdiyi "Taniya" kitabıdır. Kitabın müəllifi Rusiyada yaşamış və Sankt-Peterburq həbsxanasında həbsdə olmuşdu. Onun həbsdən çıxdığı gün tərəfdarları üçün bayram elan edilmişdi.

XRİSTİANLIQDA MÜQƏDDƏS KİTABLAR

Görkəmli alim Xaim Soloveyçik qeyd edir ki, şifahi ənənələrdən yazılı mətnlərə keçid qanunların möhkəmlənməsinə və mühitin sərtləşməsinə səbəb ola bilirdi, belə ki, oxucuya oxumaq və suallarına cavab tapmaq əminliyi yaradırdı, baxmayaraq bəzi sualları mahiyyətə ifadə etmək üçün söz tapa bilmirdi.

Şifahi ənənələrin yazılı mətnlərə keçdiyi dövr eramızdan əvvəl I yüzilliyə təsadüf edir. Bu dövr peyğəmbərlər dövrü də adlana bilər.

Qüdsdə Fevda adlı peyğəmbər 400 nəfəri səhraya aparır.

Misirli ləqəbli peyğəmbər 1000 nəfəri toplayıb qiyam qaldırır.

İohan Kristitel adlı peyğəmbər böyük bir insan qrupunu özü ilə səhraya aparır və məşhər gününü gözləyir. Bu həmin şəxsdir ki, İsa məsihi də müqəddəs suya salmışdı. Ehtimal edilir ki, İsa məsih onun davamçılarından olmuşdu. Bibliyaşünas alimlər qeyd edirlər ki, 350 – ci illərə qədər Türkiyə ərazisində yaşayan bir sıra erkən xristianlar İohan kristitel kimi ibadət etmiş və onu məsih hesab etmişlər. Eramızın II əsrində İohanın davamçıları Şimala, indiki İrak ərazisinə gedir və özlərini mandealılar adlandırırlar. Bu təriqət nümayəndələri bu gün də dünyada 100 minə qədər mövcuddur.

Mitra - əsgər xilaskarı və Allahı idi. O göylər ilahəsi İzida ilə Allahlar şahı Asirisin oğlu idi. Mitra tərəfdarları eramızın II yüzilliyində, xristianlardan artıq idi. Beşinci əsrdə Mitra təriqəti qadağan edilir və Mitra məbədləri xristian kilsələrinə çevrilir. Mitraçıların müqəddəs dini kitabları haqqında məlumatımız yoxdur.

Appalon Dianski filosof və təbib olmuş və İsa məsihin həmdövrü idi. O Türkiyə ərazisində anadan olmuş, çoxsayda davamçıları Yunanıstandan İrana qədər böyük əraziyə yayılmışdılar. Peyğəmbərlik iddiasında olan Appolon Dianski rəvayətə görə Roma senatorunun ölmüş qızını 8 gündən sonra diriltmişdi.

Simon Maq peyğəmbərlik iddiası ilə İsa məsihlə rəqabət etmişdir və bu barədə müqəddəs "Pyotrun əməlləri" kitabında qeyd olunur. Onun tərəfdarları eramızın III əsrinə qədər Misirdə, Suriyada və Romada yaşamışlar.

Simon Bargoxba özünü İsa məsih kimi Davud nəslindən hesab edirdi. O, İsadan fərqli olaraq romalılarla mübarizə aparır və 125-ci ildə qiyam qaldırır, partizan hərəkəti təşkil edir və Qüds xristianlarından tələb edir ki, İsadan imtina etsinlər və onu qəbul etsinlər.

Eramızın 135-ci ilində Roma Qüdsə qoşun yürüdür iudaizm qadağan edilir, ravinlər edam edilir, yəhudilər sürgün olunur.

Qeyd olunan peyğəmbərlərin müqəddəs kitablarının olması barədə mənbələrdə məlumat yoxdur. Yalnız onların əməlləri erkən xristianların yazılı mənbələrində qorunub saxlanılmışdır. Ölü dənizin Qumran çölündə tapılmış kitabxana bu barədə xeyli məlumat verir.

1947-ci ildə bir gənc Beduinin tapdığı mağarada qədim kitabxananın üzə çıxması müqəddəs kitablar və mətnlər haqqında təsəvvürümüzü dəyişdirdi. Bu kitabxanada tapılmış 900-ə qədər mətnin 20 nüsxəsi – incil, 17 nüsxəsi Musanın Tövrati, 37 nüsxəsi psaltr və əhdi ətiqin çoxsayda nüsxələrindən ibarətdir. Bu mətnlər içərisində mis lövhəyə həkk olunmuş bir kitab, digərləri papirus və perqament üzərinə yazılmışdır. Mis lövhəyə həkk olunmuş kitab tədqiqatçıların diqqətini xüsusilə cəlb etmişdir. Mütəxəssislər təyin etmişdir ki, bütün nüsxələr eramızın I əsrinə aiddir. Əsərlər 3 dildə – Aramey dilində, qədim İvrit dilində və qədim Yunan dilində yazıya alınmışdır. Kitabxanada mövcud olan uzunluğu 8 metrə çatan məbəd kitabıda tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdi. Bu kitab Süleyman məbədinin tikilməsi və forması haqqında tövsiyələri özündə əks etdirir. Arxeoloq və bibliyaşünaslar iddia edirlər ki, bu kitabxana yəhudiliyin yeseylər təriqətinə mənsubdur. Kitabxananın yerləşdiyi coğrafi ərazidə mövcud olan havanın quruluğu kitabxananın maksimum qorunub saxlanmasını təmin etmişdir. Qumran çölünün xarabalığında aparılan arxeoloji qazıntılar göstərir ki, burada təriqət icmasının bir mərkəzi mövcud olmuşdu və kitablar məhz burada yazılmışdır. Arxeoloqlar burada kitab yazmaq və üzünü köçürmək üçün xüsusi otaqlar və qədim mürəkkəb qablarını da aşkar etmişlər.

Mis lövhədə yazılmış kitab hal – hazırda Omman milli muzeyində saxlanılır. Kitab qədim ivritcə yazılmış və ehtimal olunur ki, bu kitab Süleyman məbədinin xəzinəsinin harada gizlədilməsindən də bəhs olunur.

Görkəmli bibliyaşünas alim K.Armstrong yazır: “biz bilmirik incilin (əhdi cədidin) müəllifi kimdir. O yenicə meydana gələndə

anonim olaraq yayılırdı. Sonrakı illərdə ilk kilsənin mötəbər şəxslərinin adına aid edildi”

Bütün xristian mənbələrinin etiraf etdiyi kimi Konstantin xristianlığı möhkəmləndirmək məqsədi ilə 325-ci ildə Nikey toplantısını keçirir və təyin etdiyi yepiskopların köməyi ilə, əhdi-cədidi formalaşdırır. Yepiskoplara yaratmaqda olduqları xristianlıq doktrinasına hansı apostolun “müjdəsini” daxil etmək, hansının “müjdəsini” inkar etmək tapşırıldı. İnkara olunan “müjdələr” ləğv edildi, yandırıldı və təqib olunmağa başlandı. İmperator Feodosi xristianlığı əvvəlcə rəsmi din elan etdi, sonra qəbul olunmasını məcbur edən fərmanlar verdi və 391-ci ildən digər xristian təriqətləri qadağan olundu.

Misirin Cənubunda yerləşən İatxamadi kitabxanasının arxeoloqlar tərəfindən tapılması və tədqiq olunması ilk xristian təriqətləri və yazılı mənbələri haqqında geniş məlumat verir. 1965-ci ildə Vatikanın II böyük yığıncağında İncilin tarixi və faktiki məlumatların mötəbərliyi haqqında intellektual müzakirələr və tədqiqatlara qoyulmuş çoxəsrlik qadağalar aradan götürüldü. Bu da müqəddəs kitabların tarixini araşdıran tədqiqatçılara xeyli yardım etdi.

Əhdi – cədidin Rəsmi kilsə tərəfindən qəbul edilmiş və müqəddəs kitab kimi tövsiyə olunan variantı Matveyin, Markın, Lukanın və İohanın (Yəhya) müjdəsi və bir sıra məktublardan ibarətdir. Bu kitab kilsələr tərəfindən kifayət qədər çap olunur və yayılır, missiyoner təşkilatlar tərəfindən tərcümələr edilir və təbliğ edilir.

Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşrləri məsələsinə diqqətimizi cəlb edək. Doğrudur, XVIII əsrin əvvəllərində Nadir şah Əfşar incilin hər iki hissəsini tərcümə etmək üçün xristian kilsələrinin nümayəndələrindən ibarət bir qrup təşkil etmişdi. Ancaq tərcümə fars dilinə edilmişdi. Azərbaycan dilinə 1842-ci ildə Mirzə Fərrux tərəfindən “İncil Matveyə görə” tərcümə edilərək Londonda çap edilir. Sonralar 1877-ci ildə yenə də Londonda, 1878-ci ildə Londonda, 1881-ci ildə Urmiyədə, 1884-cü ildə Londonda, 1891-ci ildə Leypsiqdə, 1893-cü ildə yenə Leypsiqdə, 1922-ci ildə Berlində ərəb əlifbası ilə çap edilmişdi. 1980-90-cı illərdə çap olunan İncil nü-

xələri əsasən əhdi – cədid hissəsini təşkil edir və Stokholmdakı bibliya tərcümə institutunun məhsuludur.

Rəsmi kilsə tərəfindən qəbul edilməyən, təqib olunan və eramızın I yüzilliyinə mənsub olan 30-dan artıq “müjdənin” mövcud olması barədə Natxamada kitabxanasından əldə edilən əlyazma kitabları məlumat verir. Erkən xristianlardan olmuş yepiskop Yeremey 180-ci ildə Lion şəhərində 30-dan artıq “müjdəni” kənara qoyaraq yalnız dördünü seçmiş, digərlərini “qnostik” adlandırmışdır. Qeyd olunan 4 müjdə I yüzilliyin 60-90-cı illərində yazıya köçürüldüyü üçün iddia edilir ki, bunu edən nə İsa Məsih özü, nə də onun 12 davamçısı (həvarisi) olmuşdur. Eləcə də artıq II əsrin ortalarında çox sayda “müjdənin” dövriyyədə olması da məlumdur.

Əsrlər boyu Yəhud xristianlıqda xəyanətin simvolu kimi qəbul edilmişdi.

1978 – ci ildə Misirdə bir fermerin xəzinə axtarışı zamanı qədim bir mağarada tapdığı daş sandıqda yerləşən “Yəhudun müjdəsi” (evanqeles çudos) Yəhud haqqında mövcud baxışları dəyişdirdi. Bu əsər papirus üzərinə yazılmış və dəri cildə salınmışdır. Rəsmi xristian mənbələrində qeyd olunduğu kimi İsa Məsihin öldürülməsinin sabahı Yəhud özünü asır. Deməli, onun mütdəsini yazanlar davamçılarıdır. Bu kitab 1800 il bundan qabaq rəsmi xristianlıq tərəfindən inkar edilir və təqib olunur. 2002-ci ildə İsveçrədə aparılan ekspertiza onun orjinal və mötəbər olmasını təsdiq edir. Kitab kopt dilində yazılmış və eramızın III əsrinə aid olması göstərilir. Ehtimal edilir ki, bu kitab ilk olaraq qədim Yunan dilində yazılmış, sonralar Kopt dilinə tərcümə edilmişdir.

1983-cü ildə bu kitabın Misirli sahibi İsveçrədə 3 milyon dollara hərracda satışa qoymuşdu.

Qadağan olunmuş “müjdələrdən” biri də Mariya Maqdalina müjdəsidir.

İncildə İsa Məsihin anası Məryəmlə yanaşı Qüdsün 200 km şimalında yerləşən Maqda şəhərindən olan İsa Məsihin şagird və davamçılarından olan Maqdali Məryəmin də adı çəkilir.

1895-ci ildə bir Alman alimi papirus üzərində yazılmış və dəri ilə cildlənmiş bir qədim kitab alır. Kitab kopt dilində yazılmış “Maqdali məryəmin müjdəsi” kitabı idi. Ehtimal olunur ki, Misirin Şimalında Aklım şəhərində yazılmış və eramızın I - II əsrinə aiddir. Rahib erkən xristian icmaları təqib olunan dövrdə kitabı qorumaq məqsədilə onu divarın içinə hörmüş və gizlətməmişdir. Bu kitabda İsanın zühurundan sonra baş verən hekayələr nəql olunur. Bu hekayətlər rəsmi xristian doktrinasına uyğun gəlmədiyinə görə qəbul edilməmişdir.

Natxamadi kitabxanasından tapılmış, Kopt dilində yazılmış və eramızın III əsrinə aid edilən əlyazmaları erkən xristianlığın bir sıra müqəddəs kitablarını qoruyub saxlamışdı. Bunların içərisində “Filipdən müjdə” və “Pyotrun əməlləri” kitabları mövcuddur. “Filipin müjdə” sinə görə Maqdali Məryəm müdrüklük simvoludur. Mətnlərdən məlum olur ki, İsa Məsihin davamçıları arasında ciddi anlaşılmazlıqlar və kəskin qütbləşmə mövcud idi. “Maqdali Məryəmin müjdəsinin” qədim Yunan dilinə tərcüməsinin fraqmetləri də Natxamade kitabxanasından tapılmışdır. Məlum olur ki, bu əsər kifayət qədər şöhrət tapmış və yayılmışdır. Məryəmin qadın olması, Pyotrun liderliyini təmin etmək məqsədi ilə erkən xristian kilsələri bu müjdəni də “qnostik” adlandırmışdır. Natxamade kitabxanası çoxəsrlik informasiya blakadasını sındırmış və tarixi hadisələrə alternativ baxışları üzə çıxarmışdı.

Eramızın I və II yüzilliklərində həm yəhudi icması, həm də erkən xristianlar Romanın təqibinə məruz qalır, onları öz müqəddəs kitablarında lənətləyirdilər. Erkən xristianlarla yəhudilərin ən qabarıq ziddiyyəti onda idi ki, xristianlar “qoyaları” (yəhudi olmayanları) da öz dinlərinə qəbul edirdilər. Yəhudilər bunu qəbul edə bilmirdilər. Nəticə də xristianlar Romanı fəth etdi. Yəhudilər vətənsiz qaldı.

Xristianlığın müqəddəs kitabları içərisində İohanın məşhər (opakalipsiz) (məşhər) haqqında yazdığı kitab da diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu kitabı İsanın ölümündən 60 il sonra İohan adlı şəxs yazmışdı. Rəvayət olunur ki, İohan meraca çıxmış və Allah ona 7 möhürlü bir kitab göstərmişdi. Bu kitabın hər möhürü açıldıqca törə-

diləcək məşhər cəzasının fraqmentləri göstərilir. İohan İsanın qayıdışını görür. Bu kitab da əhdi – cədidin tərkib hissəsinə daxil edilir. Lakin hal – hazırda mövcud olan 3000 – nə qədər xristian icması İohanın bu kitabını müxtəlif şəkillərdə təfsir edirlər. İohan bu kitabda Armaqedon döyüşünü təsvir edir. Kitab yazılan zaman Qüdsün 80 kilometrliyində yerləşən Armaqedon şəhərində romalıları yaşayırdı. Armaqedon ivritcə Meqido dağı deməkdir. Romalıları qarşı olan nifrət dünyanın axırını Armaqedonda eləcə də İsanın qayıdışını və iblisin məğlub olmasını təsvir edir. Görkəmli alim Nyuton elmin və ibadətin məqsədinin eyni olduğunu iddia edərək uzun müddət İohanın iddia etdiyi məşhər zamanını hesablamağa çalışmış və tədqiqatın sonunda bunun 2060-cı ilə təsadüf etdiyini iddia etmişdi.

Xristianlığın digər bir maraqlı müqəddəs kitabı “İblisin incilidir”. Rəvayət olunur ki, 1230 – cu ildə Praqa yaxınlığındakı Baqema əyalətində benidiktlərin monastrında ruhunu iblisə satmış bir rahib olmuşdur. O edam hökmündən qurtarmaq üçün bir gecəyə incilin və müqəddəs biliklərin toplusunu kitab şəklində tərtib etməyi boynuna alır. Monastr hakimləri buna inanmasalarda ona bu şəraiti yaradırlar. Kitabı yazmağa başlayan rahib səhərə qədər boyu 90 sm çəkisi 74 kq olan əhdi ətiqi və əhdi cədidi bütünlükdə özündə əks etdirən tibbi reseptlər, dualar cadu və iblis dualarından ibarət bu kitabı (“kodeks qiqas” (böyük kitab adlanır)) yazıb bitirir. Kitabın nəfis tərtibatından başqa bu kitabda iblisi ifadə edən nəhəng rəngli şəkili verilir. Rəvayətə görə şeytan, (ivritdə Xasatan) ona kömək edir və kitab səhərə qədər hazır olur. Kitabın yazılması qədər sonrakı taleyi də maraqlıdır. Benidiktlər monastrının kitabxanasında saxlanılan bu kitab sonralar bu monastrın maliyyə çətinliyi ilə əlaqədar Sedlisdəki Ağ kahinlər monastrına satılır. Bundan sonra bu monastrda epidemiya baş verir. 1648-ci ildə Şvedlər Praqanı işğal edir və bu kitabı Stokholma apararaq öz krallarına hədiyyə edirlər. Qadın kral Kristina bu kitabı saray kitabxanasında saxlayır. 10 ildən sonra Kristina hakimiyyətdən imtina edir və monastra gedir. Kitabı özüylə aparmır. Sarayda baş vermiş yanğın zamanı da kitab yanmır. II dünya müharibəsində almanlar bu kitabı Berlinə aparır. Mühari-

bədən sonra kitab yenidən Stokholm şəhərinə qaytarılır. Kitab üzərində aparılan ekspertiza müəyyənləşdirmişdir ki, kitab latın dilində, eyni mürəkkəb ilə və bir xətt nümunəsi ilə bir nəfər tərəfindən yazılmışdır. Kitabda tərtibatçının adı Hermanos Manaxos İnkluzos kimi göstərilir. Mütəxəssislər hesab edir ki, bir xəttat bu kitabı 15 – 20 il müddətində yazı bilərdi. Kitab hal-hazırda Stokholm muzeyində nümayiş etdirilir.

Xristianlar bibliyanı 2 hissəyə “Əhdi ətiq” və “Əhdi cədid” hissələrinə bölürlər. Əhdi cədid 27 kitabdan, Əhdi ətiq 39 kitabdan ibarətdir. Erkən xristianlar İsa məsihi qəbul etməklə yəhudilərin müqəddəs kitabını bitmiş hesab etmədilər, ona əlavələr etdilər. Xristianlar üçün “Əhdi ətiq” və “Əhdi cədid” ilkin mənbə, “Əhdi cədid” isə “Əhdi ətiqin” davamı kimi qəbul edilir.

Xristianlara görə “Əhdi ətiq” 3 hissəyə bölünür. “Qanun”, “Peyğəmbərlər”, “Yazı”. (Psalma – “yazı”).

İsa məsih və onun 12 davamçısının (Həvariləri) hamısı yəhudi idi. Con Yanq hesab edir ki, İsa və onun davamçıları 3 dildəqədim yəhudi dilində, aramey və qədim yunan dilində mükəmməl bilirdilər. Bu çox da inandırıcı deyil. Həvarilərin sosial tərkibi müəyyənləşmişdi və məlumdur ki, yalnız Yahud vergi toplayanlardan olmuş, digərləri isə xüsusi təhsil almamış və ya tədqiqat sahibi insanlar deyildi. Çox böyük ehtimalla incil qədim yəhudi dilində yazılmışdı və qədim aramey sözlərindən istifadə edilməsi yəhudi dilində aramey dilinin təsiri kimi baxmaq lazımdır. Yunan dilinə tərcümələr sonrakı əsrlərə aid olmuşdu.

Əhdi cədidin qorunub saxlanılmış tam və ən qədim iki nüsxəsi eramızın 350-ci ilinə aid edilir. I nüsxə Vatikan kitabxanasında saxlanılır, II nüsxə 1933 – cü ildə Sovet ittifaqı tərəfindən 100 min funta İngiltərəyə satılmış və hal hazırda Britaniya muzeyində saxlanılan nüsxədir. Ən qədim “Müjdə” eramızın 130-cu ilinə aid edilən İohanın müjdəsidir və hal hazırda Mançestr kitabxanasında saxlanılır.

Erkən xristianlar müqəddəs kitab deyərkən ilk dövrlərdə yalnız “Əhdi ətiqi” başa düşürdülər. I əsrin sonlarına doğru Əhdi cədidə daxil olaraq erkən yazıların müzakirəsi gedirdi və dörd müjdədən

başqa bir sıra kitabların buraya daxil edilməsi böyük müzakirəyə səbəb olmuşdu. Məsələn, erməni kilsəsi XII əsrə qədər İoahanın etiraflarının buraya daxil olmasının əleyhinə idi, lakin 367 – ci ildə yepiskop Anostasis kilsələrə yazılı müraciət edərək bildirir ki, Əhdi Cədidə 27 kitab daxil edilir və bunlar qanuniləşir. Katolik kilsəsi yəhudilərdən və katolik olmayan xristianlardan fərqli olaraq əhdi-ətiqə qədim yunan dilində yazılmış daha yeddi kitabı da əlavə edirlər. Buraya Tovita, İudifi, Baruxa, İsayanın müdrikliyi, Siraxovun oğlu və Makkaveyskinin üç kitabı daxildi.

BƏHAILİKDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR

XIX əsrə xass olan, lakin kifayət qədər dünyaya səs sala bilmiş bir neçə müqəddəs kitablar Babilərə və ya Bəhailik təriqətinə mənsub olmuşdur.

1850-ci ildə Təbriz şəhərində güllələnmiş, əslən Şiraz taciri olan Əli Məhəmmədin yaratmış olduğu ictimai hərəkatın üzvləri, onun 1837-ci ildə Maku şəhərində zindanda olarkən yazmış olduğu “bəyan” adlı kitabı müqəddəs kitab hesab etmişlər. Bu hərəkatın davamçısı Mirzə Hüseyn Əli Nuri (1817 – 1892) xaricə qaçaraq “Kitabi - əqdəs” (ən müqəddəs kitab) əsərini yazır. Bu kitab Bəhayilərin fikrincə Qurani və digər müqəddəs kitabları əvəz edəcəkdi. Qəribə-də olsa İran ərazisində yaranmış bu hərəkat Qacarlar vaxtında təqib olunmuş, Pəhləvilər zamanı himayə və təşviq edilmişdisə də, İslam respublikası yenidən Bəhailəri təqib və təhdid etmişdi. Azərbaycanda açıq fəaliyyətdə olmalarına baxmayaraq, tərəfdar və təsübkeşləri az olmuş, lakin çar rusiyası onları himayə etmiş və Aşqabatda onlara ibadətqah tikdirmiş, İngiltərədə Bəhailərin xalifələrinə zadəgan dərəcəsi verilmiş, Amerika, İsraildə və Almaniyada himayədarları çox olmuşdur. Bəhailərin müqəddəs kitabı sayılan “Bəyan” və “Kitabi-əqdəs” İran İslam respublikasında qadağandır və sahibini ələ keçərsə edam hökmü gözləyir.

ŞAMANİZMDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR

Şamanizm hal-hazırda əsasən Sibirin abarigen xalqlarının dinidir. Şamanlıq Tuvalılar, Buryatlar, Yakutlar, Mansilər, Xakaslar, Xantılar, Şorlar, Nenlər və başqa qədim türk xalqlarının varisləri olan xalqların arasında yayılmışdı. Mənbələrdə sırf Şamanizmi ifadə edən müqəddəs kitablar barədə məlumat verilmir. Lakin şamanizm çox qədim zamanlardan induizmin, budizmin, həm də daosizmin yaranmasında mühüm rol oynamışdı.

Eləcə də, Şaman mifologiyasında bir sıra kitablar haqqında məlumatlar Çin yazılı mənbələrində qorunub saxlanılmışdı. Qeyd olunur ki, beş min il bundan əvvəl Çinin Şimalında Xuanxe çayı (Sarı çay) sahilində yaşayan qohum tayfa birliyində Qəbilə başçısı Şun Hun adlı bir qəhrəmana böyük daşqının qarşısını almağı tapşırır. Hun bunun öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə onu edam edirlər. Hunun ölmüş cəsədi dağ ətəyində üç il qaldıqdan sonra o dirilir və boz ayıya çevrilir. Bundan sonra o öz qarnını yırtır və oradan oğlu Yuyu çıxarır. Yuy da tezliklə boz ayıya çevrilir. Rəvayətdə deyilir ki, Yuy böyüdükdən sonra atasının işini tamamlayır və böyük daşqının qarşısını alır. Bunu ona görə edə bilir ki, ilahi qüvvələr ona “Şuy - tzin” (sular üzərində hökmranlıq kitabı) kitabını verirlər.

Eva Bonq hesab edir ki, eramızdan əvvəl XII əsrdə Çində Çjo sülaləsi zamanı Şahlar və zadəganlar öz saraylarına şamanları məsləhətçi kimi qəbul edir və onlardan qabaqgörən və təbib kimi istifadə edirdilər. Şamanların vəzifəsi ruhları çağırmaq, yuxuları və hadisələri yozmaq, yağışı çağırmaq, insanları müalicə etmək və ulduzlarla fala baxmaq idi.

BUDDANIN MÜQƏDDƏS KİTABLARI

Bizim eradan əvvəl 380-ci ildə buddizmin əsas kitabının formalaşması dövründə iki müstəqil cərəyan yaranır. Onlardan biri “maxayana” adı ilə (böyük döyüş arabası) tanındı. Digər bir məktəb

“Txarvada” adlandı. Maxayana Hindistanın şərqində və şimalında Nepal, Çin, Tibet, Yaponiya, Kareya və Vyetnamda geniş yayıldı. Txarvada isə cənubda və cənub şərqdə, Myamada, Birmada, Taylandda, Kambocada və Laosda yayıldı.

Buddizmin geniş coğrafi areala yayılması və tədricən meydana gələn müxtəlifliklər onlara uyğun müqəddəs kitabları meydana gətirdi. Txarvadalıları hesab edirdilər ki, onların müqəddəs kitabları buddanın özünə aiddir. Maxayanalıları isə müqəddəs kitabların orijinallarını ələ keçirmək üçün çox inadla çalışmış və bu mövzuda çox saylı rəvayətlər yaratmışdılar.

Sutra (sanskritcə - sap, ip) Qədim Hind dini ədəbiyyatında bölmə mənası verir. Buddizmdə sutra hansısa bir məsələnin müzakirəsinə aid əsər və ya məcmuələrə deyilir.

Tripitaka (sanskritcə üç qat səbət) qanunlaşmış buddist dini ədəbiyyatının təsdiq edilmiş adıdır. Dindarlar Tripitakanı Buddanın şagirdləri tərəfindən yazılmış və onun özünün nəzəriyyəsi kimi qəbul edirlər. Buraya 227 qanun daxildir. Tripitakanın ən tam mətni Pali dilində yazılıb (Pali kanonu). Belə güman edilir ki, müqəddəs Budda kitabları ilk dəfə bizim eradan əvvəl I əsrdə Şrilanka və Txarva kahinləri tərəfindən palma yarpaqları üzərində yazıya köçürülmüşdür. Tripitakanın şimal – hind (sanskrit) variantları yalnız qismən qorunub, mövcud olanlar əsasən Çin və Tibet dillərinə tərcümələrdir. Pali kanonu 3 məcmuədən (pitakalar, səbətlər) ibarətdir. Vinaya pitaka, Sutta pitaka və Abhidhamma pitaka. Vinaya pitaka (əxlaq qaydalarının pitakası) buddaya istinad olunan nəsihətlərdən və bunların meydana gəlmələrinin hekayətlərindən ibarətdir. Ola bilsin ki, Vinaya – pitaka tripitakanın ən qədim hissəsidir. Ehtimal edilir ki, bunlar eramızdan əvvəl 563–483-cü illər arasında toplanmışdır.

Sutra – pitaka buddist dininə aiddir və həcmcə çox böyük olan bu əsər, Buddaya və onun şagirdlərinə istinad olunan ibrətli hekayələr və nəsihətlər daxildir. Tripitaka erkən buddist mənbəyi hesab edilir.

ZƏRDÜŞTİLİKDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR

Parfiya və Sasanilər dövründə dövlət dini olmuşdu. Müqəddəs kitabı “Zend - avestadır”. Mənası şərhli mətn kimi izah olunur. Kitabın ən qədim hissələrində - “Qata”larda ibtidai icma quruluşunun ənənələri hiss olunur. Dəri üzərinə yazılmış ilk müqəddəs kitab qorunub saxlanılmamışdı. İslam dininin təqibləri nəticəsində bir qismi hindistana köç etmiş Zərtuştilər, Bonbeydə və onun ətrafında Pars icmasını təşkil edərək hal-hazırda öz dinlərini qismən qoruyub saxlamaqdadırlar. Azərbaycan elmi mənbələrində bu istiqamətdə xeyli tədqiqatlar mövcuddur.

İNDUİZMDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR

İnduizmdə müqəddəs kitabların rolu başqa dinlərdə olduğu kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Məbəddə əgər bir şagird müqəddəs kitab axtararsa, kahinin dini mərasimlərdə etdiyi çıxışı kitab kimi qəbul edə bilər.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, eramızdan əvvəl 1500 – cü illərdə Hindistanın şimal – qərbinə köç etmiş Ariyalılar eramızdan əvvəl 1200 – 1000 illərdə induizm kimi tanınan dini nəzəriyyəni yaratmışlar. Eramızdan əvvəl 200- cü ilə qədər keçən 1000 ildə çox sayda dini ədəbiyyat yaradılır. Bu dövr “vedi dövrü” adlanır.

Dörd müxtəlif əsərdən ibarət olan bu müqəddəs kitab vedi adlanır. İddia olunur ki, bu kitabdakılar Allah tərəfindən göndərilmiş kəlamlardır və elmi insanlar onu yadda saxlayaraq əzbərləmiş və nəsiləndən – nəsilə ötürmüşlər.

Veda mətnləri ənənəvi olaraq “Şuruti” (eşidilmiş) adlanır və elə hesab edilir ki, bu mətnlər həmişə mövcud olmuşdu və minillərlə şifahi ənənələr yolu ilə ötürülmüşdü. Bunlardan ən qədim yazıya köçürülmüş nüsxəsi Riqveda XV əsrə aiddir. Lakin müasir kahinlər də mərasimlər zamanı vedaları oxumağı deyil, əzbər söyləməyə üs-

tünlük verirlər. Şrutilər sanskrit yazılarının qədim Veda formasında yazılmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, vedalar 4 ayrı əsərdən Riqveda, Yatvurveda, Samaveda və Atxarva vedadan ibarətdir. Hər veda da öz növ-bəsinə 4 hissədən ibarətdir: Samxita, Braxman, Aranyaki və Upanişada.

Samxita Allahın müxtəlif adlarını mədh edən himnlərdən ibarətdir və bütün vedaların əsasını, eləcə də ən qədim hissəsini təşkil edirlər.

Riqveda Samxita – vedalar içərisində ən qədimidir. Onun mətni on kitaba bölünür. Bunlar mandalla adlanır. Burada 1028 himn öz əksini tapır.

Yatvurveda Samxita – kahinlərin Veda qurbanları mərasimi keçirmək üçün əsas vəsaitdir və bu da iki kitabdən ibarətdir.

Samaveda Samxita – mahnı və musiqi nümunələrini özündə əks etdirir. Bunlar xüsusi mərasimlər üçün nəzərdə tutulur.

Atxarva veda Samxita – ariyalılara qədər olan ənənələri özündə əks etdirir, cadu, tilsim və ilahi formulalardan bəhs edir.

Braxman eramızdan əvvəl 800-500-ci illərə aiddir və poetik janrda yazılmış mərasimlər və ibadətlərin keçirilməsi üçün dərslikdir. Yeddi Braxman mətnlərinin mövcud olması qeyd olunur.

Aranyagi eramızdan əvvəl 400-200-cü illərə aid edilir və Al-laha ibadət, miqitasiya və mərasimlərdən bəhs edir. Bu günə qədər onların dörd mətni qorunub saxlanılmışdır.

Upanişada – induizmin mistik fəlsəfi konsepsiyasını əks etdirir. Upanişad sözü “yanında əyləşən” mənasını verir. Bu dini konsepsiyanı nəsiləndən – nəsilə ötürməyin bir forması idi. Upanişadaya veda fəlsəfəsi də deyirlər. Buraya 15 vacib olan 108 mətn daxildir.

Smriti mətnləri geniş yayılmış epik əsərlərdir. Buraya Maxabxarata və Ramayana da daxildir. Maxabxarata dünyada məlum olan ən böyük epik əsərlərdən biridir.

Smriti mətnlərini aşağıdakı kimi beş qrupa bölmək olar:

1. Vedalardan sonra tərtib olunmuş tədris mətnləri. Burada mərasimlər, qanunlar, astronomiya, qramatika, fonetika və ədəbiyyat haqqında məlumat öz əksini tapır.

2. Altı ortodoks fəlsəfi sistemi şərh edən mətnlər.

3. Bxaqavadqita eposu.

4. Puranlar – induist mifologiyası mətnləri.

5. Müxtəlif induist təriqətlərinin mətnləri.

Qeyd olunduğu kimi mətnlər veda dövrü sanskrit yazılarında yazılırdı, yalnız eramızın 7-ci əsrindən başlayaraq Hindistanın regional dillərində yazıya köçürülməsi hesabına daha kütləvi olmağa başlayır. Eləcə də regional dillərdə yazılmış komentariyalar və bir sıra digər müqəddəs kitablar meydana gəlməyə başlayır. Böyük tarixi dövrdə sanskrit yazılarını öyrənmək və veda mətnlərini oxumaq “iki dəfə doğulmuşlara” aid olmuşdur.

İndusların müqəddəs kitabları haqqında çox danışmaq olar. Bir sıra hindlilər Qandinin Bxaqavadqitaya yazmış olduğu şərhidə müqəddəs kitablar sırasına daxil edirlər. Hindlilər XIX əsr hind mistiki Şri Ramakrişnanın əsərlərini və bir sıra digər əsərləri də müqəddəs hesab edirlər.

DAOSİZMDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR

Görkəmli amerika tədqiqatçısı Eva Bonq hesab edir ki, eramızın II əsrində Çjan Daolin tərəfindən Daosizm dini təriqətə çevrildi. İlk dövrdə beş ədəd düyü qurban etməklə Çjan Daolinin ətrafında toplananlar onu “Tayşan – Lao – Tsyun” (Laonun qüdrətli hakimi) adlandırıdılar. Tədqiqçılar hesab edirlər ki, Daosizm kiçik bir məntəqənin dini olaraq qalırdı, əgər Çjan Daolinin nəvəsi Çjan Lu onu Çinin digər əyalətlərinə yaymasaydı. Dini baxışların yayılması və təbliği üçün isə onun yazıya köçürülmüş doktrinası olmalı idi. Daosizmin ilk müqəddəs kitabı “Tay hin tezin” (böyük tarazlıq qanunu) əsəridir. Hesab edilir ki, bu kitab ilahi kitabdır və daonun himayədarı ilahi qüvvə tərəfindən göndərilib. Bu kitabda “böyük sirr”

“başlanğıcın başlanğıcı” qeyd olunur. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Çinin Vey hakimiyyəti dövründə, bizim eranın 220-265-ci illərində Daosizmin çox sayda yeni kitabları da yaranmağa və yayılmağa başladı.

Eva Bonq hesab edir ki, əgər 219-cu illər Dao fəlsəfəsinin qızıl əsri hesab edilirsə, 304-589 illər Daosizm dininin qızıl dövrü hesab edilməlidir. Əlbəttə bu proseslər Şamanizmin zəminəsində yaranırdı, formalaşdı və inkişaf etdi.

İSLAM DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ

ƏLYAZMA KİTABI

Türk yazı və kitab mədəniyyətinin beş min il tarixi vardır. Ötən dövrün on üç əsri Türk müsəlman tarixinin əlyazma kitabında əks olunur. Həm Türk, həm də uzun müddət poeziyası, tarixşünaslığı, kargüzarlığı və bədii ədəbiyyatda sıx əlaqələri olan müxtəlif müsəlman xalqların irsi məhz əlyazma kitabında qayğıkeşliklə qorunub saxlanılmış və nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Bundan başqa zəngin Türk xalqlarının ədəbiyyatının Türk, Ərəb və Fars dilində söz yaradıcılığının əsrarəngiz müxtəlifliyi, demək olar ki, əlyazma kitabı vasitəsilə zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Kitab daim gələcəyə istiqamətləndirir: keçmişdən və müasir dövrdən bəhs edərkən o, gələcək nəsillərə ünvanlanmış ümumbəşəri biliklərin, dünyəvi təcrübələrin hissəciklərini özündə əks etdirir. Doqquz əsr bundan əvvəl böyük ensiklopediyaçı Əbu Reyhan Əl-Biruni yazırdı: “Yazılı məlumat - xəbərin bir növü, həm də daha maraqlı növüdür. Qələmin əbədi abidələri olmasaydı, biz xalqların yadigarlarını haradan bilərdik?” (32, s. 57).

Yazı nümunələri yaratmış bir sıra xalqlar öz mədəniyyətlərinin inkişafında əlyazma kitabçılığı mərhələsini keçmişlər. Tarixi prosesin özəllikləri ona gətirib çıxartmışdır ki, bu mərhələnin ömrü bəzi xalqlarda uzun, bəzilərində isə qısa olmuşdur. Türk kitabşünaslığında əlyazma mərhələsinin xüsusi yeri var. Çünki, Türk xalq-

larında mətbəə üsulu ilə kitab çapına nisbətən yaxın dövrdə əsasən XIX əsrin birinci yarısında başlanmışdır. Ancaq çoxəsrlik ənənənin, əlyazmaya, onun xarici görünüşünə, forma və quruluşuna möhkəmlənmiş münasibətin təsiri altında ilk mətbəə çapı nümunəsi dərhal yayıla bilməmiş, bir növ birinci mərhələyə keçid rolunu litoqrafiya oynamışdır.

Bu tədqiqatda biz əlyazma kitablarının tarixinin bəzi aspektləri üzərində dayanacağıq. Ona bir tərəfdən insan cəmiyyətinin mədəni fəaliyyətinin nəticəsi, digər tərəfdən bu cəmiyyətin mədəniyyətinin inkişafına təsir aləti kimi baxmaq lazımdır. Əsas diqqət əlyazma kitabının məzmunundan çox onun yaranma prosesinə, ilk növbədə yaradıcılarına, sifarişçilərinə və istifadəçilərinə yönəldiləcəkdir. Əlyazma insan (bir və ya bir neçə nəfər kollektiv) tərəfindən yaradılırdı. Ona münasibət müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Kitab ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, yaxud təcrübə məzmunlu əsərdir. O, ideyaların, obrazların və biliklərin yayılması və qorunub saxlanması üçün vasitədir, ideoloji və siyasi mübarizə, elmi-tədqiqat və mədəni inkişaf alətidir, bəşəriyyətin tərəqqisinin ən vacib faktorlarından biridir.

Orta əsrlərdə bu və ya digər formada əhalinin savadlılığı, kitab istehsalatının səviyyəsi, dünyəvi və dini ədəbiyyatın qarşılıqlı münasibəti, ayrı-ayrı əsərlərin populyarlığı, kitab məhsullarının repertuarı və s. məsələlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bir sözlə, əlyazmanın yaranması və sosial cəmiyyətdə onun rolu ilə əlaqədar məsələlər diqqət mərkəzimizdə olacaqdır.

Son əlli ildə əlyazmaların və əlyazma kitabşünaslığının öyrənilməsində, əsasən, İran alimləri M.Minuvi, S.Nəfisi, M.Bəyani, L.Əfşar, M.T.Daniş-Pajux, C.Mətin, K.Rəna Hüseyni, R.Humayunfərrux həmçinin əfqan mütəxəssisi A.Həbibli əhəmiyyətli tədqiqatlar etmişlər. Sovet şərqşünaslarından A.A.Semyonov A.Y.Qaziyev, Q.İ.Kostiqova və A.A.İvanov əlyazmaların ümumi problemlərinə müraciət etmişlər. Lakin bu tədqiqatçıların heç biri yaşadığı cəmiyyətin sosial sifarişindən kənara çıxa bilməmiş, əsərlərini ideoloji alətə çevirmişlər. Adları çəkilən, eləcə də bir sıra digər tədqiqatçılar

əlyazma mədəniyyətinin milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək məqsəd ilə ya əlifba, ya da dil xüsusiyyətlərini əsas götürmüş, bəzi hallarda müasir şərqin etnik areallarını deyil, siyasi arealları araşdıraraq ümumiləşdirmələr etmişlər. Məsələn, Rəknəddin Humayun Fərrux müasir İran sərhədləri daxilində kitab və kitabxanalar tarixini İran şahlarının tarixi kimi təqdim edir. Səid Nəfisi bütün görkəmli sənətkarları iranlı, mənfi tarixi şəxsləri, ərəb kökənli və ya türk mənşəli hesab edir. Sovet Şərqşünasları da İranşünaslıq araşdırmaları adı altında türk, fars və ərəb dilli elmi və ədəbi irsi araşdırmaqla çox da uzağa getməmişlər. Tədqiqatçıların heç biri L.Qumilovun dediyi kimi "İslam super etnosu" ərəb, türk və fars dilli xalqların müştərək yaratmış olduqları mədəniyyətdir. Bu prinsiplərə əsaslanan və Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən ciddi tədqiqatlar aparmış A.A.Xələfovun metodologiyasına əsaslanaraq, türk xalqlarının kitab və kitabxana tarixini müəyyən mərhələdə xalqların müştərək mədəni abidələri kimi, müəyyən tarixi mərhələdə böyük etnosun tərkib hissəsi kimi qiymətləndirməyə çalışmışıq. Məqsədimiz kitab və kitabxana mədəniyyətinin mümkün qədər düzgün mənzərəsini canlandırmaqdır.

ƏLYAZMA KİTABI VƏ YAZI

Yeni dini əqidə olan İslamdan sonra ərəblər özləri ilə yeni yazı nümunəsi gətirdilər. Ərəb yazısı tədricən bütün islam ərazisinə yayıldı və Abbasilərin hakimiyyətinin ikinci əsrində çətin olan orta əsr Pəhləvi yazısını tamamilə sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bu vəziyyət ona gətirib çıxartdı ki, islamdan qabaqkı yerli, zəngin kitab ənənəsindən zəmanəmizə qədər heç bir nümunə gəlib çatmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri, həmçinin, müsəlmanların müqəddəs kitabı – Quranın ərəb dilində yazılmış olmasıdır. Qədim Mədiya və orta əsr Pəhləvi yazısına nisbətən ərəb yazısı sadə və öyrənilməsi asan idi. Başlıcası isə ərəb əlifbası səsli idi. Bu sistemdə fonem-səs yazıya uyğun gələn işarə-qrafemdə əks olunur.

Nəticədə islamı qəbul etmiş xalqlar ərəb qrafikasını heç bir dəyişiklik olmadan qəbul etdilər, ancaq yeni qrafikaya keçid dövrü xeyli uzandı. Baxmayaraq ki, farslar qəbul etdikləri ərəb qrafikasında ərəb samitlərini saxlamışdılar. Yeni fars dilinin fonetik quruluşuna tanış olmayan bu səsləri onlar öz avazlarına uyğun səsləndirirdilər. Əməvilərin süqutundan sonra ərəb xəlifələrinin himayədarı olan Abbasilər sülaləsi fars mənşəli olduğu üçün ərəb əlifbasının liberallaşması ilə əvvəlcə fars dilli ədəbiyyatda istifadə olundu. Türk xalqları artıq Səlcuqilərin hakimiyyətindən sonra ərəb əlifbasının fars ifadə formasının üzərində bir sıra islahatlar aparmağa başladılar.

Bu səbəbdən də ərəb qrafikası əsasında Türk və fars yazısının yaradılmasında əsas çətinlik ayrı-ayrı işarə-qrafemlərin tərtibində deyil, bu dillərin fonetik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində və orfoqrafiyanın əsaslarının müəyyən olunmasında idi. Təbii ki, yeni qəbul olunmuş yazını mükəmməl hesab etmək olmazdı. Çünki, yerli dillərin bütün fonemləri burada öz əksini tapmırdı. Ona görə də çox hallarda ifadələr ya təhrif olunur, ya da dialekt formada səslənir, bəzən isə öz mənasını tamamilə itirirdi. Ərəb dilində analoqu olmayan p, q, ç, j fonemləri ilkin yazılarda b, k, c, z, fonemləri kimi yazılırdı. Yəqinki, biz heç vaxt öyrənə bilməyəcəyik ki, ilk dəfə kim və nə vaxt Türk və fars dillərində yazmaq üçün ərəb qrafikasını tətbiq edib. O.F.Akimuşkin hesab edir ki, "Güman ki, bu, istila olunmuş ölkələrin hansı əyalətindəsə baş verib. Əminliklə demək olar ki, belə vəziyyət inzibati-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranıb, çünki ərəb əlifbası sadə, uyğun və tez yazılan idi. Görünür, yerli əhali sonradan fikirləşiblər ki, bu əlifba iri poetik və nəsr mətnləri yazmaq üçün də əlverişlidir." Tədqiqatçı O.F.Akimuşkin yazır: "haradan başladı? - sualına cavab vermək çətinidir. Həqiqətən, ilkin müsəlman yazısında "milli" əlamətləri yox idi. İlk vaxtlarda onu formaların qəribə yeknəsəkliyi fərqləndirirdi: Belə ki, ərəb işğalından əvvəl həm ərəblərin, həm də qeyri ərəblərin bizanslılar vasitəçiliyi ilə əldə etdikləri forma, -həmin yolla alınmış dəridən və ya ağacdən olan üzülklər; perqam yaxud kağız; nəhayət, ərəb qrafikası. Bir sözlə, milli xüsusiyyətlər hələ formalaşmamışdı."

Beləliklə, ilk dövrlərdə yeganə fərqləndirici amil dil idi, yəni, əlyazma hansı dildə yazılmışdı? İslamı qəbul etmiş bir şəxs ərəb dilini qonşu xalqın və ya işğalçı qoşunların dili kimi deyil "Allah kəlamının insanlara çatdırıldığı dil kimi və ərəb əlifbasını da müqəddəs kitabın yazıldığı əlifba kimi qəbul edirdilər. Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədər də ərəb dili və ərəb əlifbası ictimai və elmi fikrin ifadəsi üçün yeganə vasitə olaraq qalırdı. Böyük ehtimalla deyə bilərik ki, ərəb əlifbası ilə fars dilində ilk yazı nümunələri Abbasilər sarayında ilk dəfə tətbiq olunmuş və hakim dairələrin liberallığı nəticəsində bu praktika genişlənməyə başlamışdır. Artıq islam arealında ərəb dili ilə yanaşı ərəbyazılı fars dili və ərəbyazılı türk dilinin mövcudluğu leqallaşır, Səlcuqilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu proses bir qədər də demokratikləşir. Məhz buna görə də əlyazma kitablarının tarixini təsvir edərkən türk və fars dilli ərəbyazılı abidələrin təxminən eyni tarixi dövrdə yayımını müşaiyə edə bilərik. İslam arealında ərəb dilinin hegemonluğunun azalması, türk və fars dilli ərəbyazılı abidələrin meydana gəlməsi təsadüfi deyildir ki, bir sıra türk dili və fars dili lüğətlərin ilk abidələri ilə müşaiyə olunur.

O.F.Akımüşkin hesab edir ki, fars dilli (həqiqətdə isə əcəm yəni ərəb olmayan), ərəb yazılı əlyazma tarixi üç mərhələyə bölünür. Hər üçü də ərəb qrafikası əsasında fars və türk əlifbasının yaranması prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu türk dilli ərəb yazılı ənənələrin formalaşmasında da xarakterikdir. Birinci mərhələ: ərəb qrafikalı fars dilinin yaranmağa və inkişafa başlaması. İyirmi səkkiz işarə-qrafemdən ibarət ərəb əlifbası yeni fars əlifbasının qrafik təsbitində istifadə olunmuşdur. Yazıda fərqlər dərhal gözü çarpır, çünki ərəb qrafikası əsasında tamamilə başqa fonem tərkibli bir dil yaranır. Belə yazıları IX əsrin ortalarına aid etmək olar.

İkinci mərhələ ərəb qrafikasında keyfiyyət dəyişiklikləri (əlavələr daxil olmaqla) və bunun əsasında yeni ərəb qrafikalı türk-fars əlifbasının yaranması ilə xarakterikdir. Bu dövrdə fars və türk dilli filoloqlar bir sıra yeni (yeddiyə qədər) qrafemlər yaradırlar. Onlar yazıda ərəb dilində olmayan fonemləri əks etdirirdilər. Görü-

nür, bu, X əsrin əvvəlində baş vermişdir, çünki XI əsrdə dəqiq tarixi olan üç əlyazmada artıq qəbul olunmuş fars qrafikasıdan geniş istifadə olunduğunu göstərir. Ərəb yazı sistemini dəqiqləşdirmək, uyğunlaşdırmaq, yerli dilin səslərinə uyğun yeni orfoqrafiya yaratmaq cəhdləri çox olmuşdur. Lakin bu iş ümummilli və ya əyalət səviyyəsində deyil, ölkənin ayrı-ayrı yerlərində fərdi qaydada entuziastlar tərəfindən aparılmışdır.

Beləliklə, nisbətən uzun bir dövr ərzində ərəb qrafikalı türk-fars əlifbası yaranmış və C.Mətininin fikrincə fars dilli yazıçılar tərəfindən xüsusilə geniş istifadə edilmişlər. İlk dövrlərdə bundan kütləvi istifadə olunmamışdı. Əyalətdən və ya möhkəmlənmiş ənənədən asılı olaraq əlyazmaların üzü köçürülən zaman bəzən bir sıra hərflərin üstündə ərəb mənşəli başqa işarələr qoyulurdu, məsələn, ayn, ha və sin hərflərinin üstündə həmza, bəzən axırıncı işarənin altında üçbucaq formasında, yaxud üç nöqtə qoyulurdu.

Nəhayət, üçüncü mərhələ altı klassik ərəb xəttlərinin - "altılığın" (summa) dəyişdirilməsi, uyğunlaşdırılması ilə əlaqədardır. Xalqların öz estetik meyli, bədii zövqü əsas götürülərək, milli xətt üslubu yaradılır və inkişaf etdirilirdi. Bu mərhələdə əlyazma nəinki dil və yazı cəhətdən, həm də xəttatlıq forması ilə seçilirdi. Götürək mühəkkək, reyhan, nəsx, suls, tauki və rika adlanan ərəb xətt altılığını. Fars dilli ərəb yazılı ədəbi nümunələrdə türk və fars xəttatları ərəb xətt nümunələrini kombinasiya edərək yeni xətt nümunələri yaradırdılar ki, bu sahədə Təbriz sənətkarları xeyli fərqlənmişdilər. Yuxarıda göstərilən ərəb xətt üslubları bazasında yaradılmış xətt üslubları içərisində üçünü: təlik-bəzi hallarda Türkiyədə onu divani adlandırırlar, nəstəlik və şikəstə (şikəstəyi talik və şikəstəyi nəstəlik onun formalarıdır) üslublarını ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Özünün zərifliyi, estetik gözəlliyi, axıcılığı ilə verilən nəstəlik xətt üslubu XIV əsrin sonlarından başlayaraq islam dünyasının bədii yazı ustaları tərəfindən geniş istifadə olunmağa başlayır. Bu xətt üslubunu Azərbaycan sənətkarları tətbiq və inkişaf etdirmiş, türk dilli və fars dilli əlyazmalarında geniş istifadə olunmuşdur.

XƏTT VƏ XƏTT ÜSLUBLARI

İslamın ilk əsrlərində əcəm adlandırılan qeyri ərəblər təbii ki, ərəb yazısı ilə birlikdə öz yaranışına və inkişafına görə sırf ərəb xətt üslubunu da qəbul etmişlər. İbn Nədim "Əl-Fihristə" əsərində məlumat verir ki, əcəmlər Quranın üzünü köçürərkən özlərinin fıramuz (görünür, piramuz, yəni, sadə, yüngül) xətt üslubundan istifadə etmişlər. Təəssüf ki, İbn Nədimin bu məlumatından başqa həmin xətt üslubu haqqında digər məlumatımız yoxdur. Çünki, o, üslubun təsvirini verməmiş, nümunəsi isə dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Ona görə də XX əsrin 60-70-ci illərinin tədqiqatlarında bu xətt üslubunun yaranması və qrafik əsasları barədə meydana gəlmiş fərziyyələr abstrakt, spekulativ və real əsası olmayan fikirlərdir.

Keçən əsrin axırlarından ərəb poleoqrafiyası tədqiqatçıları arasında belə fikir yaranmışdır ki, ərəb ədəbiyyatında ilk vaxtlarda funksional vəzifələrdən asılı olaraq bir-biri ilə yanaşı (hər biri öz yolu ilə) iki yazı növü meydana gəlib, inkişaf etmişdir. Sonradan kufi adı qazanmış birinci tip – xarici görünüşü küncü və düzxətli hərflərlə yazılan qrafik quruluşu özündə birləşdirmişdir. Bu xarici görünüş təkcə hərflərin formasından deyil, həm də onların öz aralarında birləşmə vasitəsindən də asılı idi. İkinci növ – əyrixətli, yumru və kursiv formalı hərflərlə yazılan yazıları əhatə edirdi. Bu tipin adı sonradan nəxsi adlandırılmışdı.

Göstərmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan terminlərin hər biri fərdi xətt üslubu əsasında meydana gəlmişdir. Hazırda mütəxəssislərin çoxu belə bir nöqtəyi-nəzərə (yerli ənənələrlə üst-üstə düşən) meyillidirlər ki, bu iki düzxətli və əyrixətli forma ilkin kökləri və yaranması etibarı ilə eynidir. Ancaq ömərilər dövrünün əvvəlində (VII əsrin 40-cı illəri) istifadədə olan xəttlərin fərdiləşməsi başlayır. Bu, xəttlərin funksional istifadəsinin dəqiq müəyyən olunmasından irəli gəlirdi. Həmin proses sonradan iki tip əsasında yazı üslublarının bir-birindən fərqlənməsinə gətirib çıxartdı.

Hicri tarixinin I əsrində (VII-VIII əsrlər) ərəb bölgə idarəçiliyinin fəaliyyəti ilə əlaqədar Misirdə əldə edilmiş çoxlu sayda maraqlı sənədlər bu nöqtəyi-nəzəri möhkəmləndirir. Lap ilkin sənədlər 22/643-cü il tarixdə yazılmışdır. Şübhəsiz ki, bu sənədləri ərəblər yazmışlar. Çünki, göstərilən dövrdə bölgələrdə ərəb qrafikasını ancaq ərəblər bilirdi. Bu sənədlər göstərir ki, hərflərin ölçüləri və küncvariliyi ilə seçilən müxtəlif xəttlər valinin rəsmi hesabatlarında, yazışmalarında, vergilərin miqdarını bildirən reyestrlərdə, onların yığılması zamanı tərtib edilən siyahılarda istifadə olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, birinci iki sənəd daha iri və küncvari xəttlərlə, axırındakı iki sənəd isə kiçik, kursiv xəttlərlə yazılmışdır. Yazının tipi deməyə əsas verir ki, bu xəttlər Məkkə-Mədinə və Kufə-Bəsrə təc-rübəsi ilə əlaqədardır.

Orta əsrlər müsəlman ənənəsi yazının meydana gəlməsinə ilahi hadisə kimi baxırdı və bu səbəbdən də Quranın əl ilə yazıldığını inkar edərək, onun Məhəmməd peyğəmbərə Allah tərəfindən göndərildiyini, təbii ki, ilahi tərəfindən yazıldığını iddia edirdi. Təxminən XI əsrdə ərəb-fars kökü üzərində formalaşmış ənənəyə görə, əvvəlki Quranların yazıldığı kufi xətti dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talib tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Digər xətt üslubları kufi xəttinin əsasında yaranıb inkişaf etmiş və getdikcə təkmilləşmişlər.

Beləliklə, kufidən yaranmış xəttlərdən istifadə etmək ənənəsi yaranırdı. Belə vəziyyət dini nöqtəyi-nəzərdən də Quranın üzünü köçürərkən kursiv texnikadan istifadə etməyə imkan yaradırdı. Müsəlman Şərqiində sözə və yazıya belə mistik baxış Quranın yazılması prosesinin özündən doğurdu. Bu, günahların bağışlanmasına aparan savab aktı idi.

Qəbul olunmuş və geniş yayılmış ənənəyə görə, belə hesab edilir ki, ərəb yazısını Əbu Əli Məhəmməd b. Əli b. Mukla (272-328/886-940) islahat yolu ilə dəyişdirmişdir. O, Abbasilər dövründə üç xəlifənin vəziri olmuş, kufi üslubu əsasında altı məşhur klassik xətt: mühəkkək, suls, rika, nəsx, tauki və reyhani xətt üslublarını müəyyən etmişdi. Sonralar İbn Muklanın sistemini ərəb olmayan xəttat, ləqəbi İbn Bəvvab (1031-ci ildə vəfat etmişdir.) olan Əli b.

Hilal yeniləşdirilmişdi. O, Şiraz şəhərindəki məşhur ümumi kitabxanada işləmişdir. Sonralar axırıncı Abbasi hakiminin xəttatı olmuş Yaqut Mustasimi (640-696/1242-1298) bu xətt üslubunu tam mükəmməlləşdirmişdir.

İbn Muklanın sistemi ciddi proporsionaldır və aydın riyazi xarakter daşıyır. Onun əsasını kvadratın içərisinə çəkilmiş dairə, beşguşə, diametri əlif olan dairəyə çəkilmiş iki romb təşkil edir. Modulu – qələmi bir dəfə basmaqla qoyulan romb görünüşlü nöqtədir.

Beləliklə, bütün hərflərin yazılışı nöqtələrin say müxtəlifliyi formasını alır. Bütün hərflər dairənin diametri olan və nöqtələrin sayına dəqiq bərabərləşən əlifin hündürlüyünə uyğun gəlməlidir. Bu sistemdə hərflər nöqtələrin ətrafla nisbəti sonunda ölçülürdü. Nəticədə bütün altı xətt üslubu bir-biri ilə daim dəqiq proporsiyada olan hərflərin birləşməsi ilə ifadə olunurdu.

Hərflər üçün dairənin diametri hər xətt üslubunda müxtəlif idi. Məsələn, dairənin diametri, yəni əlif mühəkkək xəttində səkkiz, suls xəttində yeddi, tauki xəttində altı nöqtəyə bərabərdir. Cim, əyn və onlara oxşar olan hərflərin dəyirmi hissəsi ətrafın yarı hissəsinə uyğun olmalıdır. Məsələn, bu hissə mühəkkək üslubunda doqquz, suls üslubunda on yarım, tauki üslubunda isə on bir nöqtəyə bərabərdir. Mərkəzi hissəsi böyük uzunluğa malik olan ba, ta, sa, hərfləri müvafiq dairənin daha böyük sahəsində uyğun yazılır. Ba hərfinin uzunluğu mühəkkəklə yeddi, sulsda altı, taukidə beş nöqtəyə bərabərdir. Bu, uzun ortalı hərflərin hündürlüyü bir nöqtəyə bərabər olmalıdır. Uyğun dairəyə çəkilmiş kvadrat lam və kaf hərflərinin həm formasını, həm də böyüklüyünü müəyyən edir. İki diametrin kəsişməsindən əmələ gəlmiş, daxilinə çəkilmiş üçbucaqlının bərabər küncləri dal hərfinin formasını, həmçinin kaf, mim və vav hərflərinin tac xarakterlərini müəyyən edir. Dairəyə çəkilmiş beşbucaqlının tərəfləri ra və yav hərflərinin alt hissəsinin formasını və böyüklüyünü, həmçinin cim və ona oxşar hərflərin tacını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb qrafikasında hər bir hərf adətən, səth yaxud mədət adlanan düz (üfiqi yaxud şaquli) və daur yaxud dairə adlanan əyri xəttədən ibarətdir. Altılıq xəttləri bir-birindən tək-

cə hərflərdə olan nöqtələrin sayı ilə deyil, həm də göstərilən bu tiplərin yazılışı ilə də fərqlənir. Bundan başqa xətt üslublarını bir-birindən sözdə hərflərin birləşdirmə xüsusiyyətləri, cəld yazı və kursiv xəttlərində isə öz aralarında birləşmiş sözlərin xarakteri və sayıdır. Bədii yazı sənətkarlığı üzrə bütün ərəb və qeyri ərəb yazılı abidələrində altılığın nəsx və suls üslublarından başqa mühəkkək-reyhani və tauki-rika cütükləri də seçilir. Birinci və ikinci komponentlərin fərqi ancaq nöqtələrin say proporsiyasındadır. Hər iki cüt-lükdə düzxətli və əyrixətli elementlər eynidir. Doğrudur, bu üslub-larla yazı vaxtı müəyyən çalarlar, kənara çıxma halları baş verir. Bu kənara çıxmaları ərəb yazı xəttinin xüsusiyyətinə və xəttatların fər-diyyətinə bağlamaq lazımdır.

Ərəb mənşəli xəttlərin ilkin inkişafından danışarkən, qeyd olunmalıdır ki, altılıq yazı üslublarının (mühəkkək istisna olun-maqla) dəyirmi və əyrixətli formalarda gündəlik həyata geniş tətbiq olunmasında ərəb yazısı Türk xəttatlarına borcludur. Sonralar Quranın üzü köçürülən zaman bu təcrübədən geniş istifadə edilmişdir. Bununla belə, düzxətli və küncvari xəttlərin yazıda qanuniləşdirilməsi barədə ilahiyyatçıların dəfələrlə etdikləri tələb keçərli olmadı. Onlar əsaslanırdılar ki, ilk Quranlar bu xəttlərlə yazıldığından həmin təcrübə qanuniləşməlidir. İlahiyyatçıların bu məğlubiyyəti xətt üslublarının inkişafına və təkmilləşdirilməsinə geniş meydan açdı. Əgər qeyd olunan xətlər qanunlaşdırılsaydı, inkişaf və modifikasiya prosesi baş verməzdi. Bu tələb Quran mətnlərinin kodlaşdırılmasından, onun oxunuşunun qanuniləşdiril-məsindən sonra irəli sürülmüşdür. Qeyd edək ki, hazırda bizə məlum olan ən ilkin Quran nüsxəsi kursiv xətti ilə 427/1036-cı ildə yazılmışdır.

Ayrı-ayrı hərflərin öz aralarında dəqiq proporsia sistemi, onların hər birində düzxətli və əyri xətti elementlərin və hissələrin müəyyən qanuna uyğunluğu, sözdəki yerindən asılı olaraq onların birləşdirilməsi texnikası VIII-IX əsrlərdə Abbasi xəlifələrinin sarayında kalligrafların və kərgüzar-katiblərin üç nəslə tərəfindən işlənmiş hazırlanmış və buna görə də bütün altılıq xətt sistemi

“İraq” sistemi adlandırılmışdır. ilk baxışdan görünə bilərdi ki, bu sistem yazıda elə bir unifikasiyaya gətirib çıxaracaq ki, həmin xətt üslubları o zamanki ərəb müsəlman dünyasının bütün əyalətlərində eyni qaydada tətbiq olunacaqdır.

Lakin belə olmadı. Sözsüz ki, İbn Muklanın islahatının kökündə bu məqsəd dururdu. Alınmadı ona görə ki, islamın mərkəzindən uzaqda yaşayıb işləyən çox saylı xəttatlar və katiblər ərəb yazısının dəqiq yazı texnikası qaydalarına psixoloji baxımdan özlərinin yerli xüsusiyyətlərini əlavə etməyə başladılar. Onlar sistemin əsasına toxunmadan onun görünüşünü bir qədər (bəzən gözə çarpmayan dərəcədə) dəyişir, ona elə regional, sonradan milli cizgilər əlavə edirdilər ki, indiki dövrdə həmin cizgilər bu və ya digər əlyazmanın harada və nə zaman yazıldığını müəyyənləşdirməyə imkan versin. Xəttlərin tarixi göstərir ki, onlar daim hərəkətdə olmuşlar. Xəttlər konkret dövrün sosial, mədəni və siyasi şəraitindən asılı olaraq daim inkişaf etmiş, dəyişmiş, dəqiqləşmiş və mükəmməlləşmişlər. Proses başqa cür gedə bilməzdi, çünki yazı ustalarının hər nəsli ictimai inkişafın onların qarşısında qoyduğu tələblərə öz mövqelərindən cavab verirdi. Çoxsaylı xəttatların və siravi katiblərin təcrübəsi bədii yazı ustaları tərəfindən inkar edilmir, əksinə, kifayət qədər nəzərə alınır və istifadə olunurdu. Xronoloji qaydada yerləşən kalliqraf ustalığına dair çox saylı əsərlərdə əks olunan məsləhət və əlavələrin sadə müqayisəsi yuxarıda deyilənləri əyani şəkildə əks etdirir.

Bu səbəblərdəndir ki, biz kalliqrafik xəttə işarələr sisteminin proporsional reqlamentləşdirilməsi, ümumi istifadəyə daha uyğun standartlaşdırılmış, konkret tarixi şəraitdə yazının praktik forması kimi baxırıq. Mütəxəssislər 36 ayrı-ayrı xətt növü müəyyən etmişlər. Aşağıda biz onlardan bəziləri: birincisi, yazı ustaları arasında geniş yayılmış və populyar olan; ikinci, hər bir profesional xəttat üçün vacib olan, dəqiq müəyyən olunmuş xəttə müxtəlif kitabların eyni müvəffəqiyyətlə üzvlərini köçürməyə imkan verən üslublardan bəhs edəcəyik. Qeyd edək ki, İslamın qəbul olunmasından sonra yayılmış ərəb mənşəli xətt formaları ilk vaxtlarda türk və fars

ustaları tərəfindən iraq məktəbində hazırlanmış qaydalara tam uyğun formada istifadə edilmişdilər. Lakin, IX əsrin sonu – X əsrdə yazılmış Quran nüsxələri, XI- XII əsrlərin dünyavi əsərlərinin əlyazmaları göstərir ki, sonralar həmin yazı ustaları yerli mədəni ənənələrin və estetik baxışların təsiri altında sözdə hərflərin yerindən və birləşməsindən asılı olaraq onların formasını və yazılışını müəyyən qədər transformasiya edərək həmin xəttlərə bir sıra yeniliklər gətirmişlər. Xəttatlıq ustalığının nəzəriyyəçiləri yeniliklərə dərhal reaksiya verərək xəttin adına *irani* (iranca) sözünü əlavə etmişlər. Bu proses orta əsrlərdə İranda, xüsusilə də Azərbaycanda işlənən ərəb xəttlərinin istisnasız hamısını əhatə etmişdir. Aşağıda bu barədə danışılacaq.

Kufi xətt üslubu. Artıq qeyd olunduğu kimi bu termin Kufə şəhərinin adı ilə bağlıdır və ayrıca işlənən xüsusi xətt formasına aiddir, çünki bu xətt həmin şəhərdə inkişaf edib formalaşmışdır. VIII əsrin ortalarından başlayaraq kufi xətt üslubunun rolu ancaq Quranın üzünün köçürülməsi olmuş, küncü və düzxətli, aydın nizamnamə xarakterli yazı növü hesab edilmişdir. Sonralar bu yazı növü öz inkişafından qalmış, kufinin də tətbiqində dəyişikliklər baş vermişdir. Onun istifadə əhatəsi çox daralmış, artıq XII əsrdə Suriya – İrak – İran regionların da Quranların üzünün köçürülməsində onun yerini kursiv və əyri xəttli (mühəkkək, reyhan, süls, nəsx) xətt üslubları tutmuşdur. Yalnız ərəb dünyasının uzaq qərb rayonları olan Məqrib və Mərakeşdə kufinin əsas funksiyası XIV əsrə qədər qalmışdır. Ancaq o, istifadədən tamamilə çıxmamışdır. Bundan başqa həmin xətt növü müsəlman naxışlarının əsas cizgilərindən olmuşdur. Xətt əhəmiyyətli dərəcədə stilləşdirilmişdir. Bir tərəfdən ona dekorativ element əlavə olunmuş, hərfləri müxtəlif görünüşlü qönçələr, güllər və yarpaqlar fonunda təqdim olunmuşdu. Çiçəklənən kufi adı da buradan meydana gəlmişdir; digər tərəfdən, onda yazının həndəsi əsaslarını qəsdən gücləndirilib, qabartılmış – hərflərin yazılışını küncvari və düzxətli qalmışdı. Müxtəlif memarlıq abidələrində, binaların tikintisində bəzək-naxış kimi geniş istifadə

olunmuşdur. Orta əsrin nəzəriyyəçiləri belə kufini məkili, müasirlər isə kufiyi bənnə ("tikinti kufisi") adlandırırlar.

Bundan başqa, qəbirüstü epitafiyaların, sikkələrin, şəxsi və dövlət möhürlərinin tərtibatında həmin yazıdan istifadə olunurdu. XV əsrə qədər kufidən basmalı, əsərlərin adlarında, fəsil və başlıqlar yazmaq üçün istifadə olunmuşdur. Quranın 198 / 813 –cü ildə yazılmış bir fraqmenti, onun axırıncı hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Bu, kufi xətti ilə üzü köçürülmüş ən qədim Quran fraqmentidir. Güman edirlər ki, o, Abbasi xəlifəsi Əl – Məmun üçün tərtib olunmuşdur. Oxucular üçün qeyd edək ki, 1323 / 1905 –ci ildə Tehrani ləqəbi olan Fəxr Əl- Əşrəf və xəttat Zeyn Əl-Abidin Şərif Quranın üzünü köçürmüşdür. Sonradan çap olunmuş bu əlyazmada 37- ci və 38-ci surələr otuz ayə kufeyi – İrani (İran kufisi) formasında, qalanı isə nəsxlə yazılmışdır. Məşhəddə və Tehrandə Pira mavzoleyi yaxınlığındakı kitabxanada (keçmiş Səltənət kitabxanası) toplanmış zəngin material IX –X əsrlərdə İranda Quranın üzünün köçürülməsində işlənən İran kufisinin inkişafı barədə kifayət qədər dəqiq təsəvvür yaradır. Qeyd edək ki, Quranın mövcud olan müxtəlif əlyazma nüsxələrinin xətt üslubları bütün müsəlman xalqlarının, o cümlədən, türk xalqlarının nailiyyəti və müvəffəqiyyəti kimi qeyd olunmalıdır.

Mühəkkək xətti. İbn Nədimin "Kitab Əl-Fihrist" də Quranın üzünün köçürülməsində istifadə olunan xəttlər içərisində mühəkkək xətt növünün də olduğunu göstərir. Elə həmin müəllif qeyd edir ki, bu xətt üslubu Abbasilərin hakimiyyətinin başlanğıcında (VIII əsrin ikinci yarısı) formalaşmış və iraki adını almışdır. Xəttatlar arasında populyar olduğundan, bəzən ona vərraki də demişlər.

Bu üslubda əyrixətli elementlər düzxəttilərə nisbətən mətnin üzə birini təşkil edirdi. Mühəkkək iri xəttlər qrupuna daxil olduğundan, böyük formatlı Quranların üzü köçürülərkən işlədilir. Orta əsr müəllifləri belə hesab edirdilər ki, mühəkkəkdə hərflər ən mükəmməl formada yazılır. XIV əsr xəttatı Abdallah Seyrafiyə görə altılıqda bu üslub daha düzxəttilidir və başqalarına nisbətən kufiyə daha yaxındır. Əlyazma mətninə (Quran, hədislər toplusu, Əlinin kəlamları) nizami vahidlik, dəqiqlik, aydınlıq və təmtəraq verən

qrafika tələb olunduğu hallarda diqqətlə yazılmış mühəkkək tətbiq edilirdi. Hesab edilirdi ki, bu xətt üçün qələmin ucu uzunluğuna görə ölçüsü orta, suls üçün olandan daha nazik olmalı, yüngülcə çəp kəsilməlidir. Ucluğun (dilin) uzunluğu orta barmağın dırnağına uyğun gəlməlidir. Burada qeyd edək ki, qələmin yonulmasında, onun uzununu və eni, qalınlığı, nazikliyi, dilin sağ və sol tərəflərinin nisbəti və s. hər bir xətt üçün müxtəlif olurdu. Ancaq bu qaydalara bələd olunmuş həm ərəb, həm də digər traktatlarda sonuncular bu və ya digər xəttin müxtəlif mütənasibliyindən çıxış edilərək mətn formalaşdırılırdı. Bu cür fərqliliyi belə izah etmək olar ki, əvvəla müəlliflər başqa-başqa məktəblərin, o cümlədən milli əyalətlərin nümayəndələri idilər. İkincisi, onlar müxtəlif vaxtlarda yazıb yaratmışlar. Xəttlər təkmilləşdikcə qələmin forması da təkmilləşirdi. Üçüncüsü, çoxu bədii yazı ustalıqı ilə tanınmış şəxsiyyət olan müəlliflər özlərinin zəngin çoxillik təcrübəsini bir-biri ilə bölüşürdülər. Müqayisə üçün: XIV-XVII əsrlərin müxtəlif xəttatları tamamilə əksinə deyildilər; qələmin ucu düz kəsilməlidir, çəplilik 45 dərəcə (muxərraf) orta-67,5 dərəcə olmalıdır (müstəvi, əvsat). A.Y.Kazıyevin kitabında belə qeyd olunur. (130, s. 38-40)

Türk kalliqraflarının bu xətt üslubu ilə yazdıqları Quran nüsxələri məşhur idi. Teymurun nəvəsi mirzə Baysunqur nəhəng Quran tərtib etmişdir. Onun hər vərəqi 170x101sm ölçüdə idi. Mühəkkəkin istifadə dairəsi geniş deyildi. Ondən Quranın üzünün köçürülməsi, kalliqrafik yazı nümunələri, memarlıq abidələrin divarlarında bəzək üçün, Quran ayələri yazmaq üçün istifadə olunurdu. XVII əsrin ortalarında o, öz yerini kursiv xətti-sulsə verir. Ondən isə bütöv Quranın deyil, onun ayrı-ayrı surələrinin üzünü köçürərkən istifadə edirdilər.

Reyhani xətti. Türk xəttatları arasında bu xətt üslubunun müəyyənəşdirilməsi ilə əlaqədar vahid rəy yaranmamışdır. Belə bir rəy yekdil olmuşdur ki, reyhani mühəkkəkdən yaranmışdır, əyri və düzxətli elementlərin nisbəti, sözdə hərflərin tənəsüblüyü burada da eynidir. Ona görə də bu iki xətt üslubu arasında köklü fərq yoxdur, ancaq reyhəninin xəttləri daha incə və zərifdir. Qələmin yonulma-

sına gəldikdə isə, burada onun ucluğu mühəkkəkdəkinə nisbətən daha nazik kəsilir. Bəziləri ona mühəkkəkin xırda variantı kimi baxırdılar, yəni reyhani düzgün və nisbəti ciddi qorumaqla nəsx ölçülərində yazılırsa, bu reyhani üslubudur. Digərləri hesab edirdilər ki, mühəkkəkdə dairə çəkilərkən kvadrata yaxınlaşır, uzadılan elementlər düzxətli, sola əyilməklə birlikdə demək olar ki, daha yumru-düzkünclüdürlər. Reyhanidə isə birincilər daha yastı, ikincilər isə əyilməsi zəif və az yumrudur. Bu xətt də mühəkkəkin istifadə olunduğu məqsəd üçün işlənirdi. Özünün prototipi kimi artıq XVII əsrin ortalarında istifadədən çıxaraq, yerini kursiv xətti olan nəsx xəttinə verdi. XIV-XV əsrlərdə bir çox türk xəttatları özlərinin yazmış olduqları əlyazmalarının kolofonunda istifadə edirdilər.

Suls xətti. Orta əsrlərdə bu xətt bütün müsəlman dünyasında ən geniş yayılmış üslublardan biri olmuşdur. İbn Nadim sulsu dövlət dəftərxanasında işləyən orta ölçülü xətt kimi müəyyənləşdirmişdir. Əgər təmtəraqlı tərtibatda mühəkkək xətti uyğun gəlmirsə, suls enerjililiyi, qrafikaya axıcı keçidi ilə fərqlənir. O, yumru, əyri xəttli və kursiv xəttidir. Burada hərflərin üçdə bir hissəsi düzxətli, ona görə də suls–“üçdə bir, üçüncü hissə” adlanır. O, orta və iri ölçülərdə işlənirdi. Ənənə, sulsu, adətən, rəsmi sərəncamlar, fərmanlar, yazılan xəttlərdə istifadəsinə tövsiyə edir. Bununla yanaşı Quranın üzü, nadir hallarda tam mətni, daha çox hallarda sərlövhələr, bu xəttlə köçürülürdü, ona görə də bu xətt növü mühəkkəkin yerini tutmuşdu. Şəxsi, yaxud sifariş olunan əlyazmalarda sulsdan istifadə olunurdu, tez-tez basma yolu ilə fəsillərin və başlıqların, medolyon sahiblərinin adları ekslibris (şəmsə) yazılır, kolofon tərtib edilirdi. İri suls xətti ilə adətən, memarlıq tikililəri üçün bəzəkli qeydlər edilirdi. Həm iri, həm də orta ölçülü suls xəttatlıq yazı nümunəsi olan qit‘ə yazılırdı.

Qeyd edək ki, suls üslubunu işlədən Türk ustaları Abdallah Seyrafinin nizamnaməsinə əməl edirdilər. Ya‘kut Müstəsimin qaydaları əsasında onun hazırladığı xətt-sulsi İrani də başlanğıcını buradan götürür. Bu nizamnamə ilə yazılan zaman qələmin ucu bərabər, nazik, qələmin diametrinin eninə bərabər kəsilirdi.

Tauki xətti. Bu, sürətlə yazılan, kursiv və dəyirmi xəttidir. Orta əsr xəttatları onun şəklini dəyişmiş suls hesab edərək müstəqil xətt üslubu səviyyəsinə qaldırmışdılar. Bu xəttə hərflərin bir-birinə nisbətə ölçüsü sulsdakı ölçülərə bərabər idisə də, onların öz aralarında birləşməsi fərqlənirdi, çünki xətdəki hərflərin altıda biri düzxətli idi (sulsda-üçdə biri). Beləliklə, tauki özünün kiçildilmiş forması olan rika ilə birlikdə klassik altılıqda daha kursiv xətt idi. Onda bütün xəttlər eyni qalınlıqda çəkilir, nazik və qalın elementlərin növbələşdirilməsinə fikir verilmirdi. Bu səbəbdən ucu dəyirmi, qalın və uzun kəsilən qələmin yonulması ilə bağlıdır.

Adətən onda nəinki sözdəki bütün hərflər, həm də ayrı-ayrı sözlər bir-biri ilə öz aralarında birləşirdi. Bu da xəttə cəld, sürətli yazı görkəmi verirdi. Tauki xətti ilə padşahın adından hökmlər, yaxud hədiyyənin üstünə təsdiqləyici qısa qeydlər, ən mühüm dövlət kağızları və məhkəmə aktları yazılırdı. Zaman ötdükcə, XIV əsrlərin sonuna doğru bu üslubla əlyazmaların axırıncı səhifəsini yazırdılar. Belə əlyazmaların özündə Quran da daxil olmaqla dünyəvi, ilahiyyat və ibadət haqqında əsərlərin “buraxılış məlumatları” yazılırdı. Belə sürətli yazı xətti barədə bizə XI əsrin Misir müəllifi məlumat verir: “Onun hərfləri...biri digərinə keçir və onların hamısı birlikdə birləşirlər. Bu, ona görə edilir ki, vacib məktub gecikmədən yola salınsın”

Bu cür kağızların necə yazılması barədə İbn Xəldun belə məlumat verir: “Katibin vəzifələrindən biri tauki xəttini mükəmməl bilməkdir. Bu o deməkdir ki, katib ümumi görüşə gələn hökmdarın qarşısında oturub ən qənaətlı və stilistik formada hökmdardan aldığı qərarları sürətlə yazı bilməlidir.

Rika xətti. İbn Nadim məlumat verir ki, bu xətt üslubu sulsun əsasında yaranmış və padşah fərmanlarının və başlıqların yazılmasında istifadə olunurdu. Rika özünün əsas xarakteristikası ilə haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz tauki’dən heç nə ilə fərqlənmir. Yalnız bir fərqi var – onun hərflərinin ölçüləri kiçik, yazılışı nazikdir. Bu, qələmin yonulması üsulu ilə izah edilir. Onun ucu yumru olmaqla taukidəkindən daha nazik və qısadır. Bir sözlə, bu xətt sürətli,

kursiv və yumru üslubdur. Xırda, zərif, eyni zamanda sərbəst üslubu onun istifadə dairəsini müəyyən etmişdir. Xüsusi və şəxsi məktublar kiçik kağızlarda onunla yazılırdı (adı da buradandır). Bir qədər sonra əyləncə məzmunlu kiçik hekayələrin, illüstrasiyalı nəsrin, kompozisiyaların üzləri bu xəttlə köçürülməyə başlandı. Adətən “ali üslubun” ən yüksək təmtəraqlı yazısı idi. Həmçinin onunla ilahiyyat kitablarının ilk vərəqində hicaz, bəzi hallarda Quranın ilk səhifələrinin tərtibatını, dünyəvi əsərlərin sonuncu vərəqini, əsasən yazının yeri və tarixini, icraçının, əsərin sifarişçisinin adını və s. özündə cəmləşdirən kolofon rika ilə yazılırdı. Görkəmli yazı ustalarının xətt nümunələri–qit‘ə bu xətt üslubu ilə yaradılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, rika və tauki xəttlərinin xarici görünüşünün əlahiddə funksional oxşarlığı ona gətirib çıxartmışdı ki, əyalətlərdə çox vaxt hər iki xətti rika termini altında başa düşürdülər.

Nəsx xətti. Bu terminin ənənəvi etimologiyası – “başqa xəttləri əvəz etmək” mənasında “məhv etmək, əvəz etmək, üstündən xətt çəkməkdir”. Ancaq bir sıra xətt mütəxəssisləri onu “yeni, təzə” kimi izah edirlər. Bizim dövrə qədər nəsx bütün müsəlman şərqində ən populyar və geniş yayılmış xətt üslubudur. XX əsrdə bütün çap şriftləri (qəzet, jurnal, kitab) onun bazasında yaradılıb. Sözdə hərflərin dəqiq, aydın balanslaşdırılmış qaydada yazılması və birləşdirilməsi bu xəttin hamı tərəfindən qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. O, başqalarına nisbətən daha asan öyrənilirdi. Mütəxəssislərin və xəttatların çoxu hesab edirlər ki, mühəkkək, reyhan və suls elementlərinin daxil olduğu qaydaların mütənasibliyi əsasında meydana gəlmiş, lakin onda hərflər göstərilən xəttlərdəkinə nisbətən elə də iri deyildir. Düz xəttli və ayrışmış elementlərin nisbəti bərabərdir yəni; - əllinin əlliyyə. Kitabların üzü köçürülərkən xırda, az hallarda orta, nadir hallarda iri (əsasən qit‘ə) ölçülü nəsxdən istifadə edilmişdir. Bu xəttlə yazı vaxtı qələmin ucunu azacıq çəp, ya sulsun, ya da nəstəliqin normalarına uyğun kəsirlər. Görünür, nəsx üslubu X əsrin sonlarından istifadə olunmağa başlamışdır. XI əsrin birinci yarısında yaradılmış əlyazmaları bu qənaətə gəlməyə imkan verir. Sonrakı iki əsr yarım vaxt ərzində “nəsxin” yeni xətt

formasını yaranır. XIII –XIV əsrlərdə moqolların hakimiyyəti dövründə öz populyarlığını müvəqqəti itirsə də, Yaqutun üslubu xəttatlar arasında XVII əsrin sonu –XVIII əsrin əvvəllərinə qədər hakim olmuşdur. Kalliqraf Əhməd Neyrizi nəstə‘liqin xarakterinə uyğun elementlər daxil etməklə onun görkəmini bir qədər də dəyişərək, onu yeni formaya salmışdı. Əhməd Neyrizi bütün düz xəttli və şaquli elementləri daha nazik və incə etmiş, ancaq onların ayrışmış elementlərlə əlaqəsini saxlamış, eyni zamanda “İrak” məktəbindən sulsdən daxil olunmuş artıq dekorativlikdən imtina etmişdir. Xəttatlar bu usta tərəfindən formalaşdırılmış qaydalara əməl edirdilər. Quran və ilahiyyat kitabları da daxil olmaqla, orta əsrlərdə bütün kitab məhsullarının əksəriyyətinin üzə bu üslubla köçürülmüşdür. Baxmayaraq ki, XIV əsrin sonunda poetik əsərlərin köçürməsinə yeni xətt üslubu olan nəstəlik onu bir qədər sıxışdırmış, XVIII əsrin əvvəlində həmin proses nəsr əsərlərində də baş vermişdir. Lakin XX əsrə qədər nəsx öz populyarlığını itirməmişdir. O, nəstəliklə yanaşı xəttatlar və bədii yazı ustaları arasında əsas üslub olmuşdur.

Türk dünyasında geniş istifadə olunan ənənəvi, ərəb mənşəli funksional təyinatlı xəttləri nəzərdən keçirdikdən sonra biz bilavasitə milli xüsusiyyətdən yaradılmış xəttlər üzərində dayanacağıq. Bu ərəb qrafikalı yazı üslubları əsasında yaradılmış Təbriz xəttatlıq məktəbinin yaratmış olduğu xətt nümunələridir.

Təlik xətti. Xəttin öz adı – “bir-birindən asılmış” olduğu üçün göstərir ki, burada bütün hərflər bir-biri ilə birləşmiş və buna görə də xətt kursiv və itiyazılıdır. O, XI əsrin sonu – XII əsrin əvvəlində kargüzarlar və katiblərin təcrübəsində meydana gəlmiş və formalaşmışdır. Onlar tauki, rika və nəsx kimi xəttlərin qaydalarından istifadə edərək, Avesta və orta əsr əlifbalarındakı hərflərin dalğavari-yumru və girintili-çıxıntılı elementlərini buraya daxil etmişlər. Sırf dəftərxana ehtiyacı üçün yaradılmış təlik, XIV əsrə qədər öz xarici görünüşünü dəyişmədən müxtəlif yazışma və məktubların tərtibində istifadə olunmuşdur. Qeyd edilən dövrdə bu xəttin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün cəhdlər edilsə də, (məsələn, kitab

üzünün köçürülməsi) bu təcrübə özünü doğrultmamışdır. Çünki, bu xəttlə əlyazmalar bizə qədər az miqdarda gəlib çatmışdır. XIII və XIV əsrlərdə təlik tədricən öz mövqeyini itirərək, yerini onun əsasında yaradılmış yeni xətt üslubu şikəsteyi təlikə (“sınımış təlik”) vermişdir. Bu xətt nəinki öz sələfini istifadədən tam çıxartdı, həm də onun adına yiyələndi. Ona görə də xəttatlıq üzrə mənbələrdə onu təlik-i-əsl (“əsas təlik”), yaxud ta‘liki-qədim (“köhnə ta‘lik”) adlandırmış, və şikəstə sözünü əlavə etməmişlər.

Şikəsteyi-tə‘lik xətti. Yazı ustaları arasında kök salmış möhkəm ənənə bizə məlumat verir ki, XIV əsrin sonlarından bu xətt köhnə təliqə əlavə kimi formalaşmışdır. Onu Teymurun (1405-ci ildə vəfat etmiş) yanında xidmət edən xəttat Tacəddin Salmani işləyib hazırlamışdır. Şikəsteyi-tə‘lik aydın, itiyazılışlı dəftərxana üslubudur. Burada dəyirmi elementləri mühüm rol oynayan hərflərin yazılışı müstəsna dərəcədə, hətta tauki, yaxud rikadakından da çox stilləşdirilmişdir. Sözdəki hərflər nəinki öz aralarında birləşir, hətta bizim adət etdiyimiz uyğunluğunu və xarici görkəmini itirir. Sözü sətirdə, hərflərin isə sözdə tutduqları yerdən asılı olaraq onların forması və ölçüləri dəyişə bilər. Baxmayaraq ki, təliqə xas olan qaydada onun işlənməsinin standart tırafi vardır. Lakin göstərdiyimiz vəziyyət bu üslubla yazılmış sənədləri oxumaqda çətinlik yaradır. Sətirdə sözlər adətən bir-birinə bitişik, yığcam yazılır. Digər kursiv xəttlərdən fərqli olaraq, burada sətirlər arasındakı məsafə genişdir. Qələmin hərəkətindən asılı olaraq sözləri və onların elementlərini yazarkən xətt öz dolğunluğunu və cazibəsini itirir. Çünki bu zaman qalıdan nazikə və əksinə keçir. Bu nizamnamə ilə yazmaq üçün qələmin ucu bərabər, orta uzunluqda və nazik, en kəsinin diametrinə bərabər, yaxud onun $\frac{3}{4}$ -ü həcmində kəsilir. Şikəsteyi-tə‘lik sırf dövlət işgüzar yazışmalarında istifadə olunmuşdur. Onunla fərmanlar, əfətmələr, reskriptlər və sərəncamlar, məhkəmə qərarları və notariat sənədləri yazılırdı. Bu xətlə kitab üzə köçürülmürdü, ancaq stilinə görə nümunəvi toplular hazırlayarkən ondan istifadə olunurdu. Təlikin ən populyar dövrü – XIV-XVI əsrlərdir. Sonralar yeni xətt, nəstəlik və onun itiyazılı variantı-şikəs-

teyi-nəstə‘likin sürətlə yayılması ilə əlaqədar olaraq şikəsteyi-tə‘likin əhatə çevrəsi daralır və XIX əsrin ortalarında istifadədən çıxır.

Nəstəlik xətti. Bədii yazı sahəsində nüfuzlu xəttatlıq nəzəriyyəçiləri şübhə etmirlər ki, bu xətt nəsxə və təlikə xas olan ən yaxşı cizgilərin orqanik birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Əgər nəsx riyazi proporsional, dəqiq, aydın və oxunaqlıdırsa, təlik qənaətcil və kursiv itiyazma xəttidir. Bu komponentlərin birləşməsindən nəstəlik adlanan yeni xətt üslubu meydana gəlmişdir. Burada hərflərin proporsiya qanunu ancaq ona məxsusdur. Məsələn, əlifin hündürlüyü üç nöqtəyə bərabərdir. İki ayridən və üfiqi-yumru əsasdan ibarət olan ba və ona oxşar hərflərin bir, onların əsasları isə altı nöqtə hündürlüyə malikdir. Cimin, əynin və onlara oxşar hərflərin aşağı yumru hissələri onların yazıldıqları ovalın üçdə ikisinə bərabərdir və i.ə.

Hərflərin yumru və düzxətli elementlərinin qarşılıqlı nisbəti müxtəlif nizamnamələrdən asılı olaraq, $\frac{5}{6} : \frac{1}{6}$ və altıda dörd: altıda iki arasında tərəddüd edir. Qələmin dili adətən orta uzunluqda nazik, mürəkkəbin tədricən axması üçün yarıq dili iki bərabər hissəyə ayırmaqlıdır. Qələmin ucluğu azca çəp, ancaq 65 dərəcədə az olmaqla kəsilməli, dilin eni qələmin diametrinin $\frac{3}{4}$ - nü keçməməli idi. Yeni xətt üslubu tez bir zamanda xəttatların və əlyazma həvəskarlarının rəğbətini qazandı.

Onun təkmilləşməsi üçün xəttatların bir çox nəsilləri çalışaraq yeni xəttə parlaq naxış, proporsiya, keçidlərin axıcılığı, estetiklik, bədii gözəllik elementləri gətirdilər. Yazı ustaları arasında qəbul olunmuş normativ əsərlərdə kalligraf incəsənətinə dair xüsusi traktatlarda qeyd edilmiş ənənə bu xəttin yaranmasını Mir Əli Təbrizinin adı ilə bağlayır. Türk bioqrafı və stilisti Mustafa Əli Çələbiyə (XVI əsr) görə Təbriz bu xəttin orjinal nizamnaməsini yaratmışdır. Həmin dövrdə (XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin birinci yarısı) Təbrizdə eyni adda iki xəttat yaşayıb işləmişdir. Ancaq İran alimi Məhdi Bəyaninin tədqiqatı nəticəsində məlum olmuşdur ki, üslubun yaradıcısı, bir çox yerli və Avropa tədqiqatçıların hesab etdikləri kimi, Mir Əli, B. İlyas Təbrizi Baurçi deyil, Mir Əli B. Həsən Əs-

Sultani Təbrizidir . O. F. Akimuşkin hesab edir ki, Həqiqətdə isə vəziyyət bir qədər başqa cür olmuşdur. Mir Əli B. Həsən “nəstəlikin ixtiraçısı” olmamışdır. Ancaq onun sözsüz ki, icra etdiyi xəttlər içərisində özünün zərifliyi ilə seçilən nəstəlik xətt üslubu özlərinin fantaziyası, yaradıcılığı ilə formalaşdıran xətt ustalarının arasında birincilərdən biri olmuşdur. Məsələn orasındadır ki, XIV əsrin birinci yarısından başlayaraq bizə çatan əlyazmalar əyani surətdə göstərir ki, arealın qərbində yazı ustaları arasında uzaq nəstəliki xatırladan yeni xətt üslubu yayılmağa başlamışdır. O, hələ incə və proporsional olmasa da artıq kursivliyi və iti yazılışı ilə fərqlənirdi. Bu xəttin yaranması təsadüfi deyil, tam qanuna uyğun, kitabçılığın əvvəlki inkişafının mərhələləri ilə əlaqədar idi. Savadlı adamların sayı artırdı. Xəttatlar kontingentinin artdığına baxmayaraq proses yavaş gedir, bu inkişaf kitaba olan tələbatı daim artırır. Yeni, surətlə yazılan xətt tələb olunurdu. Nəstəlik belə xətt üslubu idi. Mir Əli B. Həsən Təbrizi xəttin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq öz traktatında onun mütənəsiblik qanunlarını nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdı. Bundan başqa, görünür, bu xəttə yazı üçün qələmin yonulması və ucunun kəsilməsi üsulunu da yenilik kimi o gətirmişdi. Sonra mədəniyyət tarixində tez-tez rast gəldiyimiz hadisələrdən biri baş verdi, nəsilər bu xətti yaradan şəxsləri tamam unutdular və nəstəlikin yaranmasını təkcə Mir Əli Təbrizinin şəxsiyyəti ilə bağladılar.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməkdən əvvəl tədqiqatçı O.F.Akimuşkinin fikrinə münasibətimizi bildirmək vacibdir. Görkəmli alim bilməmiş deyil ki, islam dünyasında minlərlə insanlar, eləcə də peşəkar xəttatlar yazı – xətt nümunələri üzərində eksperimentlər etmiş, bəzən elə manipulyasiyalar olunmuşdur ki, onu tanımaq və üslubunu müəyyənləşdirmək çətin olurdu. Belə nüsxələr xəttatların fərdi fantaziyası olaraq hər hansı bir kitabxana fondunda qalmağa məhkum idi. Xətt üslubunu yaratmaq, onu qanuniləşdirmək, təbliğini və yayılmasını təmin etmək işini yalnız məktəblər edə bilərdi ki, Təbriz xəttatlıq məktəbi və onun nümayəndəsi Mir Əli Həsən Təbrizi həmin şəxs olmuşdur.

Nəstəlik xəttatlar tərəfindən çox tez tanındı. Onları daha çox cəlb edən bu xəttin yığcamlığı, sürətlə yazılması, asan oxunması, zərifliyi idi. Özünün xüsusiyyətlərinə görə nəstəlik, sanki, poetik sətrləri yazmaqdan ötrü xüsusi yaradılmışdı. O, qafiyə və rədləri əyani surətdə qabardır, şerin ritmini özünün rəvan, uyğun hörgüsü əsasında həkk etdirirdi. XV əsrin əlyazmaları harada yazılmasından asılı olaraq, məsələn, Şirazda, Təbrizdə, Heratda tərtib olunmuş kitablar yeni xətt üslubunun əhəmiyyətli variasiyalarını göstərir. Ancaq həmin əsrin sonlarına doğru iki məktəb: a) Təbriz-Herat məktəbinin əsası Əli Cəfər Təbrizi (860/1456-cı ilə yaxın vəfat etmişdir) tərəfindən qoyulmuş, sonralar Kəmaləddin Behzad tərəfindən inkişaf etdirilmişdi. b) Xorasandan və Orta Asiyadan Şiraza və Bağdada köçmüş əsasən Abd ər-Rəhman əl Xarəzmi və onun oğlanları Abd ər-Rəhim və Abd əl-Kərim tərəfindən yaradılmış Şiraz-Bağdad məktəbləri daha çox seçilirdi. Onların üslub detallarının fərqi nə varmadan qeyd edək ki, birinci məktəb, adları xəttatlıq tarixinə düşmüş Sultan-Əli Məşədi (926/1520 vəfat etmişdir.), Mir Əli Xəravî (951/1544 vəfat etmişdir) və Mir İmad əl-Həsəni (1024/1615 vəfat etmişdir.) kimi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlanır. Ərəbyazılı arealda bu məktəbin nizamnaməsinə hələ də əməl olunur. İkinci məktəbin nümayəndələrinin adlarına (yaradıcılardan başqa) bədii xətt incəsənətinə aid əsərlərin heç birində rast gəlmək olmur. Belə vəziyyət görünür, onunla bağlıdır ki, tədqiqat müəllifləri bu yazı üslubunu qəbul etmədiklərindən, məktəbin nümayəndələrinin adlarını görkəmli xəttatların sırasına salmamışlar. XVI əsrdə Şirazda fəaliyyətdə olan həmin məktəb XVII əsrin əvvəllərində tədricən öz tərəvətini itirir.

Əlyazmaların üzləri köçürülərkən, adətən, xırda və ya orta nəstəlikdən istifadə olunurdu. İri ölçülü nəstəlikə xəttatlar yalnız ayrı-ayrı vərəqlərdə böyük formatlı xətt nümunələri yaradarkən müraciət edirdilər. Belə nümunələri bədii yazını bilən və qiymətləndirən adamlar əldə edirdi. Nəstəlik xətt üslubu XV-XVI əsrlərdə poetik əsərlərin yazılmasında şəriksiz hökm sürmüşdür. Baxmayaraq ki, sonrakı yüzillikdə tətbiq dairəsi xeyli daralmışdır, ancaq

istifadədən çıxmamışdır. Digər üslubların- suls və təlik xəttlərin aqibəti də belə olmuşdur. XVII əsrdə nəsx çox geniş yayılmışdı, nəsr əsərlərinin üzü, əsasən onunla köçürülürdü. Bu yüzillikdə nəsx funksional möhkəmlənmiş xətt kimi qalırdı. Quranın, ilahiyyat və dini kitabların, həmçinin dünyəvi nəsr əsərlərinin surətləri onunla yazılırdı. Mənbələr göstərir ki, Quranın üzünün nəstəliklə köçürülməsi üçün dəfələrlə cəhd etmişlər, lakin bu təcrübədə vəsət tapmamışdır. Budaq Qəzvini "Cəvahir-Ələxbar", eləcə də Qazı Əhməd "Gülüstanı hünər" əsərlərində qeyd edirlər ki, Dust Mühəmməd b. Süleyman Xaravi 968/ 1560-61-ci illərdə məşhur xəttat Şah-Mahmud Nişapuri (954/1548-ci ilə qədər) Quranın üzünü şah Təhmasib üçün bu xəttlə Təbriz şəhərində köçürmüşdür. Qazı Əhməd həmçinin qeyd edir ki, Malik Deyləmi (969/1561-62 vəfat etmişdir) Qəzvinə belə bir işə girişmiş, lakin sona çatdıra bilməmişdir. Səltənət kitabxanasında 1093/1682-ci ildə usta Məhəmməd-Hüseyni Nəvras Dimavəndinin nəstəliklə üzü köçürülmüş nüsxəsi saxlanılır. 1268/1851-52-ci ildə Nəsirəddin şah Qacarın əmri ilə Tehrandə saray xəttatı Əsədullah Şirazi Quranın surətini nəstəliklə çıxarmışdır.

Şikəstəyi nəstəlik xətti. Bu xətt növü XVII əsrin birinci yarısında nəstəlik üslubunu sürətlə yazmaq cəhdi nəticəsində meydana gəlmişdir. İlk vaxtlarda bu üslub şəxsi və işgüzar yazışmalarda geniş işlənən şikəstəyi-təlikin güclü təsiri altında olmuşdur. Xəttin sonrakı tədrici inkişafı şikəstəyi nəstəlikin yaranmasına səbəb olmuş və o, sonradan sadəcə şikəstə adlanmışdır. Təlikin itiyazma prinsiplərini nəstəlikdəki uyğunluqları saxlamaqla, tətbiq etməklə ən sürətli yazı xətti alınmış və o, indiyədək işlənir. Bu xətt nəstəlikə xas olan bir çox estetik kefiyyətləri saxlamışdır. Ənənəyə görə, onun yaradıcısını Səfəvilərin Herat hakimi Murtaza-Qulu xan b. Həsən xan Şamlunu (1100/1688-89 vəfat etmişdir) hesab edirlər. O, öz əsərlərində nəstəlikin itiyazlı tərəfinə daha çox fikir vermişdir. Dərviş Abd Əl-Məcidi Taliqaninin (1185/1771-72 vəfat etmişdir) və Məhəmməd Kazım İsfahani Balenin (1229/1814 vəfat etmişdir) yaradıcılığında özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Bütün xətt ustaları bu və ya digər dərəcədə bu ustaların nizamnaməsinə

əməl etmişlər. Adətən, şikəstəyi-nəstəlik fərdi və qeyri-rəsmi yazışmalarda istifadə olunurdu. Ancaq XVIII əsrin sonunda və XIX əsrdə bu xəttlə yazılmış dövlət sənədləri də bizə gəlib çatmışdır. Nadir hallarda kitabların üzü bu xəttlə köçürülürdü. Yalnız iki böyük kalligrafiya ustası: Dərviş Abd əl-Məcidi (Sədinin "Bustan" əsərinin bu xəttlə əlyazması hazırda Tehran da, məclis kitabxanasında saxlanılır) və Məhəmməd Şəfi Visali Şirazi (1783-1846) bu addımı atmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, sətirdə sözlərin bitişik yazılmağına görə bu xətt şikəstəyi-təlikə nisbətən daha asan oxunurdu.

On əsrlik xətt üslublarının tarixinə ekskursumuzu bitirərkən, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, kitab sənətkarlığında xəttatlar əsasən iki üsluba: nəsxə (X əsrin ikinci yarısından) və nəstəlikə (XIV əsrin sonlarından) üstünlük vermişlər. Buna əmin olmaq üçün əlyazmaları, kataloqunu vərəqləmək kifayətdir. Cəsarətlə demək olar ki, bizə gəlib çatan əksər əlyazmalar bu xəttlərlə yazılmışdır.

Bu yerdə bir daha qeyd olunmalıdır ki, standartlaşdırılmış yazı formaları daim xəttlərin iti yazılması, aydınlığı və dəqiqliyi istiqamətində formalaşmış və inkişaf etmişdir. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, bu proses bir və ya bir neçə, xəttat qrupunun şəxsi istəyindən doğmuşdur. Yazıçı yaradıcı axtarırları və istedadı arxasında yeni xəttlərin yaranmasına tələbat, konkret əyalətin sosial, siyasi və mədəni inkişafından irəli gələn və zamanın tələbi olan tarixi şərait dururdu. Məsələn, VIII əsrdə müsəlman imperiyası (Ərəb xilafəti) yarandıqdan sonra işğal olunmuş regionların, ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində olan ölkələrin, xalqların sayı artdıqca, dövlət dəftərxanasından göndərilən rəsmi sənədlərin, işgüzar kağızların sayı on dəfələrlə çoxalırdı. Bu vəziyyət təkcə dövlət aparatında məmurların sayının görünməmiş həddə çatdırılması ilə yanaşı, cəlalanmış, kursiv, iti yazılışı, asan oxunan, xüsusi olaraq dəftərxana ehtiyaclarına xas yeni xətt formalarının yaranmasını tələb edirdi.

Sonralar şəhərlərin coşqun inkişafı, ticarətin və sənətkarlığın genişlənməsi, mədəni həyatın sosial əsasının genişlənməsinə şərait yaratdı. Sənətkarlar, xırda tacirlər, aşağı və orta səviyyəli ruhanilər,

yerli bürokratlar arasından şəhər ziyalıları çıxır və bu da savadlı adamların sayını çoxaldırdı. Belə vəziyyət kitaba tələbatı, biliyə həvəsi artırırdı. Ancaq yazarların sərəncamında olan xətt üslubları bu tələbatın ödənilməsinə ləngidirdi, aydınlığı, dəqiqliyi, asan oxunuşu ilə fərqlənən kursiv, iti yazılışlı xəttlərin meydana gəlməsi tələb olunurdu. Bir sözlə, onlar həm tələb edənlərin, həm də icra edənlərin tələbatını ödəməli idi. Kitabların üzünün köçürülməsi üçün belə xüsusi xətt üslubları ərəb, türk və fars xəttatlarının bir neçə nəslə tərəfindən yaradıldı və formalaşdı.

İctimai-sosial tələbatdan başqa ərəb qrafikalı yazının inkişafına məhdud şəraitdə qədim yazı üslublarının təsiri, konkret əyalətdə mədəni-estetik təsəvvürlər, baxışlar, dilin xüsusiyyətləri, müsəlman arealında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr və s. ciddi təsir göstərirdi.

BƏDİİ YAZI SƏNƏTKARLIĞI

Ərəbqrafikalı yazının xüsusiyyətləri üzərində geniş dayandıq. Hərflərin düz və əyri xətt elementlərinin mütənəsibliyi, sonuncuların bir-birinə uyğunluğu (hər bir xətt üçün xarakterikdir) aydın və dəqiq yazmağa çalışmaq və başqa məsələlər nəzərdən keçirildi. Əl-xətt ma yakra – “Xətt odur ki, oxunur” formulası yaradıcı axtarışlar aparmaq və estetik istəkləri ödəmək üçün xəttatlar qarşısında sonsuz imkanlar açdı. Orta əsrlərdə məlum olduğu kimi, mənəvi mədəniyyət bir çox forma və baxışlarda, o cümlədən xəttatlıqda öz əksini tapmışdır. Aydın və gözəl yazmaq sənəti yüksək qiymətləndirilir, tərfi göylərə qaldırılır, biliyin, zəkanın ölçüsü hesab edilir, nüfuzlu və əziz sayılırdı. X-XI əsrlərdə yaranmış bir hədisdə deyilirdi: əl-xətt nisf al-ül (“Yazı-biliyin yarısıdır”). Başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi, İslam, Türk dünyasında da rəssamlıq, təsviri yaradıcılığı məhdudlaşdırırdı. Qələm ustaları arasında və orta əsr feodal cəmiyyətinin savadlı dairələrində geniş yayılmış yazı ənənələri nöqsansız yazı xəttləri etalon sayılan bir çox mahir xəttatların adlarını

qoruyub zamanımıza qədər çatdırmışlar. Təbii ki, hər nəsil onların sırasına öz nümayəndələrini vermişdir. Təəssüf ki, məşhur ustaların bu siyahılara daxil olma qaydaları bizə aydın deyildir. Öz ustalığı ilə tanınmış xəttatlardan heç də geri qalmayan bir çox sənətkarın adlarını mənbələr qeyd etməmişdir. Son illər müasir alim-poleoqrafların tədqiqatları sayəsində unudulmuş sənətkarların adları bizə məlum olmuşdur.

Bədii yazı ustaları haqqında məlumatı iki mənbədən alırıq. Birincisi, Qazi Əhməd . nisbətən yaxın vaxtlarda elmi dövriyyəyə daxil olmuş əsəri. Belə əsərlər əsasən bioqrafik, soruq kitablarından, xəttatlıq ustalarına həsr edilmiş lüğətlərdən, minatürlərdən, cildlərdən, naxış və hədiyyə üçün hazırlanmış əlyazma kitablarına edilən bəzək nümunələrindən ibarətdir.

Bizə məlum olan belə kitabların yaşı XVI əsrdən qədim deyildir. Ancaq o vaxta qədər xəttatlıq sənəti artıq bir neçə yüz il idi inkişaf edirdi. Kitabların tərtib edilməsi ənənəsi müsəlman şərqində geniş yayılmışdı. Türk tarixçisi və bioqrafı Mustafa Əli Çələbinin “Mənakib Əl-hünərvəran” (“İstedadlıların əməlləri”) kitabını Qazi Əhməd “Traktatının” yazılıb qurtarmasından (1004/1596) cəmi on il ayırır. Lakin hər iki kitabda dəqiq, ardıcıl kompozisiyaların, mövzu və sxemlərin mükəmməlliyi eynidir. Bu, göstərir ki, hər iki müəllifin sələfləri olmamış deyildir. Belə kitabların mənbələri sözsüz ki, şifahi və yazılı rəvayətlər, hekayələr, bəzən əfsanələr idi. Onlar həm əlyazma kitablarını yaradan peşəkarlar, həm də dövlət xidmətində olan çox saylı munşilər (katiblər) arasında geniş yayılmışdı. Həmin kitabların müəllifləri xəttatlara və munşilərə çox yaxın idilər.

Dust Mühəmməd (972/1564 65 ildə vəfat etmişdir), Malik Deyləmi (969/ 1563 vəfat etmişdir) və Seyid Əhməd Məşədi (986/1578-79 vəfat etmişdir) saray xəttatları, Qazi Əhməd isə xəttat və munşi olmuşdur. Dust Mühəmmədin I şah Təhmasibin qardaşı Bəhram Mirzə üçün 951/1544-45-ci ildə tərtib etdiyi alboma (mürəkke) yazdığı ön sözlə Qazi Əhmədin əsərini müqayisə etdikdə, hər iki əsərdə kompozisiya oxşarlığına diqqət yetirməmək olmur. Məhz bu oxşarlıq deməyə əsas verir ki, xəttatlara və rəssam-

lara həsr olunmuş traktatların meydana gəlməsi bədii yazı nümunələrini və ayrı-ayrı miniatürləri əhatə edən albomların tərtibatı təcrübəsilə sıx bağlıdır. Baxmayaraq ki, orjinal, müstəqil əsərdir (əlyazma kitab ustalarının bioqrafik lüğəti), hər halda onu böyük albomun müfəssəl annotasiyası hesab etmək olar. Təbii ki, bu qəbildən olan əsərlər qələm və fırça ustaları haqqında bizim məlumatlarımızın əsasıdır.

Başqa mənbələrə gəldikdə, onlar göstərilənlərlə müqayisə olunma bilməsə də, fragment xarakteri daşısa da, bəzən əvvəlki materialları dəqiqləşdirirlər. Onlardakı fragmentlər tarixi xronikanı və poeziya antalogiyasını əks etdirirlər. Bunların adı təzkirədir.

İkincisi, bu sahənin nüfuzlu ustaları tərəfindən yaradılmış və bədii yazı sənətinə həsr olunmuş əsərlərdir. Bu əsərlərin mövzusu və məqsədi bir çox əsrlər boyu yaradılmış xəttatlıq qaydaları ənənəsini, bədii yazı vərdişlərini və reseptlərini, onların müəlliflərinin illər boyu toplanmış təcrübəsini gənc nəsllə ötürmək idi. Görkəmli ustalar məsləhət verirdilər: Kağız və qələm üçün qamışı necə seçməli, mürəkkəbin, rəngin, boyanın və maye qızılın hazırlanmasının resepti necə olmalıdır; qələm necə yonulmalıdır, əlin avtomatik hərəkətinə vərdiş üçün müxtəlif xəttlərlə necə məşq etməli, ayrı-ayrı hərflərin formaları hansılardır və s.

Bu əsərlərdə xəttatlıq sənətinin inkişafı barədə zəngin materiallar var, lakin həmin əsərlərin yaradıcıları barədə məlumat çox azdır. Bu cür mənbələr xəttatlıq tarixinin öyrənilməsində köməkçi rol oynayırlar. Onların müəllifləri öz sələflərinin üslub və iş metodlarına, yazıya gətirdikləri yeniliklərə, estetik meyillərin və baxışların inkişafına, müxtəlif vaxtlarda yazılmış traktatların müqayisəsinə daha çox fikir verirdilər. Burada, həmçinin, ənənələrin vacibliyi və möhkəmliyi, onlara əməl olunması əsas yer tuturdu.

Berlin Dövlət muzeyində saxlanılan XI əsrin yazı sənəti haqqında ərəb traktatının naməlum müəllifinə görə “kalliqrafiya sənəti nadir qalibiyyətdir, ona görə də hər nəsllə bir xəttatlıq ustası düşür”. Bu qeyd yuxarıda göstərilən profesional və normativ mənbələrlə təəccüblü dərəcədə uyğunlaşır. Belə mənbələrdə, adətən,

tanınmış çox az şəxsiyyətlər barədə məlumat verirlər. Məsələn, Qazi Əhməd özünün məşhur traktatında (birinci redaksiyasında 25 zilhiddə 1004/20 avqust 1596-cı ildə başa çatmışdır) klassik “altılığın” 89, nəstəliqin isə 59 ustası haqqında məlumat verir. Onların çox az hissəsi müəllifin müasirləri olmuşlar. Qalanlar haqqında ənənəyə uyğun olaraq özündən əvvəlkiləri tədqiq etməklə məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək səviyyədə tərtib olunmuş xəttatlıq kitabları heç vaxt savadlı şəhərlilərin geniş kütləsi üçün nəzərdə tutulmurdu. Onlar qeyri-adi dərəcədə bahalı olduğuna görə, xəttatın əməyini qiymətləndirə və ödəyə bilən müstəsna adamlar üçün hazırlanırdı. Xətt sənətkarlığına görə mükəmməl əlyazmaların köçürülməsinə, çox vaxt kompozisiya baxımından mürəkkəb olan rəsm əsərlərinə xeyli vaxt sərf edilirdi. Belə kitablara tələbat ciddi olurdu: O ilk sətrindən son sətrinə qədər vahid, mükəmməl xəttlə köçürülməli idi. Hərflərin və onların yazılışının tənəsüblüyü xəttlərin, “incə” və “qalınlığı” sətirdə sözlərin düzümü, eyni tipli yazının ciddi paralelliyi, yazının impulsiv yaxud axıcılığı, onun fərdiyyəti və inamlılığı-bütün bunlar və sırf profesional detallar estetiklərə və mütəxəssislərə müxtəlif qeydlər etməyə, fikir, mübahisə, mühakimə yürütməyə geniş meydan verirdi. Belə sənət əsərlərinin taleyi qabaqcadan məlum idi; onlar ya saray, ya da dövlət məmurunun şəxsi kitabxanasında öz yerlərini tutmalı idilər. Şəxsi kitabxanasında böyük xəttatların əlyazma nümunələrini saxlayanlar hörmət sahibi idilər. Ona görə də şahlar, orta Asiya xanları, Hindistan hökmdarları, Avropada krallar və imperatorlar məşhur xətt və naxış ustalarının əsərlərini topladıqları kimi, belə nadir əsərləri əl-əl axtarırdılar.

KİTAB İSTEHSALINDA XƏTTATLIQ SƏNƏTİ, TƏLİM VƏ PEŞƏKARLIQ

Peşəkar xəttatın öyrədilməsi və hazırlanması barədə bizə məlum olanlar qənaətləndirici deyil, çünki bu məlumatlar çox kasad və dağınıqdır, bizə məlum mənbələr bütün diqqəti sənətkar xəttatlara,

bədii yazı ustalarına və ustadlara yönəlmişdir. Bu cəhətdən xəttatlığın mahir bilicisi M.Bəyaninin 1966-1969-cu illərdə nəşr olunmuş tədqiqatı diqqətə layiqdir. Özünün üç cilidlik əsərində o, nəstəlik üslubu ilə işləyən 1526 xəttat haqqında məlumat verir, halbuki, bizə məlum olan normativ mənbələrdə heç 400 nəfərin adı göstərilməmiş. Hətta bədii yazı ustalığına dair kalligrafiya korifeyləri tərəfindən həsr olunmuş əsərlərdə təhsil prosesi ardıcılıqla açılmamışdır. Bu sənət xəttatın gəlir mənbəyidir. Fikirləşirik ki, məsələ daha sadə idi. Görünür, bu proses o qədər adi və gündəlik iş olub ki, müəlliflər sadəcə ondan yan keçib və fikirləşiblər ki, hamıya məlum olan bu işin dəqiq təsviri heç kəsi maraqlandırmayacaq. Maraqlıdır ki, xəttatların necə və hansı şəraitdə işlənməsi heç bir tədqiqatçı tərəfindən yazılmamışdır. Bu, adi bir iş idi. Xəttat döşəmənin, yaxud xalçanın, bəzi hallarda alçaq oturacaqda əyləşir, düz, hamar taxtanı kağızın altına qoyub, dizlərinin üstünə atır və işə başlayırdı. Bəzən o, rahatlıq naminə ayaqlarının altına alçaq, lakin enli skamya qoya bilərdi. Bunu o dövrdə hamı bilirdi. Arealı XIV-XVII əsrlərdə ziyarət edən qərb səyyahları işin bu vasitə ilə görüldüyü barədə məlumat vermişlər. Xəttatı iş zamanı təsvir edən bir sıra miniaturələr də vardır. Bunlar bizə, o zaman yazarın stol arxasında deyil, təsvir olunduğu kimi işlədiyini tam təsəvvür etməyə imkan verir. Üzüköçürəni iş başında təsvir edən miniatürlərdən biri də 1287-ci ildə Bağdadda köçürülmüş ərəb əlyazmasındandır. O, dizləri üstündə yazan mütəxəssisi təsvir edir Bununla yanaşı, XVI əsrin sonunda Hindistanda çəkilmiş miniatur göstərir ki, xəttatlıq ustaları yüksək səviyyəli abidələr yaradarkən bəzən alçaq, lakin geniş stolun arxasında oturub işləməyi üstün tuturdular. Peşəkar xəttatlar hazırlayan məktəbləri adətən usta kalligraflar, yaxud bədii yazı sahəsində tanınmış nüfuz sahibləri saxlayırdı. Öyrənmə prosesi çox kiçik yaşlarından başlayırdı. Xəttatlığın gələcək ustaları artıq on-onbir yaşından tam əlyazmanı səliqəli köçürə bilirdilər. Mənbələr göstərir ki, sosial planda bu cür məktəblərin tərkibi müxtəlif olurdu, əsasən varlı ailələrin uşaqları oxuyurdular. Ancaq onların mütləq xəttat olmaları məcburi deyildi. Belə uşaqlar ona görə oxuyurdular ki, o dövrün tə-

ləbinə uyğun gözəl xətlə yazmağı bacarsınlar. Məşhur Herat xəttatı Abdullah Tabbah (873/1408-ci ilə yaxın vəfat etmişdir) tərcümeyi-halında yazır ki, gözəl xətlə yazmağı öyrənmək üçün belə məktəblərdən birinə baş çəkdim və orada feodalların və iri tacirlərin uşaqlarının məşğul olduğunu gördüm. Onun xahişinə cavab olaraq qolyanaltı sahibi olan atası demişdir: "...orada ağaların uşaqları oxuyur, sən isə kasıb oğlusan". Qazi Əhməd Kuminin sözlərinə görə, məşhur xəttat Mir Seyid Əhməd Məşhədinin məktəbində bazar ertəsi və çərşənbə axşamı günləri Məşhəd şəhərinin cavanları öyrənir və kontingent də şəhərlilərdən ibarət idi. Mir İmad Həsəninin şagirdi Abu Turalın oğlu Xəttat Məhəmməd Salih İsfahani (1126/1714 vəfat etmişdir) özünün "təzkireyi xəttatan" ("Xəttatlıq haqqında yaddaş") əsərində yazır ki, 40 il ərzində ona müraciət edənlərin hamısını öyrətmişdir. "Onların arasında varlı da, kasıb da, türk, və tacik həmçinin, başqa başqa ölkələrdən bu şəhərə gəlmiş adamlar da vardı".

Şagirdlər ayrı-ayrı hərflərin yazılması və onların müxtəlif xətlərdə uyğunlaşdırılması xüsusiyyətlərini və əsas prinsiplərini uzun müddət və səbrlə öyrənib mənimsəyirdilər. Əlin və qələmin hərəkətinin müəyyən avtomatizminə nail olmaq üçün ustanın müşahidəsi altında onlar bu hərəkətləri yüz, min dəfələrlə təkrar edirdilər. Hər hansı xətt üslubunu təcrübədə mənimsəmək üçün hər xəttat XIV əsrdən sonra dövrə uyğun ən azı üç xətlə, suls, nəsx və nəstəlik xətləri ilə yazmağı mütləq bacarmalı idi. Yazını öyrənən zaman adətən iki məşğələ formasından istifadə olunurdu. Kəlam və nəzəri. Kəlam tanınmış nüfuz sahiblərinin xətt nümunələrinin dəfələrlə üzünün köçürülməsidir. Bunda məqsəd şagirdə möhkəm və inamlı əl, oturmaq qabiliyyəti və dözümlülük, diqqətlik və intizamlılıq verənləri aşılamaq idi. Bu cür məşğələləri təkcə öyrənməyə başlayan şagirdlər deyil, hətta böyük təcrübəsi olan ustalar da edirdilər. Onlar öz nəsihətlərində təkidlə qeyd edirdilər ki, belə məşqlər daim, hər gün edilməlidir. Hər hansı ustanın əsərini nümunə kimi seçən xəttat tam oxşarlığa nail olmağa çalışırdı. Ancaq bu, hamıya nəşib olmurdu. Əgər yaxşı bilənlər qərara gəlirdilərsə ki, surət orjinaldan

seçilmir, onda surət çıxaran belə işarə qoyurdu: “Kiminsə nümunəsi üzrə hansısa məşğələ”. Bəziləri üzköçürmədə məharətlə müvəffəqiyyət qazanırdılar, çox halda isə nəhəng qələm ustalarının nümunələrini saxtalaşdırırdılar. Məsələn, məlumdur ki, şah I Təhmasib (1524-1576) özünün saray rəssamı Müzəffər Əliyə Mir Əli Heravinin kitabının surətini çıxartmağı qadağan etmişdi, çünki, heç bir ekspert onların arasındakı fərqi təyin edə bilmirdi; Bazarda isə onlar Mir Əlinin orijinalı kimi çox baha qiymətə satılırdı. Rəhbərin bilavasitə nəzarəti altında eyni xətt üslubu ilə yazan müxtəlif ustaların nümunələri tutuşdurulur, onları seçib analiz edirdilər.. Məşğələnin bu forması şagirdə göstərirdi ki, həmin ustalar yazıda hərflərin və onların elementlərinin bu və ya digər uyğunluğundan necə istifadə etmişlər. Bu nəzəri məşğələ forması idi.

Bu, gərgin, uzun sürən və ağır əmək idi, nəticədə çox az adam xəttatlıqda məşhur olurdu. Ancaq bədii yazı ustalarından danışan bütün məlum mənbələr onların mükəmməlliyə gedən yolda əməksevərliyini və iradəsini mütləq qeyd edirlər.

Kalliqrafiyanın böyük ustaları və nəzəriyyəçiləri Mir Əli Haravi (951/1544-45 vəfat etmişdir) və Məcnun Rəfiqi (XVI əsrin ikinci yarısı) öz traktatlarında ona çağırırdılar ki, öyrənmə prosesində köhnə ustaların nailiyyətlərindən fərdi yaradıcılıq nəzərə alınmaqla istifadə olunsun ki, xəttat özündən əvvəlkilərin irsini kor-koranə təqlid etməsin, özünün orijinal xətti olsun. Sonralar Mir İmad Həsəni də bu üsulu məşqi xiyali (“yaradıcı məşğələ”) terminində özünün nəzəri əsasını tapmışdır.

Şagirdlərin sayına görə böyük məktəblərdə əsas rəhbərlərə onun müavinləri (xəlifə) kömək edirdi. Adətən, onlar rəhbərin sevimli və istedadlı şagirdləri olurdu. Məsələn, İsfahanda Mir İmad Həsənin məktəbinə şagirdləri, onun şagirdi Abu Turab qəbul və tərbiyə edirdi. Ustanın vəfatından sonra məktəbə o rəhbərlik etmişdir. Adətən, məktəblər o qədər də böyük olmurdu, on beşə yaxın şagird oxuyurdu. İmtahan işini yerinə yetirdikdən sonra üzköçürən ustadın icazə alıb müstəqil işləyir və özünə çörək qazanırdı. Bəzən əlyazmaların kolofonları bizə xəbər verir ki, üzköçürən kimin mü-

şahidəsi altında həyata vəsiqə almışdır. Məsələn, Cəlal əd-Din Ruminin “Məsnəviyi mənəvi” əsəri 1 ramazan 893/9 avqust 1488-ci ildə üzünü köçürən Mühyi b. Mahmud Şah deyir ki, bu işi “böyük ustad Sultan Məhəmməd Nurun can yandırması” nəticəsində görmüşdür. 989/1581-ci ildə “Divani Cahinin” surətini çıxarmış xəttat Camal Məshədi qeyd edir ki, “Sultan İbrahimin köhnə xidmətçisi usta Abdallah əl-Müzəhhib Ət-Şirazin qayğısı ilə” bu iş yerinə yetirilmişdir.

Təkrarçılıq olmasın deyə aşağıda sözü peşəkar katib Mirzə Məhəmməd b. Hinduşah Naxçıvaniyə (XIV) verəcəyik. Üzköçürənin köməkçi vasitələrindən danışarkən o, deyir: “Xəttat üçün bir sıra əşyalar, məsələn qamış qələm, qələm yonan bıçaq, mürəkkəb qabı, qarışdırıcı (mixrək), mürəkkəb və kağız lazımdır. Bütün bunlar öncə yazarın özü tərəfindən hazırlanmalı və bunları heç kimdən müvəqqəti istifadə üçün götürməməli, lakin başqası (yazar) borc istəsə belə imtina etməməlidir. Qələmi yonulmuş saxlamaq lazımdır, onun ucluğu yazılmış qalmamalıdır. Hər gün istifadə olunmuş qələm təmizlənməlidir ki, mürəkkəbin nəmi ondan tamamilə tökülsün. Qələm yonan bıçaq daim iti saxlanmalı və onunla mürəkkəbi qarışdırmamalı! Ona görə də xoşbəxt alim, xəttatların müəllimi Camal əd-Din Yaqut Müstəsimi, (Allah ona rəhmət eləsin) hansısa yazarın işində hər hansı nöqsan, səliqəsizlik görəndə deyirdi: “Onun yonan bıçağı kütləşmişdir! “Həmçinin yanında qarışdırıcı və sümükdən lövhəcik olmalıdır, birinci ona görə ki, mürəkkəbi bıçaqla yaxud qələmlə qarışdırmayasan, (ikinci) ona görə ki, qələmin ucunu başqa qələmin üstündə yonmayasan... Həmçinin ətirli olması üçün mürəkkəbə azacıq müşk, yaxud gül suyu artırmaq lazımdır. Mütləq qaydada qələmin ucluğunu silmək üçün yanında əski olmalıdır. Yazarın iş vaxtı yorulmaması üçün mürəkkəb qatı deyil, duru və parıldayan olmalıdır... “ Qeyd edək ki, xəttatlar üçün bu qaydalar uzun müddət dəyişməmiş və XIX əsrin sonlarına qədər olduğu kimi qorunub saxlanılmışdı.

Siravi xəttat əməyinin intensivliyi və işinin cəldliyi barədə ədəbiyyatda kök salmış düzgün olmayan fikirlərlə razılaşmaq çətin-

dir. Bununla yanaşı, həm normativ, həm də rəsmi mənbələr bu rəyi təsdiq etməyən müxtəlif materiallar verir. Bu material bir növ əfsanə xarakteri daşıyır, orada həqiqətlə uydurma qırılmaz surətdə birləşmişdir. Xəttatın işində ancaq israfçılıq axtarmaq bütün müəlliflərin məlumatlarında qırmızı xəttlə keçir. Adı köçürmə surəti onları maraqlandırmırdı. Müəlliflər qeyd edirdilər ki, xəttatın işində adətən çərçivədən kənara çıxan şeylər onları təəccübləndirir yaxud heyran edirdi. Bu isə fenomenlərə xasdır. Belələri çox az idi. Mənbələrin məlumatlarını yoxlaya bilərik. Bir tərəfdən yazarların iş vaxtı və sonda etdikləri işarə və qeydlər, digər tərəfdən nəzm və nəslrlə yazılmış yüzədən kitabları cəlb etməklə özümüzün apardığımız ümumiləşmələr bunu etməyə bizə imkan yaradır.

Budaq Qəzvini "Cəvahir əl-əxbar"da (984/1576) yazır ki, onun müasiri, məşhur bədii yazı ustası Qasım Şadişah "gündə beş beyt yazır, onları düzəldir və tam təmizləyirdi"

Qazi Əhməd "Gülüstani hünər"də ilkin mənbəyinə sadıq qalaraq məlumatı təkrarlayır. Buxara tarixçisi Məhəmməd Yusif əl-Münşi "Tarixi Mukimxanı" (1116/1704) əsərində saray xəttatı Abd əl-Əziz xan xoca Yadgarı haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, o, xanın əmri ilə "Divani Hafiz"ın üzünü köçürməyə yeddi il sərf etmişdir.

Şah I Təhmasibin kitabxanası üçün Nizaminin "Xəmsə" sinin üzünü köçürməyə (hazırda Londonda Britaniya muzeyində saxlanılır) məşhur xəttat Şah Mahmud Nişapuriyə üç il yarım vaxt gərək olmuşdur. Kolofona əsasən o, cumada II 946/oktyabr-noyabr 1539-cu il tarixdə işə başlamış şəvval 949/yanvar-fevral 1543-cü il tarixdə başa çatdırmışdır. Visal Şirazinin oğlu Mahmud Hakim Fars əyalətinin hakimi Məhəmməd Qulu xan Elxaninin sifarişi ilə Mirhondun "Rəüzət əs-Səfa" əsərinin üzərində beş il çalışmış, kolofona görə 3 zülkdə 1265/20 sentyabr 1849-cu ildə işini qurtarmışdır. Kalliqrafiya ustalarının həyatından misallar göstərir ki, tələblər nöqtəyi-nəzərindən mükəmməl əlyazması yaratmağa yaxşı rəsm əsəri yaratmaqdan az vaxt tələb olunmurdu.

Bununla yanaşı, üzüköçürənlərlə və xəttatlar arasında fərqi saxlamaqla yanaşı, yenə də surət çıxarma yüksək qiymətləndirilirdi. Mənbələr xəttatlıq işinin bu tərəfini də müəyyən dərəcədə əks etdirmişlər. Qiyaş əd-Din Hondəmir (942/1535-36-cı ilə yaxın vəfat etmişdir). "Həbib əs-Siyar" ("Tərcümeyi-hal dostu") əsərində Məruf Bağdadi haqqında danışarkən qeyd edir ki, o, Şiraza Ömər Şayxın oğlu İskəndər Sultanın yanına gələrək onun saray emalatxanasının tərkibinə daxil olur, hər gün 500 beyt şerin üzünü köçürməyə başlayır. Bir dəfə ustaya deyirlər ki, Məruf Bağdadi artıq iki gündür heç nə yazmır. İskəndər Sultanın yanına çağrılanda deyir ki, bir gündə üç günlük işi yerinə yetirəcək. Sultanın iştirakı ilə axşamədək 1500 beyt yazır.

Davlətşah Səmərqəndi (900/1494-95-ci ildə vəfat etmişdir) özünün "Təzkirət əş-Şüara" ("Şairlər haqqında yaddaş") antologiyasında yazır ki, Cəfər Baysonqur (856/1452-ci ilə yaxın vəfat etmişdir) sürətli üzüköçürmə ilə seçilirdi və gün ərzində 1000 beyt yazı bilirdi.

Qazi Əhməd Qumi Baysonqurun oğlu Əla əl-Daulun (863/1458-59-cu ildə vəfat etmişdir) sarayında qulluq edən usta Simi Nişaburiyə həsr etdiyi qısa məlumatda deyir: "Məlumdur ki, Mövlana Simi Nişaburi bir gündə 2000 beyt demiş və onları yazmışdır. Heç bir şair və xəttat hələ ki, bu həddi aş bilməmişdir". Şeyx Məhəmməd Bəka (1094/1683-cü ildə vəfat etmişdir) "Mirat əl-ələm"inə ("Dünyanın aynəsi") əsərinə görə bu xəttat haqqında əfsanə gəzirdi. Deyilir ki, "O, sübh çağından qaranlıq düşənədək işləyərək hər biri 10 sətirdən ibarət müxtəlif məzmunlu 120 mətn hazırlayıb yazmışdır. Bununla bərabər, xəttatlar yazdıqları sürətli üzüköçürmədən nadir hallarda danışirlər. Əgər hansı bir kitabın kolofonunda onun çox sürətlə köçürüldüyü qeyd edilirsə, bunu özünü reklamdan çox səhvlərə görə üzr istəmək kimi başa düşmək lazımdır. Yazı nümunəsinin altında oxşar işarə bildirir ki, bu nümunəni yerinə yetirən usta buraxılan nöqsanları özü görmüşdür.

Qeyd etmək vacibdir ki, saray kitabxanasının emalatxanasında bədii tərtibatlı əlyazma sahəsində çalışan xəttatlar və üzüköçürənlər

sətir və xətt üzrə müəyyən gündəlik norma yerinə yetirirdilər. Belə qaydanı biz XV əsrdə Teymurilər və Ağqoyunlular dövründə müşahidə edirik. Yəqin ki, belə qayda Səfəvilər (1502-1736) zamanında da saxlanılmışdır. Zahir əd-Din Babur (1483-1530) özünün "Xatirələr"ində məlumat verir ki, Sultan Əli Məşhədi hər gün Hüseyn Bayqıra üçün otuz beyt, Əlişir Nəvai üçün isə iyirmi beyt köçürürdü. Görünür, bu təcrübə ənənəyə malikdir. Budaq Qəzvini məşhur ərəb xəttatı Yaqut Müstəsimi (696/1298 vəfat etmişdir) haqqında hekayəsində yazırdı ki, o, hər gün xəlifə üçün yüz, vəzirlər üçün yetmiş ərəb beyti yazırdı...

İstanbulda vəqf aktları Arxivi kitabxanasında saxlanılan çox maraqlı bir sənəd günümüzdə qədər yaşamışdır. Yaqub Ağqoyunlunun adına Şeyx Mahmud Xaravi (894/1488-89-cu ildən sonra vəfat etmişdir) tərəfindən yazılmış bu sənəddə kitabxanada qəbul edilmiş normalar dəqiq göstərilir.

"Ucaldılmış fanilərin ən kiçiyi Şeyx Mahmud ali kəndərə hörmətlə təzim edərək məruzə etmək şərəfinə nail olmuşdur ki, əlyazmaların köçürülməsi üzrə əlahəzrətin saray nökrəri (hökmdarın) və (onun) şagirdləri tərəfindən yerinə yetirilən fərmanı çıxmışdır-gündə hər kəs nə qədər yazmalıdır?.. İndi, nə qədər ki, bu məqsədlə fərman çıxmışdır, dünya ona tabedir, qoy onlar bədii xəttlə hər gün 80 beyt məsnəvi, 50 beyt qəzəli yazsınlar. Fanilikdən ucaldılmış (hökmdarın səxavəti ilə) bəndəniz bütünlüklə surət çıxarma ilə məşğuldur, xəstəliklə əlaqədar qalıq olduğuna görə (yerinə yetirilməmiş) imkan daxilində çalışır. Sonra Allahın köməyi ilə havalar təzələşən kimi o, (yəni Şeyx Mahmud) o qədər (lazım olan) sayda (beyt) köçürəcək ki, mərhəmətli nəzərlər təqdir edəcək".

Üzüköçürmədə məsnəvi norması ona görə artıq idi ki, yazı dörd (bəzən altı, yaxud iki) sütunda ardıcıl, xırda xəttlə yazılırdı. Qəzəl, yəni divan köçürülərkən daha çox diqqət tələb olunurdu, çünki, yazı iki sütunda iri xəttlə yazılırdı. Bundan başqa qəzəlin səhifədəki yerini işarələmək üçün üzüköçürən işinə ara verirdi.

Havanın istiliyinə edilən işarələr də maraqlıdır. Xəttatın uzun müddətli təcrübəsi Məcnun b. Mahmud ər-Rəfiqinin 909/1503-04-

cü ildə tərtib edilmiş "Rəsm əl-xətt" ("Yazının qaydası") traktatında aşağıdakı formada qeyd olunur.

Çünki, hava istidir ki,
İstidən quruyur yumşaq kağız;
Mürəkkəb qatılaşır,
Yazı yaygın, barmaq tərlə

Günlük norma şeir üçün 130-dan 295 beytədək, bəzi hallarda 160-210 beytə qədər ola bilirdi. Məşhur ustalar gündə 150 beyt yazırdılar. Nəsrilə yazılmış əsərlər üçün gündüz norması (əlyazmanın formatından bilavasitə asılı olaraq) bir vərəqdən altı vərəqədək, yəni mətnin 50-100 sətərə qədəri idi. Yuxarıda qeyd olunan qaydada tanınmış ustalar az məşhur olanlara nisbətən az yazırdılar.

Adi günlük normasından danışarkən həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir konkret halda o, çox saylı, ikinci dərəcəli səbəblərdən də asılı ola bilirdi. Əlbəttə, burada bu və ya digər ustanın fərdi qabiliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tam əminliklə təsdiq etmək olar ki, onlar kifayət qədər sürətlə, səliqəli və aydın yazırdılar. Yazı (yaxud xəttat) öz işində həmişə sifarişçidən asılı olurdu, nə sifariş versə onu yerinə yetirirdi. Tək-tək hallarda müştəri icracının zövqünü nəzərə alaraq ona sevdiyi şairlərin şerlərindən toplu hazırlamağı xahiş edirdi. Bu cür toplu, forma və ölçüsündən asılı olaraq bəyan, cüing yaxud səfinə adlanırdı və XIV əsrin ortalarında dəbdə idi. Bu cür topluları tək-cə peşəkar xəttatlar deyil, həm də şairlər, həvəskarlar, poeziya biliciləri hazırlayırdılar.

Mənbələr qeyd edirlər ki, konkret əsərlərin üzünü köçürmək sahəsində ustalar arasında ixtisaslaşma getdiyi müşahidə olunur. Güman ki, bu, üzüköçürənin şəxsi marağı və simpatiyası, həmçinin onun peşəkarlıq vərdişləri ilə əlaqədar olmuşdur. Bundan başqa, əzbərlənmiş sevimli əsərin (nöqsanların və səhvlərin bir səbəbi də budur) surəti tez və həvəslə çıxarılır, həm də iş yaxşı gedir. Əlyazmaların katoloqları göstərir ki, XV əsrin sonu XVI əsrin ortalarında Şirazda iki əla xətt ustası-Munim əd-Din əl-Əzhadi və Məhəmmədi

Kazım Şirazi işləmişdir. Sonuncudan bizə qədər müxtəlif əsərlərin otuza yaxın kitab çatmışdır (birincidən isə bir qədər az). Bunlar Nizaminin “Xəmsəsi”, Firdosinin “Şahnaməsi”, “Külliyatı Sədi”, Hafizin Divanı və Caminin əsərləridir. Görünür onların köçürdüləri kitabların repertuarı təsadüfən seçilməmişdir. Hafizin Divanından başqa qalan bütün əsərlər həcmcə böyükdür, bu ustaların xətti isə orta nəstəlikdir. Çox dəqiq, yığcam və aydın olan bu xətt böyük nəzm əsərlərinin üzünü köçürmək üçün ən yaxşıdır. Həmin məktəb yazının az bəzək-düzəkli, yığcamlığı, elementlərinin yumruluğu, ustanın böyük səmərəliliyi və az fantaziyası ilə seçilirdi. Görünür, yeni məktəb əməli iş məqsədilə yaranmışdır-kitabı cəld, dəqiq və aydın köçürmək. Əlbəttə, belə yazı tərzı məktəbin nümayəndələrinin fərdiçiliyini əlindən alırdı. Ancaq onun istehlakçılar tərəfindən bəyənilən üstün cəhətləri də vardı. Bu xəttlə yazılmış kitablar yüksək bədii yazı üslubu ilə yazılan kitablardan ucuz idi. Xəttatlıq- incəsənətdir. Başqa sahələrdə olduğu kimi burada da, hər şeydən əvvəl, ustanın fərdi yaradıcılığı üzə çıxmalıdır. Şiraz məktəbində isə kalligrafin özünün ifadəsi başqa məktəblərə nisbətən az nəzərə çarpır. Bu baxımdan Təbriz, Herat xəttatlıq məktəbi fərqlənir. Bəlkə də, bu səbəbdəndir ki, xəttatlıq üzrə traktatlarda XVI əsr Şiraz ustalarının adına rast gəlmirik.

Üzüköçürənlər özlərinin bütün şəxsi və ailəvi sevinc və kədərləri, xəstəlikləri və bədrəmələri, müvəffəqiyyət və uğursuzluqları ilə adi insanlar idi. Növbəti kitabın üzərində iş başa çatdıqdan sonra prosesin gedişini oxucularla bölüşürlər. Onlar kolofonda özlərindən işin gedişi ilə əlaqədar müxtəlif faktlar və ştirixlər əlavə edərək, öz-köçürmənin yerini və tarixini dəqiqləşdirirlər (hətta, astronomik terminlərdən istifadə edərək). Xəttat, qüvvəsinin azaldığından, mə-nəvi vəziyyətinin ağırlığından, sağlamlığının zəifliyindən şikayət edir. Hərdən onlar görülmüş işin kefiyyətindən qururla söhbət açır, bu zaman yazının özünü nəzərdə tutmur, mətnin düzgünlüyündən, onu köçürərkən mötəbər protoqraf, aftoqrafın surətini tapdıqlarından danışrlar. Belə iş heç də qabaqcadan şərtləşdirilmirdi. Elə də olurdu ki, yazar qənşərində müəllif əlyazması qismində tam ol-

mayan, əzilmiş, ləkəli kitab görürdü, onda üzüköçürən protoqraf ol-masa da, normal mətnin olmasını əsas götürürdü. Bu, özlüyündə kompilyativ-redaktor işi idi. Onun məğzi, məzmunu və son nəticəsi barədə Firdovsinin “Şahnamə” poemasının 675/1276-77-ci il tarix-də köçürülmüş ən köhnə nüsxələrdən birinin təmsalında göstərmək olar. Bəzi hallarda üzüköçürənlər əlyazmanın kolofonunda özlərinin əvvəlki işləri barədə danışrlar. Məhəmməd Rıza adlı bir şəxs İsmayıl Sultanın sifarişi ilə Məhəmmədabad kəndində 10 Şaban 1187/27 oktyabr 1773-cü il tarixdə Firdovsinin “Şahnamə” kitabını köçürərkən qeyd etmişdir ki, bundan əvvəl o, Nizaminin “Xə-m-səsinin” “külliyyatı-Sədinin” “Divanı Hafizin”, Caminin, Kəşifinin əsərlərinin üzünü köçürmüşdür.

Bəzən qüsurlu kitabı gətirib xəttatdan xahiş edirdilər ki, boş yerləri doldursun, çalışmanı yazıb başa çatdırsın. Bu zaman o, çox diqqətlə əsərin hansı hissəsini köçürdüyünü dəqiq göstərirdi. Köçür-məni kimin başladığı ona məlum idisə, mütləq əvvəlki xəttatın adı göstərilirdi. 935/1528-29-cu ildə Heratda Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin miniatürlü nüsxəsinin tərtibatı başa çatmışdır. Üç yüz ildən sonra bu əlyazmada əvvəlin və sonluğun çatışmazlığı, xeyli dərəcədə xətt boşluğu yazar Əli Əsgər əl - Həmadanı tərəfindən aradan qaldırılmışdır. Həmin xəttat kolofonda göstərir ki, iş Mirzə Məhəmmədin əmri ilə yerinə yetirilmiş, bir hissəni o özü, müəyyən hissəsini Hacı Əli Əkbər Şirazi, “bir-iki vərəqini isə onun başqa şagirdi köçürmüşdür”.

Xəttatlıq təcrübəsində oxucuya kitabın kolofonunda ustaların özləri tərəfindən şeirlə yazılmış müraciət diqqət cəlb edirdi. Adətən bu şeir parçası anonim olurdu və bu kitabın başqasına köçürərək tra-faret halına çevrilirdi. Bu “gəzən” şeir-trafaretləri kitabın kolofonunda yerləşdirilirdi. Tarixi olmayan əlyazmaların müəyyənləşdiril-məsinə başqa elementlərlə birlikdə onlar mühüm rol oynaya bilərdi-lər. XIV-XVI əsrlərdə kitablarda olan qeydlərə bir neçə misal göstə-rək:

Kitabı yazdım, vaxt sərf etdim,
Mən olmayanda – abidəm olacaq (bu) kitab
XV-XVII əsrlərin əlyazmalarında yazılan rübai:

Oxucu! Məzəmmət eyləyib qınama mənə,
Əgər bu kitabda qələtlər görsən.
Buraxılmış səhvi düzəltginən sən,
Comərdlik naminə, Allah bilir ki, həqiqət nədir.

XVII əsrin rus yazarının sözləri ilə bu rübai təəccüblü dərəcədə səsləşir və onu təkrarlayır: “Əgər bu kitab mənim kobudluğumdan və diqqətsizliyimdən qüsurla yazılıbsa, sizə yalvarıram, mənə lənətləməyin, tənbellik etməyin, səhvimi düzəldin, unutmayın, Allahın mələkəsi yazmayıb, insan yazıb, insan isə günahsız deyil, cahildir”. Nəhayət, XV-XVIII əsrlərə aid bir misal:

Qəlb yorulub, qələm sınıb.
Burda xəttlər pis yazılıb.

Məlum olduğu kimi, sənətkarlar dairəsində onların rəhbərliyi altında peşəkar vədişləri və sənətin sirlərini öyrənərək övladlar valideynlərin məşğuliyyətini davam etdirirdilər. Üzüköçürənlər, xəttatlar, həmçinin əlyazmaların bədii tərtibatçıları və miniatürçülər də bu ənənədən kənarda qalmırdılar. Təəssüf ki, mənbələr (Əli Çələbi, Qazı Əhməd, İskəndər Münşi və b.) bir qayda olaraq bunu qeyd etməklə kifayətlənirlər ki, kiminsə oğlu da xəttat olmuşdur. Yəni də hər bir halda əlyazmadakı kolofonlar tədqiqatçıya hədsiz kömək göstərirlər. Surət çıxaranların onlarda etdikləri qeydlər sənətkarların kimliyini təxmini də olsa müəyyən etməyə imkan yaradır.

MÜASİR KİTABIN TƏKAMÜLÜ

Qeyd olunduğu kimi kitab məhsulu qədim tarixə malikdir və böyük təkamül yolu keçmişdir. Kitab çapı texnikası kəşf olunduqdan da sonra çap məhsulları bir neçə əsr kağız üzərində hazırlanmış və bu vasitə ilə yayılmışdır. İnformasiya kütləsinin getdikcə artması və dinamik inkişafı onların daşıyıcıları olan ənənəvi çap nəşrlərinin imkanları ilə zaman keçdikcə uyğunlaşa bilmədi və alternativ vasitə olaraq yeni nəşr növünün yaranması artıq bir zərurət olaraq ortaya çıxdı. XX əsrin II yarısından etibarən yeni anlayış – “qeyri-maddi daşıyıcı” anlayışı meydana gəldi. Bu anlayış altında ixtiyari elektron vasitədə informasiyanın saxlanması başa düşülür. Artıq informasiyalar ənənəvi çap vasitəsilə deyil, kompakt disklər, daha sonra isə İnternet şəbəkəsi vasitəsilə yayımlanmağa başlandı. Bu isə öz növbəsində elektron nəşrlər anlayışını meydana gəlməsinə səbəb oldu. Ümumiyyətlə, insanlar ilk yazının yarandığı dövrdən etibarən daha mütərəqqi, alternativ vasitələr axtarmış, informasiyanın yaradılması, saxlanması və gələcəyə ötürülməsinin daha asan, etibarlı, təhlükəsiz texnologiyalarını əldə etməyə səy göstərmişlər.

İlk Elektron Nəşrlər. 1971-ci ildə ABŞ-da professor Maykl Hart tərəfindən tarixdə ilk dəfə olaraq “Quttenberq layihəsi” adlı elektron kitabxana yaradıldı. Həmin elektron kitabxanaya daxil edilmiş ilk elektron nəşrlər isə “ABŞ-ın müstəqillik bəyannaməsi və konstitusiyası”, “Qanunlar haqqında Bill” və “İncil və “Tövrat” kitabları olmuşdur. Qeyd edək ki, Maykl Hart 1971-ci il iyulun 4-də Müstəqillik Günündə ölkə mağazalarından birində alış-veriş edən zaman pulsuz əldə etdiyi ABŞ-ın müstəqillik bəyannaməsinin surətini çoxaldıb yaymaq fikrinə düşüb və bundan sonra belə bir ideyanı həyata keçirib. O zaman İllinoys Universitetinin tələbəsi olan Maykl Hart dərs vəsaitlərinin öyrənilməsi üzrə laboratoriyada yaradılan “Xerox Sigma V” meynfreymdən istifadə etmək imkanına malik olub. Bəyannaməni əldə edən Maykl Hart onun surətini hesablayıcı sistem vasitəsilə çap edərək “Arpanet” kompüter şəbəkəsi (müasir internetin prototipi hesab olunan) üzrə dostları arasında

yaymaq qərarına gəlir. Həmin andan və sonrakı 40 il ərzində o həyatını ədəbiyyatın elektron şəkildə yayılmasına həsr edir. Maykl Hart inanıb ki, zaman keçdikcə istənilən şəxs "Project Gutenberg" kitabxanasının surətini əldə edə biləcək. Bundan başqa, o kompüter tərcüməsi mexanizminin yaradılacağını da əvvəlcədən deyərək gələcəkdə bir dildə yazılan kitabın avtomatik olaraq yüzlərlə dildə tərcümə ediləcəyini güman edib. O, sağ ikən bu ideya həyata keçməyib, lakin texnologiyalar bu istiqamətdə sürətlə hərəkət edir.

1992-93-cü illərdə ABŞ-da və Avropada elektron nəşrlərin elmi əsasları işləndi, elektron kitabxanaların yaradılması işi sürətləndi. Daha sonra bu təcrübə Rusiya Federasiyasında yayıldı və sürətlə inkişaf etdi.

Elektron nəşrlər anlayışı isə öz növbəsində paralel olaraq elektron katoloq, elektron kitabxana, elektron mağaza və s. anlayışlarını meydana gətirdi. Tədricən elektron nəşrlər cəmiyyətin həyatına daxil oldu və nəşriyyat praktikasında onların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı. İnformasiyanın saxlanma etibarlılığı və tutumunun artırılması ilə bağlı müəyyən layihələr işlənilib hazırlandı. Həmin layihələrin uğurla həyata keçirilməsi elektron nəşrləri daha da populyar etdi. Elektron nəşrlər İnformasiya cəmiyyəti adlanan XXI əsrin ən vacib elementlərindən birinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin məlumatla bağlı təminatlarının ödənilməsində elektron nəşrlərin rolu əvəzsizdir. XX əsrin sonu- XXI əsrin əvvəllərində isə elektron nəşrlər faktiki olaraq kütləvi hal aldı və daha geniş şəkildə, geniş arealda yayıldı. Kağız üzərində olan ənənəvi nəşrlərlə müqayisədə elektron nəşrlər oxucu marağına daha çox səbəb oldu. Bu həm də cəmiyyətdə hər zaman yeniliyə olan xüsusi maraqdan irəli gəlir. Elektron nəşrlərin populyarlaşmasında əlbəttə ki, əsas rolu dövrü elektron nəşrlər oynadı. Ötən əsrin son onilliyi elektronika və kompüter informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu dövrdə qəzet, jurnal və kitabların nəşrə hazırlanmış elektron forması meydana gəldi. Həmin elektron informasiyaların kompüterin yaddaşında (sərt maqnit diskində) elektron nəşr adı ilə uzunmüddət saxlanılmasına imkan ya-

randı. Bütün bunlarla yanaşı eyni zamanda elektron qəzet, jurnal və kitabların özünün çap analoqları ilə rəqabət etməsi üçün onların oxucuya çatdırılmasını təmin edən yayımlanma vasitələrinin olması zərurəti meydana çıxdı. XX əsrin sonunda həmin vasitələr faktiki olaraq geniş və kütləvi vüsət aldı. Elektron nəşr vaxtaşırı şəbəkə, xüsusilə, global internet şəbəkəsi vasitəsilə yayımlanmağa başladı. Elektron nəşrlərlə işləmək, başqa sözlə onun oxunmasını, yəni oxucuya çatdırılmasını təmin etmək üçün istifadəçilərin iş yerində müəyyən aparat və proqram təminatının olması zəruridir.

Aparat təminatını təşkil edən ən vacib komponentlərdən personal kompüter, onun sistem blokunda əsas rol oynayan kompüterin növü və sürətinin xarakteristikasını təyin edən ana plata, kompüterin əsası, xüsusi ilə prosessor, operativ yaddaş və insanla bilavasitə əlaqədə olan monitorun tipi və parametrləri, elektron nəşrlərin saxlanması və yayılması üçün əsas vasitələri olan kompakt-disk, CD-ROM və rəqəmli videodisk DVD-ni göstərmək olar. Təbii ki, elektron nəşr kompakt diskdə hazırlanıbsa, onda kompakt disk oxumaq üçün əlavə olaraq diskovod tələb olunur. Beləliklə, elektron nəşrləri insan üçün görünən etmək və ya vizuallaşdırılmasını təmin etmək üçün xüsusi avadanlıqların olması zərurəti meydana gəlir.

Son 50 ildə optik informasiya daşıyıcısı olan kompakt-disk (Compact Disk - Read Only Memory, CD-ROM) elektron nəşrlərin yayımlanması üçün əsas vasitələrdən biri olub və olmaqda davam edir. Bu disklərin həcmi 700Mb-dır (b (bayt) -informasiya vahididir). Demək olar ki, 1b 1simvola bərabərdir. Həcmi 1Mb olan informasiyanı təsəvvür etmək üçün aydınlıq gətirək: məs. 1 sözü 6 simvoldan, 1səhifəsi 300 sözdən ibarət olan 300 səhifəlik kitabın 1 səhifəsinin həcmi 1800b, kitabın özünün həcmi isə 540000 b-dan ibarətdir.

1 Kilobayt(1 Kb) = 1024 b,

1 Megabayt(1 Mb) = 1024 Kb

1Geqabayt(1Gb) = 1024 Mb.

Deməli, bir adi CD-ROM-da onun həcmi 700Mb olduğunu nəzərə alsaq mətn şəklində təxminən 1000-ə qədər belə kitab yerləş-

dirmək olar. Bu diskler, əgər mətnə ağ-qara şəkillər əlavə olunarsa təxminən 600 kitab, hərəkətli və rəngli şəkillər, diaqramlar, cədvəllər və tənlilər əlavə olunarsa 250 kitab saxlamaq imkanına malikdirlər. 1998-ci ilin axırlarında multimedia nəşrlərin saxlanması və yayımlanması məqsədi ilə yeni optik informasiya daşıyıcısı olan rəqəmli videodisk (Digital Video Disk - DVD) meydana gəldi. DVD - disklərin həcmi 4,7Qb-dır. DVD - disklərin başqa konstruksiyası onun həcmnin bir neçə dəfə artırılmasına imkan verir. Birtərəfli ikiqat, ikitərəfli birqat və ikitərəfli ikiqat diskler mövcuddur. Birtərəfli ikiqat disklərin hər qatı 4,25Qb olduğundan onun ümumi həcmi 8,5Qb-a bərabərdir. İkitərəfli birqat disklərin hər qatında 4,7Qb informasiya yerləşdiyindən onun ümumi həcmi 9,4Qb-dan ibarətdir. İkitərəfli ikiqat diskler isə hər qatda 4,7Qb, ümumi həcmi 9,4Qb və ikitərəfli olduğundan 17Qb informasiya saxlayır. Bu nəşrlər artıq İnternet şəbəkə vasitəsilə bütün dünyaya yayılır.

Elektron nəşrlər İnformasiya cəmiyyəti adlanan XXI əsrin ən vacib elementlərindən birinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin məlumatla bağlı təminatlarının ödənilməsində elektron nəşrlərin rolu əvəzsizdir. XX əsrin sonu- XXI əsrin əvvəllərində isə elektron nəşrlər faktiki olaraq kütləvi hal aldı və daha geniş şəkildə, geniş arealda yayıldı. Kağız üzərində olan ənənəvi nəşrlərlə müqayisədə elektron nəşrlər oxucu marağına daha çox səbəb oldu. Bu həm də cəmiyyətdə hər zaman yeniliyə olan xüsusi maraqdan irəli gəlir. Elektron nəşrlərin populyarlaşmasında əlbəttə ki, əsas rolu dövrü elektron nəşrlər oynadı. Ötən əsrin son onilliyi elektronika və kompüter informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu dövrdə qəzet, jurnal və kitabların nəşrə hazırlanmış elektron forması meydana gəldi. Həmin elektron informasiyaların kompüterin yaddaşında (sərt maqnit diskində) elektron nəşr adı ilə uzunmüddət saxlanılmasına imkan yarandı. Bütün bunlarla yanaşı eyni zamanda elektron qəzet, jurnal və kitabların özünün çap analogları ilə rəqabət etməsi üçün onların oxucuya çatdırılmasını təmin edən yayımlanma vasitələrinin olması zərurəti meydana çıxdı. XX əsrin sonunda həmin vasitələr faktiki olaraq geniş

və kütləvi vüsət aldı. Elektron nəşr vaxtaşırı şəbəkə, xüsusilə, global internet şəbəkəsi vasitəsilə yayımlanmağa başlandı. İnformasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar olaraq elektron nəşr texnologiyalarının bütün dünya üzrə təşəkkülü və geniş şəkildə yayılması tendensiyası günü-gündən inkişaf edir.

Azərbaycan Respublikasında da elektron nəşr texnologiyalarının tətbiqinə, informasiya cəmiyyətinə inteqrasiya məsələlərinə son vaxtlar çox diqqət verilir. Ölkəmizdə cəmiyyətin sənəd-informasiya tələbatını, o cümlədən ədəbiyyata olan tələbatını daha dolğun şəkildə ödənilməsi və bu işdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində bir sıra ciddi addımlar atılmışdır. Dövlət başçısı İlham Əliyev cənabları "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında", həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin ən yaxşı nümunələrini təbliğ etmək məqsədilə "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" sərəncamlar imzalayaraq yenidən çap edilən kitabların bütün kütləvi və orta tədris müəssisələrindəki kitabxanalara verilməsini, bu kitabların mətnlərinin elektron daşıyıcılar və internet vasitələri ilə yayılmasını təmin etmək, latın qrafikasında "Azərbaycan ədəbiyyatının virtual kitabxanası"nın yaradılması haqqında tapşırıqlar vermişdir. "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı" (2005-2007-ci illər) kimi mühüm əhəmiyyətli direktiv sənəd təsdiq edilmişdir. Proqramda dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmaq, ölkə əhalisini informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə hazırlamaq məqsədilə kompüter texnikası əsasında qurulan yeni informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi və onun bütün imkanlarından istifadə olunması üçün elektron dərsliklərin, elektron kitabxanaların, rəqəmli tədris resurslarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Cənab Prezidentin başqa bir sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı" ("Elektron Azərbaycan") təsdiq edilmişdir.

Bütün bu məqsədyönlü addımlar qısa zaman ərzində öz bəhrəsini vermişdir. Bu addımlar sayəsində İnternet mühitdə Azərbaycan-dillli resurslar yaranmaqda və təkmilləşməkdədir. Artıq sürətlə inkişaf edən müasir informasiya cəmiyyətində, kompüter texnologiyalarının cəmiyyətin həyatına geniş bir şəkildə nüfuz etdiyi bir şəraitdə elektron nəşrlər nəşriyyat məhsullarının tərkibində nəzərə çarpacaq dərəcədə yer tutmağa başlayır. 2010-cu ilin proqnozuna görə bütün media-sənayesi məhsullarının istehsalında çap məhsulları sənayesi dəyər nöqtəyi-nəzərinə 60-70%-dən 35-50%-ə qədər aşağı düşəcək, elektron nəşr istehsalı isə 25-30%-ə çatacaqdır. Hələlik çoxlarının elektron nəşrlərə alışmadıqlarına baxmayaraq son bir neçə ildə onun geniş yayılmasına meyillərin müntəzəm olaraq artması nəzərə çarpmaqdadır. Elektron nəşrlər müəyyən müddətdən sonra cəmiyyətdə daha aparıcı vasitəyə çevriləcəkdir.

Kitabın gələcəyi haqqında keçən bir neçə il ərzində bəzi ziddiyətli fikirlər meydana çıxmışdır. Bəziləri hesab edir ki, elektron kitablar ənənəvi çap kitablarını üstələyir və tədricən onları əvəz edəcəkdir. Başqaları israr edir ki, ənənəvi kitab əsrlərdən bəri mövcud olan formasında populyar olmağa davam edir və istifadənin sərbəstliyi, əlverişliliyi baxımından onun hələ də əvəzi yoxdur. Başqaları israr edir ki, insanların vaxt məhdudiyyəti, başqa alternativ vasitələrin meydana gəlməsi tədricən kitabın əhəmiyyətini azaldacaqdır. Kitab artıq informasiyanın, elmi və digər biliklərin toplandığı və yayıldığı yeganə mühit deyildir. Bu mühitdə internetin, o cümlədən mediyanın rolu sürətlə artır. Kitablara yanaşı digər nəşr növlərində də bu tendensiyanın şahidi oluruq. Artıq ənənəvi jurnal və qəzet mütaliəsi öz yerini hər saniyə yenilənmək imkanına malik olan portallara, saytlara, bloglara və s. verir. Kitab anbarları, mağazaları, rəf və vitrinləri artıq kompüter faylları ilə əvəz olunur. Ən böyük kitab bazarı rolunu internet tədricən öz üzərinə götürür, elektron kitab mağazalarının sayı günbəgün artır. Amma bütün bunlarla yanaşı əlbəttə ki, bu prosesə mühafizəkar yanaşmalar da mövcuddur. Çağdaş günlərimizdə ənənəvi nəşrlər hələ də cəmiyyət baxımından üstünlüyə malikdir. Amma bu, uzun müddət belə

davam edə bilməz. Ənənəvi kitabın alıcıları daha çox yaşlı nəslə aid insanlardır. Onların yeni informasiya texnologiyalarına uyğunlaşa bilməməsi, müasir texnologiyaları lazımi qədər mənimsəyə bilməmələri əlbəttə ki, təbii və başadüşüləndir. Uzun illər qazanılmış təcrübə və əldə edilmiş vərdişlər burada öz rolunu oynayır. Amma daha gənc auditoriya kitab oxuması vərdişini özündə aşılaya bilmir, bunun əvəzində e-kitablardan roman və elmi kitab oxumağa, xəbər saytlarından informasiyaları qəbul etməyə maraq göstərir və vərdiş edir. Bəzi ekspertlər hesab edir ki, bilik və məlumatları elektron formada mənimsəməyə vərdiş edən bu günün gəncləri də nə vaxtsa bu və ya digər səbəblərdən ənənəvi kitablara dönəcəklər – ancaq bu, bir qədər çətin prosesdir.

Müasir dünyada bizim istəyimizdən asılı olmayaraq kitab nəşri bu istiqamətdə inkişaf edir və bu proses qarşısıalınmaz, eyni zamanda təbii bir prosesdir. Buna görə də regionun lider dövləti sayılan Azərbaycan da bu proseslər hazır olmalı, ölkədə elektron nəşriyyat sistemi inkişaf etdirilməlidir. Bu halda internet resursların sayı günbəgün artacaqdır və bu resurslar gələcək nəsillər üçün əvəzsiz töhfə və mənbə olacaqdır. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində nəşriyyatlar öz çap məhsullarının mühüm hissəsini elektron versiyada buraxmağa üstünlük verir. Eyni zamanda bu resursların operativ və səmərəli şəkildə əldə edilməsi üçün axtarış sistemləri yaradılır və təkmilləşdirilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nəşriyyatlarla yanaşı müəlliflər də müasir texnologiyaların üstünlüklərindən bəhrələnilirlər. Nəşriyyatlarla yanaşı müəlliflərin də veb saytları yaradılır. Artıq müəlliflər oxucuları ilə ənənəvi vasitələrlə deyil, elektron poçt və sosial şəbəkələr vasitəsilə əlaqə qururlar. Eyni zamanda nəşriyyatlar və müəlliflər tərəfindən yaradılmış veb saytlar, bloglar çap məhsulunun reklamını da yüksək səviyyədə və keyfiyyətlə dinamik şəkildə həyata keçirir. Bu vasitələrlə müəllif-oxucu arasında interaktiv əlaqə də formalaşır. Burada səsli kitabların yerləşdirilməsi, müəllifə məxsus videoların qoyulması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Oxucu burada yazdığı şərhlər vasitəsilə də əsərə münasibət bildirir.

Eyni zamanda bu məkanda əsərə edilən müraciətlərin sayına görə müəllifin və əsərin reytingini də müəyyən etmək mümkündür.

Elektron nəşrlər müxtəlif mütaliə proqram təminatı vasitəsilə oxunula bilər. Bu rəqəmli nəşr formatıdır. Hal-hazırda bu formatda buraxılmış e-book-da proqram təminatında müəyyən nöqsanlar da mövcuddur. Bu problemlər həll ediləndən sonra elektron kitablar daha sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyacaqlar. Elektron kitab məlumatların ani çatdırılması, şrift ölçüsünü seçmək, stili müəyyənləşdirmək və s. baxımından mühüm imkanlara malikdir. Ənənəvi nəşrlərdən fərqli olaraq elektron nəşrlər oxucularla ünsiyyət formalarını xeyli müxtəlifləşdirir. Onlar müxtəlif növ komponentləri birləşdirirlər: mətn, səs, təsvir və videoinformasiya. Proqram təminatı aparat vasitələrindən, audio, video materiallarından asılı olaraq mətni səsləndirmək, oxumaq, görmək və s. mümkündür. Bu halda isə mətni qavramaq imkanları daha da artır. Elektron kitabların yayımı da ənənəvi kitablarla müqayisədə xeyli asandır. Burada zaman və məkan maneələri yoxdur.

Rəqəmli kitabı davamlı olaraq müəlliflər vaxtaşırı yeni fəsilləri və ya bölmələri əlavə edir, kitabı tədricən təkmilləşdirir. Bu, heç bir əlavə xərc və vəsait də tələb etmir. Rəqəmli kitabın daxilində axtarış aparmaq imkanları da mövcuddur ki, bu da olduqca mühüm amildir. Elektron kitabı yaratmaq, istehsal etmək, çoxaltmaq da asan başa gələn prosesdir. Onlar nisbətən ucuz başa gəlir və kompüterlər onları sərbəst ifa edir. Romanlar və bu kimi kitabları CD-də oxumaq oxucuya informasiya ilə yanaşı həm də böyük zövq verir. Çünki o, burada mətni oxumaqla yanaşı videofraqlarını da seyr etmək imkanına malik olur.

Xüsusilə, dərsliklərin hazırlanmasında elektron nəşr texnologiyalarının imkanlarından geniş şəkildə bəhrələnmək səmərəli nəticələr verə bilər. Müasir texnologiyadan istifadə ilk növbədə dərsliyə marağı artıracaqdır. Müəllim-tələbə arasında interaktiv əlaqənin qurulması baxımından bunun çox böyük önəmi vardır. Elektron dərsliklərə asanlıqla yenidən baxıla, dəyişdirilə, əlavələr edilə bilər. Ənənəvi kitabda bunu etmək üçünsə mütləq onun yeni nəşrini göz-

ləmək lazım gəlir ki, bu da əlavə vaxt və vəsait tələb edir. Eyni zamanda elektron sorğu kitabları da hazırda çox populyar hesab edilir. Bu da hər hansı informasiyanın axtarışı və operativ şəkildə əldə edilməsi baxımından çox mühümdür.

Hazırda eyni zamanda ənənəvi formatda olan kitabların da rəqəmli kitabı keçirilməsi prosesi təkan almışdır. Burada əlbəttə ki, tarixi əhəmiyyətli kitablara, fundamental elmi əsərlərə daha çox üstünlük verilir. Bu proses skanerlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu skanerlər kitabı, illüstrasiyanı kompüterə daxil edir və onları PDF fayllarına çevirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi rəqəmli kitabların qiyməti ənənəvi kitablarla müqayisədə ucuzdur. Amma bu kitabların da qiyməti müəyyən faktorlardan asılı olaraq dəyişə bilər. Bu faktorlar nəşrin formatı, onun ilkin olaraq hansı formatda olması, nəşrin yayım üsulu, abunə vasitələri ilə təmin edilməsi və s. hesab edilə bilər.

İstənilən halda rəqəmli kitabın müvəffəqiyyəti bu gün göz qabığındadır və bu tendensiyanın günü-gündən sürətlə inkişaf edəcəyini qətiyyətlə söyləmək olar. Ona görə də nəşriyyatlarımız öz fəaliyyətlərində bu amili mütləq nəzərə almalı, bütün dünyada kitab nəşri sənayesinin artıq bu istiqamətdə inkişaf etdiyini qəbul etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. **Xələfov A.A.** Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslik. 3 hissədə. I hissə. – B.: BDU, 2003. 314 s.
2. **Xələfov A.A., Hüseynova A.** Elektron kataloqlarının əhəmiyyəti və təşkili prinsipləri // Bakı Universiteti Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası. – 2004, № 4, s. 288-290.
3. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Dərslik. I hissə. Bakı. BDU, 2004. 328 səh.
4. **Xələfov A.A., Qurbanova A.** Kitabxanaların kompyuterləşməsinin əsasları: Dərslik. – Bakı, BDU, 2006. – 205 s.
5. **Xələfov A.A., Mehdiyeva N.D.** XX əsrdə Türkiyədə kitabxana işi. Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, №3. 231-242 səh.
6. **Xələfov A.A.** H.Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. B. 2008.
7. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən. dərslik. Bakı. BDU-nun nəşri. 2008.
8. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Dərslik. III hissə. B. BGU-nun nəşri. 2010.
9. **Xələfov A.A.** Kitabxana və cəmiyyət. Bakı, "Azərəşr". 2011, 348 s.
10. **Xələfov A.A.** Azərbaycanda kitabxana işinin inkişaf konsepsiyası. Bakı. BDU-nun nəşri. 2012.
11. **Kazımov R.** Bazar iqtisadiyyatı və kitabxanalar: Dərs vəsaiti. – B.; 1996.-32 s.
12. **Kazımov R.** Kitabxana işinin iqtisadiyyatı: Dərs vəsaiti.-B.: BDU, 2004.-87 s.
13. **Kazımov P.F.** İnformasiya mühəndisliyi. Bakı, BDU-nun nəşri, 2011, 260 səh.
14. **Kazımov P.F.** Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı, ABC, 2012, 320 səh.
15. **Kitabxanalar və Açıq Cəmiyyət İnstitutu-Yardım Fondu** // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi Kitabxanası-

nın Elmi əsərləri, bur.IV.-B.; 2003.-1 Quliyev N. və b. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında büdcənin və büdcədənəkar fondların rolu // Dürçəliş (XXI əsr), 2001, №3, 240 s.

16. **Tahirov K.** İnternet və kitabxana: [M.F. Axundov adına Azərbaycan Kitabxanasının direktor müavini ilə müsahibə] // "Respublika" qəz, 2003. 13 iyul. – s.6.
17. **Tahirov K.** Axundov kitabxanası elektronlaşır: [M.F. Axundov adına Milli Kitabxananın direktoru ilə müsahibə] // Mərkəz, 2005. – 12 avqust. – s.12.
18. **Tahirov K.** Milli Kitabxana elektronlaşdırılır: [M.F. Axundov adına Milli Kitabxananın direktoru ilə müsahibə] // "Üç nöqtə" qəz., 2005. – 27 avqust. – s.8.
19. **Hacıyeva M.** Kitabxanaların yeni əməkdaşlıq formaları // "Mədəni-maarif işi" jurn., 2003, № 10.-s. 42-45.
20. **Rüstəmov Ə., Mustafayeva N.** Elektron kitabxana problemi: Elektron kitabxana resurslarının qısa xarakteristikası // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya. – 2005, № 2. – s. 30-40

MÜNDƏRİCAT

FƏSİL I. Kitabxanaşünaslıq

Kitabxana işi anlayışı.....	3
Kitabxanaşünaslığın predmeti və vəzifələri.....	4
Kitabxanaşünaslıq fikrinin meydana gəlməsi və inkişafı	5
Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq fikrinin təşəkkülü və inkişaf mərhələsi	6
Kitabxanaşünaslıq humanitar elmdir	8
Kitabxananın struktur xarakteristikası və əsas elementləri.....	9
Kitabxana sistemləri və şəbəkələri	11
Kitabxanaların elmi və informasiya funksiyaları	13
Müstəqillik illərində milli kitabxanaşünaslığın formalaşması.....	14
Kitabxana işi sahəsində dövlət siyasəti.....	16
Kitabxanaşünaslığın tədqiqat metodları	18
Kitabxanaların muzey fəaliyyəti.....	21
Qlobal informasiya məkanında kitabxanaşünaslıq	25

Fəsil II. Kitabxana-informasiya xidməti

Kitabxana xidməti fənninin predmeti və vəzifələri	27
Kitabxana etikası	30
Oxucu marağının öyrənilməsi	31
Kitab müzakirəsi və onun təşkili metodikası.....	32
Kitabxanada oxucuları öyrənmək.....	33
Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri mütaliə haqqında	35
Oxucuların mütaliə (informasiya) mədəniyyəti.....	37
Kitabxanada ədəbiyyatın təbliği formaları	39
Kitabxana reklamları və onun əhəmiyyəti.....	40
Mütaliənin ictimai məzmunu və sosial xarakteri.....	41
Mütaliənin tədqiqat istiqamətləri (mütaliə sosiologiyası, mütaliə psixologiyası, mütaliə pedaqogikası).....	42
Mütaliənin funksiyaları	43
Oxucu tipologiyası.....	44

Kitabxana və şəxsiyyətin inkişafı	46
Kitabxana xidməti texnologiyası	47

Fəsil III. Biblioqrafiyaşünaslıq

Biblioqrafik informasiyanın formaları.....	49
Biblioqrafik fəaliyyət sahəsi haqqında ümumi anlayış.....	50
Biblioqrafiyaşünaslıq biblioqrafik fəaliyyət haqqında elmdir	52
Biblioqrafiyanın tarixi və onun inkişaf istiqamətləri	53
“Sənəd-informasiya istifadəçisi” sistemi və biblioqrafiya.....	54
Biblioqrafik fəaliyyətin subyekti haqqında	55
Biblioqrafik fəaliyyət prosesləri	56
Sənədlərin biblioqrafiyalasdırılması.....	57
Biblioqrafiyanın ictimai istiqamətinə görə növ təsnifatı	58
Retrospektiv və cari biblioqrafiya	60
Universal və sahəvi biblioqrafiya.....	62
Biblioqrafik informasiyanın əsas ictimai funksiyaları.....	63
Biblioqrafik fəaliyyətin obyektləri və onların səciyyələndirilməsi	66
Ölkəşünaslıq və diyarşünaslıq biblioqrafiyası	67
Azərbaycanda ümumi biblioqrafiyanın inkişafı	68
Azərbaycanda sahəvi biblioqrafiyanın inkişafı.....	70
Biblioqrafiyaşünaslıq və onun kitabxanaşünaslıqla əlaqəsi.....	72
Biblioqrafik fəaliyyətin təşkili və idarə olunması.....	74
Sənəd kommunikasiyaları sistemində uyğunluq və informasiya maneələri.....	75
Biblioqrafik informasiyanın funksional mahiyyəti və quruluşu	78
Biblioqrafik fəaliyyətin əsas komponentləri.....	81
Biblioqrafik axtarış haqqında	84
Ümumi və xüsusi biblioqrafiya.....	86
Biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi və onun qarşısında duran vəzifələr.....	88
Biblioqrafiyanın metodikası	89
Sənədlərin biblioqrafik təsvirində müasir təsvir qaydalarının tətbiqi.....	91
Biblioqrafik təsvirə dair təlimat-normativ xarakterli sənədlər sistemi ...	95

Fəsil IV. Təsnifat sistemləri

Kitabxana-bibliografiya təsnifatının inkişaf istiqamətləri	98
Sənədlərin təsnifləşdirilməsinin nəzəri əsasları	100
Kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi	109
Cari komplektləşdirməyə bibliografik vəsaitlərin köməyi	112
Kitabxana kataloqlarının rolu, əhəmiyyəti və növləri	118
Sənədlərin sistemləşdirilməsinin ümumi metodikası	128
Elektron kataloqların yaranması və inkişaf	138
Unimarc formatının yaranması və inkişafı	140
Uot-un quruluşu	143
Əlifba kataloqunun təşkili metodikası	145
M.Duinin onluq təsnifatı və onun digər təsnifat sistemlərinə təsiri	147
Sistemləşdirmə anlayışı və elmlər təsnifatı nəzəriyyəsinin inkişafı	150
Müstəqillik illərində KBT-nin təkmilləşdirilməsi problemləri	152
Müasir və çoxaspektli təsnifat sistemləri	156

Fəsil VI. Kitabşünaslığın əsasları

Yazının başlanğıcı	161
Qədim dünyanın əsas yazı sistemləri mixi yazı	166
Heroqlif yazı	167
İlk əlifbaların ortaya çıxması	169
Ərəb əlifbası	170
Orxon əlifbası	171
Uyğur əlifbası	172
Moqol yazısı	175
Ağvan əlifbası	180
Müqəddəs kitablar və kitabxanalar	181
Quran	182
Yəhudilikdə müqəddəs kitablar və tövrat	184
Xristianlıqda müqəddəs kitablar	189
Bəhailikdə müqəddəs kitablar	196
Şamanizmdə müqəddəs kitablar	197
Buddanın müqəddəs kitabları	198
Zərdüştilikdə müqəddəs kitablar	199

İnduizmdə müqəddəs kitablar	199
Daosizmdə müqəddəs kitablar	201
İslam dövrü mədəniyyətində əlyazma kitabı	203
Əlyazma kitabı və yazı	204
Xətt və xətt üslubları	208
Bədii yazı sənətkarlığı	226
Kitab istehsalında xəttatlıq sənəti, təlim və peşəkarlıq	230
Müasir kitabın təkamülü	241

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 11.06.2014.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 16 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş №113.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az